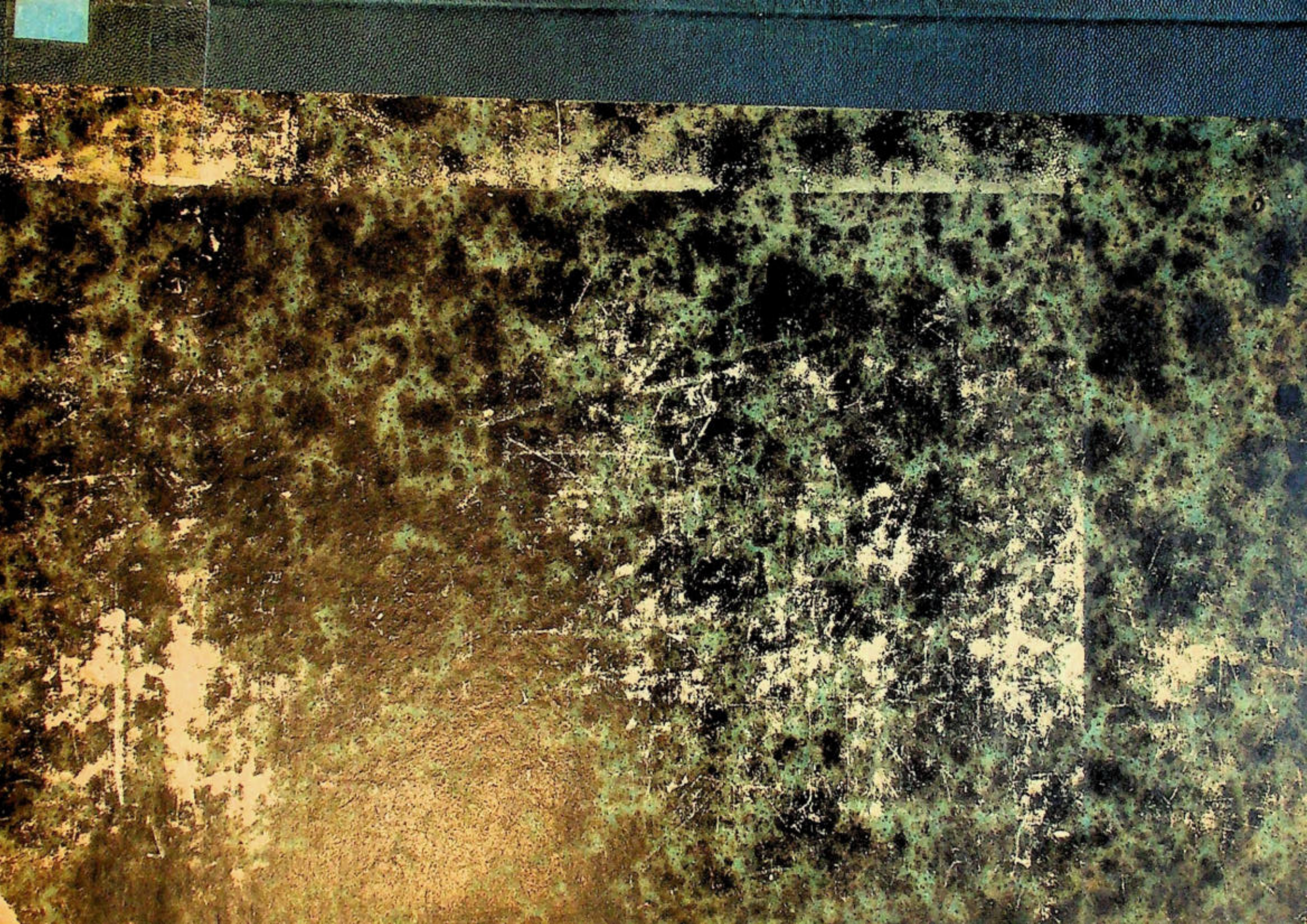

Kt. 57. 222.

57.610/1.

Bp. 24 cm.

az ókorban. 1878. Kocsi S.

p.

3. r. sz. Könyvkártya
Könyvtárellátó — Rákóczi Ny.
MSZ 3396—54

943.9
S 12

Ac 41/I.

1986 JUN 181

HELYTÖRTÉNET

2019 JÚL. 08.

2003 JÚN. 07

57.610/1

BUDA-PEST AZ Ó-KORBAN.

2271.
943
S 12

BUDA-PEST TÖRTÉNETE.

943.9(439.151)

ELSŐ RÉSZ

BUDA-PEST AZ Ó-KORBAN.

A FŐVÁROS MEGBIZÁSÁBÓL

IRTA

SALAMON FERENCZ.

III.
37.

BÉKÉSCSABAI
MÚZEUM-EGYESÜLET
KÖNYVTÁRA

1956 OKT. 1

Budapest, 1878.
NYOMATOTT KOCSI SÁNDORNÁL.
Muzeum-körut 10. sz.

Salamon F. szerint:

Aquincum — Buda.
Altino — Pécsvárad (v. Mohács)
Ad Statuas — Tolnától nyugatra.
Adnamatia — N. Hantos.
Azao, Adiaco — Igmánd.
Alisca — Tolna.
Antianis — Villány. (v. Bán)
Bregetium — Szöny.
Cuna — Székesfehérvár
Campona — Bicske.
Crumerum — Duna Almás
Castra Herculis — Nyergesújfalu
Cirpis — Esztergom.
Florentia — Sz. Endre
Intercisa — Pentele
Lacus Felicis — Tata.
Lusonium — Szentendre.
Lugio — Paks. (vagy Duna Szekcső)
Matrica — Tétény
Pons Sociorum — Dombóvár
Ripa alta — Szegszárd.
Vetus Salina — Marosvásárhely
Salva — Nesmély.
Sopiana — Pécs.
Savaria — Szombathely.
Contra Tautantum — Rab v. Vác.
Ulcisia castra — Versőc vár
Vallis Carniana — Mezőmajorom.
Mursa — Eszék.

Ad Flexum — M. Óvár
Amatona — Győr
Bregetium — Ó Szöny
Salepium — Adony
Lusinum — Kömlőd (Dunaújvár)
Teutoburgium — Dálya ~
Taurinum — Zimony.
Singidunum (Belgrád)
~~Ulcisium Castrense~~

Ad novas Veresmart.
Albanum Lasko
Aureus mons. Kéö

Thierry „Attila fiai" szerint:

Transmarica — Turtukai
Sexaginta prisca — Ruscsuk.
Nova — Sistova
Carsus — Hirsova.
Durostorum — Silistria.

Erdélyben.

Napoca — Kolosvár.
Potaissa — Torda.
Szarmizegetusa — Varhely.
Apulum — Gyulafehérvár
Alburnus maior — Abrudbánya, Verespatak
Ampelum — Zalathna.
Salina — Maros Ujvár
Brucla — Nagy Enyed.
Parolissum — Mojgrad.
Largiana — Lugos.
Resculum — Sebesvárallya.
Optatiana — Magyar Gorbó
Cedonia — Szeben.

L. 5728/II

VÁROSI KÖNYVTÁR BÉCSI KAPU TÉR

MAGYAR KÖNYVTÁR 57.610/1 BUDAPEST

ELŐSZÓ.

A közszellem, mely hazánk alkotmányának helyreállítása után, fővárosunk municipalis testületeiben nyilatkozott, a jelen szükségei mellett a következő generatiók javára is nagymérvű előmunkálatokat hajtott végre. Ha majd az ország szive teljesen magyarrá lesz, városaink feje a civilisatio világossága által fog tündökölni a haza határai közt, sőt a távol Keletre is, a jövő kor historicusa a legújabb kor hajnalát 1867-től fogja keltezni. De a ki abban fárad, hogy kiérdemelje az utókor hálás megemlékezését, lehet-e közönbös az elődök iránt? Nem ellenmondás volna-e az lélekben, hogy a ki jelent és jövendőt képes átölelni, zárkozott legyen a múlt iránt?

Ezernyolczszáz-hetvenben, városunk újabb lendületének legszorgosabb munkaidején Pest város megemlékezett múltjáról is. Azon évi február harmadikán tartott közgyülésében Gerlóczy Károly Tanácsnok tette az indítványt, több képviselővel együtt, hogy Pestváros saját történetének a legrégibb kortól a legújabbig való megiratásáról intézkedjék. Az indítvány azonnal határozattá vált osztatlan

helyesléssel. Egy bizottság küldetett ki a módozatokról tanácskozandó és jelentést teendő. Tagjai voltak Gerlóczy Károly, mint bizottsági elnök mellett, Ballagi Mór, Barabás Miklós, Csengery Antal, Gönczy Pál, Királyi Pál, Ney Ferencz, Somhegyi Ferencz, Tavaszi Endre és Toldy Ferencz képviselők. — A Bizottság Csengery Antal és mások nézetéhez képest azt a véleményt tette magáévá, hogy a pályázat-hirdetés módozatánál helyesebb az egyenes megbizás utja. Az ugyanazon évi május huszonötödiki közgyűlésen ez határozatba ment, s alólirt volt oly szerencsés, hogy a nagy feladattal arányban álló nagy kitűntetésben részesüljön: ő bizatván meg Pest város történetének megirásával. — Habár őszintén üdvözlém vala bármelyik pályatársamat, ha neki jut a dicsőség, — föl nem hozhattam volna mentséget, melyet bármelyik történetirónk föl nem hozhat vala: erőm gyöngeségének érzetét, napi teendőim halmozottságát, a mi más szóval azt tette volna, kerülöm vagy a munkát vagy a felelősséget. — De ilyes eszembe sem jutott. Megtanultam, hogy vannak dolgok, melyeken gondolkozni nem szabad, — melyekben magának az embernek kell magára parancsolnia.

Hogy a föladat munkabiró éveimnek egy jókora részéből minden üres időmet elfoglalja, azt első pillanatra láttam, miután napi kötelességeim miatt lehetetlen egészen annak élnem. Azért határidő kitűzéséről a munka elkészültére szó sem lehetett. — Tőlem nem függő viszonyok is akadályoztak a munka egy részének kiadásában, midőn ezernyolczszáz-hetvenötben az eredeti terv egy lényeges módosítása újabb halasztásra kényszerített. Mert

időközben Pesttel törvényesen egyesíttetvén Buda és Ó-Buda, kivánatosnak látszott, hogy Pest története helyett Buda-Pest története irassék meg. Szerintem is a munka csak igy válhatik teljessé. Ez az új terv, melynek rajtam kivül eső haladékai voltak, függőben tartott, mig ezernyolczszáz-hetvenhétben martius hó elsején egy újabb szerződés állíttatott ki ezen új munkára nézve, miután azt egy erre kinevezett bizottság és Budapest Főváros Tanácsa, s végre a Közgyülés helyben hagyta. Most, itt elhallgatandó incidensek miatt, magam igen fontos érdekének láttam, hogy a munka teljes befejezésére határidő szabassék, öt év, bár remélem, előbb is megjelenhetik az. A Bizottságnak, mely az újabb módozatokat előterjesztette, tagjai, Gerlóczy Károly első Alpolgármester elnöklete alatt: Ballagi Mór, Bródy Zsigmond, Csengery Antal, Cséry Lajos, Falk Miksa, Keleti Károly, Királyi Pál, Kőrösy József, Légrády Károly, Morócz István, Ribáry Ferencz, Somhegyi Ferencz és Zichy Antal urak voltak. Ugyanazon évi deczember 4-dikén tartott tanácsülésben határozattá vált a munka megjelenendő első része nehány száz példányának megrendelése azon czélra, hogy az Orvosok és Természetvizsgálók Nagygyülése tagjai közt osztassék ki. Mindez, annyi jeles férfiu szavazatával, előbbi irói munkálkodásom igen kitüntető elismerése. Igyekeztem ezen új könyvemben is az maradni, a mi és a ki voltam.

A történetiró műve nagyon függ nemcsak tárgyától, hanem tárgyának forrásaitól, s annak irodalmi stadiumától is. A hol kevés az előmunkálat, a források kritikájának sok tért kell engedni; a hol a történelem kérdéseinek nagy része

nem hogy megfejtve és eldöntve, de vitatva s némelyike föltéve sem volt, ott az elbeszélő és leiró modor fölött a fejtegető és magyarázó könnyen jut túlsúlyra, mint már kiadott műveimben, s alkalmasint ebben is. Bár ez az első munka, melyet megrendelésre vállaltam el, úgy foglalkoztam vele, mintha magam választotta kedvelt tárgyam lett volna. S a ki ennél többet kiván irótól vagy művésztől, az roszabbat kiván tőle, mint a mire képes.

Munkám ezen első része, az ó-korról, önálló munka. Az lesz a második is — a középkorról, valamint a harmadik az újkorról. Mert mindenikben más-más város fog szemünk előtt állani, melyeket még a traditio is kevéssé kapcsol egybe. Leginkább a természeti viszonyok változatlansága köti össze. Ezért adtam egy körülményes bevezetést a város és vidéke természeti viszonyairól. De ez egyszersmind kiegészítő része az első kötetnek. A római kiválóan mérnök nemzet volt. A föld- és helyrajz szolgáltatja a kulcsot több történelmi kérdés megfejtésére, s ezen szakok vonulnak végig a jelen első köteten; — mig az ezután következő kötet, mely városunkat a középkorban fogja tárgyazni, az események krónikája mellett kiválóan a városi intézmények ismertetésének lesz szentelve.

Mindazon kitűntetések után, melyekre a Főváros bizalma már napvilágra jötte előtt méltatta ezt a munkát, még egyet kiván, — a legnagyobbat — hogy olvastassék!

Budapest, 1878. junius hó 30-dikán.

Salamon Ferencz.

I. FEJEZET.

PEST FÖLDJE.

A hajdankor nevezetes városok keletkezését mesés lények rögtönzött müvének hitte. Az ujkor nem hiszen mesékben és rögtönzésekben. Igyekszik mindent a ma is munkálkodó erőknek s a lassankénti fejlődés eredményének tartani a történetben szintugy mint a geologiában. De ha mesékben nem hiszen, tudja azokat magyarázni. Rájött, hogy a mythologia csudatevő Deucalionjai nem egyebek, mint a természet egyénitett tüneményei és munkás erői. A rögtönzés nem egyéb, mint az a szabadalom, melyet a szinmüirók gyakorolnak, midőn egy-két órai időközre szoritják egész évek eseményeit.

Igy már a régi kornak, bár homályosan, volt tudata arról, hogy államok és városok keletkezésének és fejlődésének nevezetes okai a környező természeti viszonyok.

Azért, ha én Buda-Pest megalapitásának, viszontagságainak és felvirágzásának történetét a természeti viszonyok vázlatán kezdem, modern észjárással követem azok példáját, kik minden ősrégi tárgy előadásában a rá nézve található mondát adják elő. Ez hézagpótló, mert Buda-Pesthez, mint korunk városainak legnagyobb részéhez semminemü monda kötve nincsen, pedig háromszor-négyszer kellett a várost ujra meg ujra megalapitani.

A természeti viszonyok közt első helyen állanak a geologiai viszonyok. A környék hegyei, siksága, folyamai, mind a felületiek, mind a föld alattiak meghatározzák a közlekedés irányát, megszabják az életmódot. A clima minősége kapcsolatban az épitő anyagokéval módositja s néha teremtheti az épitészet minőségét.

Nincs ország, mely erről jobban meggyőzhetne, mint hazánk jelenben is, de kivált a multban. Bizonyosnak vehetjük, hogy hiában volnának meg itt egy város épitéséhez a szükséges kövek és más anyagok, ha geographiai fekvése nem lett volna kedvező, s viszont, hogy Budapest hiába foglalna el központi állást nagy közlekedési vonalakban, ha épitési anyaga nem volna több, mint Szegednek vagy Debreczennek. Egy Szeged vagy Debreczen feküdnék ezen a helyen, eme városokéihoz hasonló geologiai viszonyok mellett. Annak ellenére, hogy mind a Dunán, mind a szárazon a gőzerő legujabb időben megkönnyitette a távoli közlekedést, Buda és Pest az épitési anyag szilárd nemeivel közvetlen szomszédságából látja el magát.

Városainknál az épületanyagok felhasználására nézve a következendő korszakokat vehetjük fel: Első a fa és vályog korszaka, nád- vagy szalmafedéllel; második a durvább kőépités s a tégla kora, deszka- és zsindelyfedéllel; harmadik a művésziebb, monumentalis épitészet kora, melyben bár a tégla is közhasználatu, de túlnyomó szerepe van a finomabb kőfaragásnak és szobrászatnak, cserép vagy más finomabb fedéllel. A multban mindez vegyesen fordult elő, s fővárosunkra nézve két visszaesést is ösmerünk, de nagyjából ez a fejlődés menete. Leszámitva a fát, a többi épületanyag közvetlenül a föld gyomrából, a geologia birodalmából való. A város, mint látni fogjuk, gazdagon el van látva e nemben.

Magyarország fővárosának vidékét eléggé ellátta a természet másnemü áldásaival is; s egyszersmind oly csapásokkal, melyek egyaránt próbára teszik a lakosság élet- és müvelődési képességét.

A civilisatio fokának egyik biztos mértéke az az ügyesség, melylyel az ember föl tudja és birja használni a természet ajándékait, s leküzdeni mostohaságát. Az értelmen kivül szükségesek hozzá a moralis tulajdonok: a vállalkozás bátorsága, a kitartás türelme, a nemesre és szépre törekvés — szóval nemcsak az ész, hanem a lélek.

Városunk történetének egész folyásában a virágzás három korszakát különböztethetjük meg: egyik esik kr. u. 100-on kezdve mintegy az ötödik századig; a második a XIV. és XV. századba; a harmadik a mostani XIX-dikbe. A három korszakban nemcsak más-más név alatt, hanem más-más talajon indult virágzásnak, mely talajok, bár szomszédosok, nagyban különbözők. A római arra a lejtős sikra telepedett, melyen ma Ó-Buda áll; a középkori ember a várhegynek adott előnyt, mely Buda nevet nyert; az ujkor a balparton virágoztatta föl Pestet, a valódi nagy várost. Mindhárom kor a maga életszükségei s életmódja szerint bölcsen használta fel a tájék természeti viszonyait, s civilisatiója foka szerint volt képes megküzdeni a helyzet némely mostohaságaival, mint azt a történeti részben sorra látni fogjuk. Nem volt kor, melyben a természeti viszonyokat nagyon számba ne vették volna a népek, — illetőleg a természetnek vannak oly parancsai, melyeket a tudomány nélkül szükölködő is lehetetlen, hogy világosan meg ne értsen, sőt érezve ne érezzen.

Egész Buda-Pest földjének egyik legkiválóbb gazdagsága, s a város épitészetére befolyt terméke a jó agyag. A civilisálatlan kornak tapaszt és vályogot adott. Azon három izben megujult civilisált korszakokat pedig, me-

lyekben fővárosunk virágzásnak indult, a téglafogyasztás mérvéből itélhetnők meg. — A város első civilisatiójának korszakában, a rómaiak kitünő téglájához, mely másfél ezer év óta is megtartotta kitünő tulajdonságait, — bőven kiszolgáltatta Ó-Buda környéke a hozzávalót.

Legujabb korban pedig roppant téglagyárak munkálkodnak az ország fővárosának emelésén, itt földszintiből egy-két emeletessé, ott kettőből három-négy emeletessé tételén, s a város szélein az igen alkalmatlan futó homoknak legalább földszinti házakkal való fölfogásán — ugy hogy a város jelen század folytában emeletről emeletre magasbodott s óriásilag szétterjeszkedett. Mint a geolog a föld különböző rétegeit alulról fölfelé korszerint osztályozza, ugy mi is jelen században, a régibb városrészben megmondhatjuk: a földszinti ház mult század, egy emeletes I. Ferencz kora, két emeletes az 1838-diki árvizet közvetlenül megelőzött és követő kor, mikor a három emeletes is kezd divatozni. Három emeletes az 1840-en inneni, — s a négy emelet és monumentalis kor 1860-on innen kezdődik s 1867-ben nyert lendületet. S a kétemeletes korszak óta a tégla játsza a tulnyomó, a főszerepet. Még monumentalis épületeink egy részében is a tégla szerepel s a város az ő nyilvános épületeit szereti vakolatlan tégla egyenruhába öltöztetni.

A pesti oldalon Kőbánya és Gubacs, a budain kivált az éjszaki és éjszaknyugati táj szolgáltatja legbővebben a téglát, hatalmas tevékenységü nagy gyárakban. Ó-Buda classicus földét már kutatták Attila kincseiért! — Pedig a fővárosunk körül levő agyagtelepek nagyobb kincsforrások. A közelebb lefolyt évek alatt, az épitési kedv tetőpontján, a főváros évenként 160 millió darab téglát használt fel. Nem gondolnám, hogy ugyanakkor a körmöczi és veres-pataki bányák annyit jövedelmeztek volna egye-

seknek és társulatoknak, mint a főváros környékének agyagrétegei.

Többféle fajtái közül különösen egyet emelek ki, — s ez a kis-czelli agyag, melyet az Ó-Buda feletti hasonnevü hegyoldalról neveztek igy. Ennek aljában aknázzák azt a kemény, kék agyagot, melyből alkalmasint a rómaiak is készitették kitünő téglájokat. Van ennek más érdeme is. És ez az ő szilárd volta. Téglának is csak azután dolgozható fel, miután évszakokon keresztül napnak, szabad levegőnek, esőnek kitéve teritik szélylyel. A mélyben kővé van válva, miről fogalmat adhat az, hogy ily alkatu réteg vetett ágyat a Dunának. — Ez adja neki az ágyfát, — mig a kavics és porond csak derekalja a mi méltóságos folyamunknak.

A budai hidfőnél ez az agyag van felszinen. Clark, a lánczhid épitőmestere itt tiz ölnyi mélységre ásott bele, de azt egészen egynemünek találta. A Buda felőli nagy oszlopnál, leszámitván a mintegy 4 ölnyi mély vizet, a fenék áll három ölnyi vastag kavicsrétegből és ezentul következett a kemény agyag, melyben még két ölnyire mentek le. A lánczhid oszlopai és a hidfők ezen kemény agyag hátába vannak vésve. Harmincz éve hordozza őket anélkül, hogy egy hajszálnyival alább süppedtek volna. A Dunától ezen kemény agyag áthuzódik Pestre, s az egész város határában mindenütt szétterül, de már nagyobb mélységben.

Ezen agyag gyakorlati használatával egyenlő érdekességü annak előállási módja, melyről földünk historicusai, a geologok, csudákat beszélnek, s mégis hiteles az elbeszélésök. Mert valamint a római katonáknál divatozott az a régiségbuvároknak megbecsülhetetlen szokás, hogy rányomták tégláikra a legió nevét, melynek tanyáján készültek; s valamint később korban az alapkövek letétele alkalmával forgalomban levő pénzeket s némely feliratokat

ásnak be: ugy a természet tisztán olvasható hieroglyphákban örökitette meg ezen agyag képződési korának emlékét Pest alapkövében. Nincs oly maroknyi darab a nevezett agyagban, melyben az olvasnitudó világos feliratot ne találna. A parányi mikroskopikus, kihalt állatok milliárdjai olvastatják, hogy ez a tömeg egy valódi sós tenger egykori iszapja. Ugyanezen sós tenger müve volt Budaváros földje is legnagyobb részben. Itt az nemcsak mint agyag fordul elő, hanem márga képében is. Átalán márga annyi, mint mészszel vegyült agyag. Hantken geologunk mikroskopja bebizonyitja, hogy a mi kis-czelli agyagrétegünk alatt elterülő márgában ugyanazon sós tengeri állatmaradványok vannak, mint a nevezett agyagban.

Azt a rendületlen sziklát, melyet a középkor e tájon legalkalmasbnak talált egy erős vár s benne egy királyi várlak számára, kivéve felső boritékát, e fajta márgából gyurta a természet, s a várhegy alatt elvezető alagutnak ezen kellett keresztül törnie. Ugyanezen márga fedi vastagon a Gellért hegynek a vár felé néző oldalát. Innen tarthatjuk hihetőségnek, hogy valamikor a várhegy a Gellérthegy oldalával egybe volt forrva. Az a vizmosás, melyet ma Ördögároknak nevezünk, s mely a budai hegyekről állandóbb s többvizü patakot vezetett le, vághatta be ezer meg ezer évek alatt azt a nagy mélyedést, melyen most a Rácz-, Krisztinaváros és a Tabán házsorai nyulnak el. A várhegy akkor nem elszigetelt hegyélként nyult el, hanem egy szakadatlan hegyhát lehetett a Gellérttől a várhegyen keresztül a Császárfürdő feletti halmokig — a József és Ferenczhegyig, — sőt a kis és nagy Svábhegyig; mert az utóbbiak oldalán is az a márga terül el. Geologok ennél sokszorta mélyebb völgyeket tulajdonitnak egy-egy patakocskának, jóval keményebb sziklatömegekben, mint amilyen a budai márga.

Ez a márga az iparban nem játszik oly szerepet, mint agyag testvére. De porladéka talajt szolgáltat a budai szőlőknek, — s ezen kivül szilárd alapot a mai Budavárosnak.

A budai márga testvére a kis-czelli kemény agyagnak, nemcsak a Dunának ágya, hanem Pest városa alatt is elvonul, s igy azon sós tenger, mely ezen két réteget felhalmozta, eleve már a távol jövendő két városának egyesitésére törekedett.

Azonban Pestnek a homok és kavics alatti szilárd talaját a kis-czelli agyagon kivül ujabbkori agyagok is alkotják, mint egy ujkori vizsgálat bizonyitja, melyre kitünő alkalmat nyujtott a városligeti ártézi kút furása. Ez körülbelül ötszáz ölnyire tárta fel a föld gyomrának titkait az illető ponton.

A világ ezen eddig legmélyebb ártézi kútjának létesitője, Zsigmondy Vilmos, a tudomány iránt is érdemet szerzett magának, az átfurt rétegek tartalmának gondos meggyüjtése és vizsgálata által. Ez a vizsgálat, csak igen nagyjából előadva, ilyszerü geologiai eredményekre vezetett:

A mai városligetnek a Sugárut külső vége és a tó közötti domborodásán kezdve az ásást, a jelenkor vizei által hordott anyagok, különösen a homok és kavics 8 öl mélységig terjednek lefelé. A 8-dik ölön alúl már valóságos tengeri képződmény, az ugynevezett mediterrán réteg, következett. — Ezen képződésen hatolt lejebb a vésö körül-belül a 140-dik ölig. E mediterrán réteg e szerint 132 öl, vagyis 792 láb mély. A Gellérthegy korántsem látszanék ki alóla, ha az egész réteget a Duna mai szintje fölébe rakhatnók fel, mert a Gellérthegy a Duna szine felett csak mintegy 400 lábnyi magas.

Az ártézi kút a 140-dik ölön alúl egy régibb tenger a „pectunculus“ rétegét érte el, s abban ástak, vésték a

304-dik ölig. A vastagság 164 ölet, vagyis 984 lábat tesz, többet mint az előbbi, majd kétszáz lábnyival. A 304-dik ölön alúl következett az az agyag, mely Budán a kis-czelli hegyoldalban, s az a márga, mely a várhegyben s más budai oldalokon a felszinen van, sőt a Duna szintje fölé emelkedik.

Ez a réteg tartott a 482-dik ölnyi mélységig. A réteg, agyagot és márgát együttvéve, 178 ölnyi vastag, azaz 1068 lábnyi, mely az ugynevezett Oligocaen tenger nagy mélységeiben halmozódott fel lassanként, többnyire élő állatok apró csigaházaiból.

A 482-dik ölön alúl 2—3 láb vastag kőszén s körülbelül ugyanannyi rhaeti mészen alúl következett ugyanazon kőnem, mely a Gellérthegy közép tömegét, valamint a budai hegységek nagyobb részének zömét és tetejét alkotja, t. i. a dolomit, mely fölött a Gellérthegy meleg forrásai fölfakadnak. Itt találta meg csüggedetlen mérnökünk amit keresett, a budai meleg források földalatti folytatását, mintegy 500 ölnyi mélységben.

A dolomit már egy sokkal régibb képződmény az elősoroltaknál. Emezek a geologiai harmadkorba tartoznak, mig a dolomit a másodkor készitménye.

Igy a harmadkori tengeri képződmények, melyek egy pár ölnyire a felszintől, Pest sikján mindenütt előfordulnak, — a nevezett ponton mintegy 480 ölnyi mélységen kezdve vannak felhalmozódva. A vastagság több mint 2800 láb. Vidékünk legmagasabb hegyválla a Pilis, mely a Duna szine felett mintegy 2100 láb, ezen rétegekbe ugy bele volna sülyedve, hogy 700 lábnyira kellene beásnunk, hogy tetejére ráakadjunk.

S ilyen óriási mű nagy része oly tenger lerakodása, mely puszta szemmel egészen tisztának látszott, s oly mélységben, melynek nyugalmát merő tétlenségnek hinnők.

Természetben és emberi társadalomban a hosszas kitartás parányokból jut nagyszerü eredményekre, s a történész hovatovább mindinkább követni törekszik a geolog példáját, ki az Ossa és Pélion egymásra emelésének csudáját nem gigásoknak tulajdonitja, hanem igen hosszu idők fejleményének.

Az agyag, melyből a város emelkedik, Pestnek azt a jó szolgálatot is tette, hogy ellátta természetes vizvezetéssel, bő és eredetileg jóvizü kutakkal, melyekért nem kellett nagy mélységbe leláradni.

Pest mai területe és határa igen egyszerű geologiai alkatu, ha olyan mélységig nem terjed kiváncsiságunk, a minő egy ártézi kúté. A felületet 1—8 ölnyi mélységig porondok alkotják, értvén alattok homokot, kavicsot, s nem számitván a ritkábban előforduló iszapot. Egész város alatt és határában a felület ilyenekből áll. Legtöbbnyire igen finom homok van felül, melyet a szél, ha mivelés által kötve nincs, könnyen hord szét, vagy hord össze. Négy, öt ölnyi magas halmok állanak tetőtől talpig homokból. — Mind a homok, mind a kavics egészen azonos a Duna által ma is hordott anyaggal, melyből a város felső szigetei is állanak, melyeket a folyam alkotott. A pesti lapály felülete, az a némely helyen 50 lábnyi vastag porond-réteg, az ujabb geologiai korszak müve. Az hordta meg folyásának felső vidékeiről, patakok és mellékfolyók segitségével a szilárd agyag-réteget ily lazább törmelékkel. Ezen homok és kavics jellemző sajátsága, hogy igen kevés benne a mésztartalmu kő, alig nyolcz százalékot tesz a mész; vasoxydból másfél s vizben olvadó sóból csak fél százalékot foglal magában, de 87 százalék benne a savakban nem olvadó kovasavas agyag. A nagy részint kvarczból álló homok kevésbé alkalmas talajt ad a mivelésre, s igen könnyen teszi kellemetlenné Pest levegőjét a hires pesti porral.

Azonban homokunknak és kavicsunknak nagy érdeme az, hogy igen czélszerü az eső és hólé feltartására. A meszes savas részek kevés s a kovásokénak tulnyomó tartalma által kitünő vizszürőt alkot. Ezen természetes szürő elég vastag rétege alatt terül el az a szilárd fenék, melyet a viztől át nem járható agyag-rétegek képeznek közvetlenül porond-rétegeink alatt. Pilis, Csömör felől egész egy folyót kitevő vizerek huzódnak a föld alatt Pest felé s áradnak el a pesti medencze minden vonalán. A nehány mértföldnyi kerületben Pesttől keletre levő táj eső- és hóvizének körül-belül egy harmada veszi magát a föld alá, s átszürődve az agyag-rétegig, ennek lejtőjén csakugy a Duna felé tart, mint a szintén azon tájról jövő Rákos vagy Szilas-patak. A felülethez közel, de földalatti folyásokat talajviznek nevezik.

A talajviz nagy mennyiségét mutatja az, hogy akárhol ásnak kútat Pesten, csaknem mindenütt elég vizet találnak. Elmondhatjuk hát, hogy nincs oly pontja a pesti dunapartnak, melyen földalatti viz ne szivárogna bele. A nagy folyam tehát normalis vizállás mellett inkább a lecsapoló alagcsövezés fő árkához hasonlit, mintsem vizreservoirhoz, mely vizzel látná el a vele összeköttetésben levő földalatti nyilásokat.

Azonkivül, hogy a viz partjának minden pontján tart a talajviz leszivárgása, vannak a föld alatt bővebb áramlások, melyek a Duna bármily vizállásánál mintegy patakokat képeznek. Ily patakra akadtak volt, mint egykoru hiteles szemtanuktól hallottam, mikor a lánczhid pesti fejének alapot ástak. Szintén régibb tapasztalat szerint bő áramlata van a talajviznek a belváros alatt. Legalább azok az igen jó ivóvizü kútak, melyek a lánczhidtól a görög templomig a dunapart hosszában rég óta ismeretesek, arra mutatnak, hogy itt a Duna vizének nyomása ál-

tal meglehetős vastag kavicsréteg mélységéből üti fel magát a bőséges talajviz. Átalán a talajviz források képében is a nagyobb vizek partján szereti fölütni magát. De ezen régi tapasztalatoknál alaposabb, tudományosan megállapitott, tények fekszenek már előttünk a legujabb időből.

A város egy szakértőkből álló bizottságot küldött ki, mely 1875-ben a talajvizek megvizsgálása czéljából Pest város körül Uj-Pesttől a gubacsi pusztáig, a dunapart éjszaki pontjaitól annak legdélibb pontjaiig, hatvannégy próba-kútat ásatott. Ezen vizsgálatok kiderítették, hogy egy hatalmas vizfolyás vonul a föld alatt a czinkotai és kőbányai dombok felől az állatkerten, az osztrák államvasut indóházán, az Unio nevű és szomszédos gőzmalmokon át a Dunába, s ezen vizfolyás egyik bő torkolatánál van felállitva a vizvezetési gőzszivattyú, mely mesterséges vezetéssel igen jó ivó vizet szolgáltat a város nagy részének. A mennyiséget bizonyitja az, hogy a szivattyu-állomáson 24 óra alatt minden négyszög öl területről mintegy ezer köbláb viz vehető el, a Duna 2 lábnyi vizállásakor. — Igaz, hogy a Lipótváros ama felső részében a szomszédos kútak megérzik ezen nagy fogyasztást, vizállásuk e miatt alább szállván; de a vizáramlás tetemes, miután a város oly nagy részét lehet ellátni egészséges vizzel, holott ama vizerek, mint mondám, utjokba ejtik a pesti legnagyobb gőzmalmokat, melyek ezen tájon naponként vagy hatszázezer köblábnyi vizet fogyasztanak. Az állatkert keletkezésekor egy igen terjedelmes park locsolására s ezenkivül egy fris vizzel ellátandó mesterséges tónak a fentartására bátran lehetett gőzgépet állitani föl a talajviz felszivattyuzására.

Egy második nagyobb földalatti áramlatot nyomoztak ki az üllői ut irányában, mely a kőbányai s talán a sz. lőrinczi, sőt tán jóval keletibb dombokról tart a soroksári

ut mögött elnyúló dunapartnak, s mely a Gubacs közelében levő katonai szénaraktár mellékén, forrásokban üti fel magát. Ezen áramlat egyik sugára az egész Pesten oly hires Illyés-kút az Orczy kertben, melynek vize vetekedik a legjobb hegyi forrásokéval, s mely a városban valódi hirnévnek örvendett emberi emlékezet óta. Átalán az Üllői-ut mentén több más kitünő vizü kút található, melyeket egyszersmind kimerithetleneknek tartanak, — pedig vizszintjeik jóval magasabbak a Dunáénál, mi annak bizonyságául is szolgál, hogy bár valamennyi talajviz a Dunával van összeköttetésben, de ezek járulnak a folyam táplálásához, nem pedig a Duna ezekéhez.

Mindezekből az világos, hogy Pestet ivóviz dolgában elég gazdagon ellátta a természet. Mindennemü házi használatra, az ipar némely ágaiban, de különösen az épitéseknél békeidőn is nagy előnye volt Pestnek Buda fölött a vizbőség. Ezenkivül nem kellett a középkorban attól tartania, hogy várát kiszomjaztatja az ellenség, s ujabb korban sokat köszönhet ezen vizbőségnek, hogy a várost környező futó homok nem képez valódi Saharát. A fák tenyészetét előmozditja a felülethez többnyire elég közel levő talajviz, melyet a gyökerek nem mulasztanak el fölkeresni. — De előmozditja ezen talajviz a földmivelésnek mesterséges nemeit is. Az országunkban ma is divatozó közönséges mezei gazdaságra nézve Pest határa a legroszabbak közé tartozik; mert nagyrészben futó homok a talaj. Még pásztorias baromtartásra is igen kis mértékben lehetett alkalmas régi időben. Nem csábitotta a gazdát, hogy sürű falukat népesitsen be itt, — a mi pedig, mint látni fogjuk, hátrány egy leendő nagy városra nézve. A mi mai nap a cultura haladásával virágzik, az a mezei gazdaság és baromtartás magasb neme. Az intensiv földmivelés virágzó, mely öntözéssel jár, t. i. a kertészet, kivált annak

konyhai ágát értvén. Ez annyira fejlett, hogy a várost széles öv módjára veszik körül az ily kertek, melyek a kétszázezernyi lakos élelmezésének tetemes részét fedezik. Egy-egy alföldi gazdának minden képzeletét meghaladja az az óriási trágyázás és öntözés, s az a folyton folyó munka, melyet Pestnek különösen sváb és bolgár kertészei véghez visznek kora tavasztól késő őszig. Azt érik el vele, hogy a hitvány pesti homok két holdja jövedelmez évenként nekik annyit, mint az Alföldön tiz évi középszámitással ötven hold szokott; mert a pesti homokra, a szünteleni öntözés mellett rosz év nincsen, s egyszer mint másszor vagy három aratás van ugyanazon évben ugyanazon földről veteményekben. A müveltség fejlődésével Pest ugy pótolja a környékének falukban való hiányát, hogy maga telepit coloniákat körös-körül.

Mindez kevésbé volna lehető itt, mint bármely más talajon, ha ez a föld alatt nem rejtegetné rendkivül bőven a correctivumot, a vizet.

Pest határa megtartja az Alföld egy jellemző sajátságát, a gémes kútat; de feltünő e mellett a sok gépelyes kút százakra menő száma, e lóhajtotta szárazmalmok, melyek vizet őrölnek ki liszt helyett. Nyáron át, — még ha esik is, — de nem elég bő az áldás, Pest határának nagy részében folytonos az öntözés.

Párhuzamban az intensiv földmiveléssel, virágzásnak indult a baromtenyésztés. Ha, mint mondám, pásztorias tenyésztésre kevéssé volt régen alkalmas a talaj, a mesterséges baromtenyésztés, az istálózás igen nagymérvü a főváros pesti oldalán s elhomályositja talán mindazt, a mi bárhol van az országban. A tehenészetek, hizlalók egy mértföldnyi övben járulnak nemcsak a főváros, hanem részben Bécs alimentatiojához is. Kivált a sz. lőrinczi dombsor lett nagy teleppé e részben, Kőbánya pedig épen

európai központ a maga nemében, — a sertések metropolja. Nem is emlitem a szesz- és másféle gyárakat. Hogy volna mindez, egyrészben a folyóktól távol lehetséges, ha Pest vidékének talaja viz dolgában nem tartoznék a leggazdagabbak közé?

Pest sikságán egy-két patak is huzódik végig, melyek közül legnevezetesebb a Rákos pataka, melyről a térség is kapta nevét. Ez egy kisded korában már vénségre jutott folyó. Lassuságban vetekedik a nagy folyamokkal. Nagy áradásai nincsenek, de nem is szárad ki. A legnagyobb szárazságban is malmokat hajt. Meglátszik rajta, hogy egész melléke homok és kavics, mely a legnagyobb záporok vizének is tetemes részét talajviznek tartja meg, s magának a Rákosnak medre is telhetetlen szivacs, mely sokat elnyel. De viszont a forrásul szolgáló talajvizei soha ki nem fogynak. A medrét is határunkban, ugy látszik, nem maga ásta. Hajdani hatalmasabb vizek árkába vette magát, s csak dunai torkolata közelében kellett neki egy futó homok dombsoron keresztül ennie magát. Ingovány, mocsár, s ennek kiséretében tőzeg az ő kiváló productuma. Igy a földmivelési szakban legfelebb kaszálókra volt alkalmas a partja.

Pest talaja csak a cultura magasb fokán lett használható a földmivelésre, baromtartásra, s e részben csak a mesterség ad neki jövőt; de megalapitásában, eddigi fejlődésében a földmivelés nagyon alárendelt szerepet játszott.

Az a temérdek viz, melyet a pesti talaj reservoirjaiból nyaranta ellocsolnak, feltünően csökkentőleg nem hat a város kútjainak vizbőségére. De a culturának nagy befolyása van a minőségre, s ebben a részben a civilisatió kártékony volt. A roppant mérvü trágyázás, kapcsolatban a szakadatlan locsolással, már magában épen nem javithatta a viz minőségét. Veszedelmesebb lett a város hirteleni nagy ter-

jedésével a végpontokon a csatornázás hiánya s a kloákák nem eléggé czélszerü berendezése.

A városon kivül aránylag kevés a roszvizü kút. Vannak olyanok, melyekben a vas vagy más ásványrész nagyobb mennyiségü, mint a mennyinek a jó ivó vizben lenni kell. Némelyeket megront a talajviz fölött elterülő tőzegréteg, mely szerves anyagokat szűr bele. De átalánvéve körös-körül jó, s sok helyen kitűnő a viz, mig benn a városban, azaz ugyanazon áramlások alsó folyásán, aránylag kevés az egészséges viz, s az egykor hires dunaparti kútakon is húsz év óta feltünő a romlás. Azt kell hát mondanunk, hogy a város alatti talaj inficiálása rontotta meg Pestnek eredetileg jó kútvizeit, s vált életszükséggé a mesterséges vizvezetés, melynek azonban még több ponton nem érzik mulhatatlan voltát s mely soha sem lesz képes a kültelkeken is pótolni a természetes vizvezetést.

A talajviz a város és határa sok pontján alakitólag is szerepelt, mióta a tengeri agyag lerakodása megszünt s helyette édes vizi áramlatok hordották rá a kavicsot és homokot. A mai dombok közt, melyeknek nagyobb része a szelek müve, — azaz homokbuczka, s melyek rendetlenül boritják a területet, vannak hosszura nyuló mélyedések, melyek egykori vizmedreknek látszanak. Ezek némelyikében ma is fölfakad a talajviz s tavat vagy ingoványt alkot; a melyik szárazon áll ma, arról is bizonyos, hogy nem régi időben, s igen sok még a mult században is, terjedelmes tó volt. A tőzeg, mely ezen völgyek fenekén található, eléggé bizonyitja ezt, s a jobb, roszabb minőségü tőzeget méltán lehet Pest egész határában a geologiai uj korszak alkotó elemei közé sorolnunk. Elterjedése mutatja, hogy Pest városának és határának földje régen, kevés kivétellel vagy futó homok, vagy mocsár volt. Egyik sem lehetett vigasztalás a másikért. Földje minőségében meg volt irva a sorsa

előre. Csak azon korban emelkedhetett itt tekintélyes helység, midőn lehetőséggé vált a nyugalmat kivánó kereskedés, ipar és mesterséges tenyésztés fejlődése. Ha földje termékeiből akart volna megélni, mennyivel tulszárnyalta volna akármelyik alföldi városunk! Nemhogy földmivelésre, de még baromtartásra is kevéssé lehetett alkalmas a korábbi századokban. De mindenesetre a talajviz bő volta egyik nevezetes ok, hogy a természet másnemü mostohaságai daczára gyökeret vert a Duna partján s virágzásnak indult egy ország fővárosa.

II. FEJEZET.

BUDA FÖLDJE.

A budai hegyeken legfölül van az, amit a pesti ártézi kútban legalúl találtak, a dolomit nevü mészkő. Ezen kút felületéhez legközelebbi dolomit a Gellérthegy lába, mely mintegy 2000 ölnyire van tőle (a Kecskehegy több mint 3000 ölnyire). A dolomit tehát, az előbbi ponttól folytatódván a Dunán keresztül, nem igen meredek lejtéssel vonul el folyamunk és Pest alatt. Kerek számban egy ölre másfél láb a lejtés; vagyis a hegyes szög csak mintegy $14^1/_2$ foknyi. Elég szelid hajlás. Annál meredekebben emelkedik ki dolomitunk a föld felszine fölé a budai hegyekben. Ez alkotja a Gellért- és Sashegy ormát és törzsökét, melyek rongált és barnult sziklafalaikkal meredeznek Pest felé. A Gellérthegy 744, a Sashegy 835 lábnyi magas, — s ez még csak előörse a már 1400 lábnyi Széchenyi-hegy ormának, mely szintén dolomit. Ezzel szemben, éjszakon, Ó-Buda felett a Háromhatár- és Kecskehegy meredek lépcsőzetben kiemelkedő hatalmas törzse, izmos válla és széles feje szintén ezen másodkorbeli mészkő, — az előbbi magassága meghaladja a másfélezer lábat a tenger szine felett. — A háttérben naplementénél emelkedik a budai hegykoszoru legmagasb csucsa, a Jánoshegy, mely 1600 lábnyi a tenger szine fölött.

k. 5728/I
MEGYEI KÖNYVTÁR 57.610/1 BUDAPEST

De ez, bár szintén másodkori, már az ugynevezett Dachstein meszet üti föl kúpján. Ugyanebből áll a még távolabb nyugatra kéklő Pilishegy hosszukás tetejével, mintegy középuton Buda és Esztergom közt. Legmagasb hegye ez nemcsak a környéknek, hanem a dunántúli Középhegységnek összesen, mely alatt a Bakony, Vértes, Gerecse és a Visegrádi hegyeket is értjük — 2400 lábnyi magas a tenger szine fölött. Méltán nyerte róla nevét egykor egy egész vármegye. Maig is politikai határ; de még nevezetesebb benne az, hogy, mint látni fogjuk, éles geologiai határvonal a mész és az ugynevezett vulcanicus hegyek közt, maga mészkő levén. Buda közvetlen környékén tehát a hegyek a mészkövek különbféle nemei. Jellemző sajátságuk, hogy nem torony módjára hegyesednek merészen az égbolt felé, hanem méltóságteljes kúpola-idomot nyertek. Ugyanazon kőnemek ezek, melyek a sokkal hatalmasabb Alpok mészhegy-övének magas csucsait alkotják. Sokat tanult és utazott geologok állitása szerint a budai hegység az Alpok mészhegy-övének miniatur kiadása, — a csalódásig hasonlit a tájak arczulata. Bármint legyen ez, annyit mindenki megád, hogy fővárosunk vidéke a budai hegyek által a fekvés szépségére nézve ritkitja párját. Ahány nézpont, annyi változat; — egyik vetekedik szépségben a másikkal. A benyomás ugyanaz. Nagyban emeli az ellentét, mely a budai hegység és a pesti sikság közt oly határozottan s minden átmenet nélkül áll szemünk előtt, csak a Duna tükre által elválasztva. Ez a széles kék sujtás, mintegy fölöslegül, mint valami zománczos öv, gazdagon terhelve vaskos zöld szigetek smaragdjával s a két város massiv boglárjával, még hatásosabbá teszi a nagyság és kellem ábrázolását, mely e nélkül is elég kifejező volna. Ha az izlés is szerepet játszott a fővárosok alapitásában, Buda-Pest alapitóinak müve e részben kifogástalan,

s a budai vár többféle hátrányainak mogorva kritikáját le képes fegyverezni a kilátás egyetlen mosolygása. Zordon és zárkozott kedély lehetett az, mely egy Visegrádért képes volt itt hagyni Buda várát. Egy Nagy Lajos és Mátyás fogékony, derült s sokoldalu lelkülete ezt vallotta otthonának.

A táj ezen szépségében tetemes része van alpesi mészköveinknek s különösen a dolomitnak, mely a budai hegység amphitheatrumának legnagyobb részben vázát alkotja. Megbocsáthatjuk hát ezen kopár kőnemnek, hogy prózaibb iparbeli és gazdasági haszna nincsen.

Annál több ilyenekkel dicsekedhetnek azok az ujabb rétegek, melyek Buda hegyeinek oldalát képezik s mintegy köpenyt adnak a régibb dolomitra.

A harmadkori tengerlerakodások közül, mint emlitettem, Budán is megvan nagy mértékben az oligocaen agyag és márga, melyet a pesti ártézi kút feltüntetett; de hiányzik a pesti oldalon egy korra nézve a dolomit és oligocaen közti rétegzet, s ez a legkorábbi harmadkori, vagyis eocaen képződés, mely Budán gazdagon takarja a hegyoldalokat, sőt hegytetővé is emelkedik, s talán a hegy magvát is alkotja a kis Svábhegyen. Ez a nummulit mész, mely szintén a benne előforduló csigáktól nyerte nevét. Használják épületkőnek, de egyszersmind mészégetésre. Igen számos kőbányában fejtik, s csak az egy Szépvölgyben, mely a Kecskehegyre vezet, tizenkét ily bányát lehetett közelebbi években megszámlálni. Átalában a kő- és mészbányák röviden elő nem számlálható sokaságban vannak Buda táján. Békásmegyernél, a Kecske- és Rókus hegyen, Kis-Czellnél, az átellenben levő nagy hegyoldalokon, a Szép Juhásznénál stb., de kivált a kis Svábhegyen, nagyban foly vagy folyt nem régiben a kőfejtés, épületkövek, mészégetés, utcsinálás czéljából. Tanuskod-

nak ezek, hogy a város épül; de gyakori előfordulásuk már-már jellemző vonása a budai tájképeknek, még pedig hátrányukra. A legszebb kilátásokat zavarja a hegyoldalak oly kirivó meztelen volta, minő Békásmegyertől mértföldekre vigyorog. De legdissonansabb a kis Svábhegyen, hol épen a várnak fordult oldal, sokáig panaszosan mutogatja a civilisatiónak a természeten elkövetett vandalismusát. — Ugy látszik, kisebb mértékben régen is megvoltak ezen éktelen sebhelyek a hegyoldalakban, — csakhogy a régebbi kőbányák beomladozván és begyepesedvén, messziről fel nem tünnek. A hegyek belsejének megmarczangolása történik néha nem fontosabb tárgy, mint kőpor kedveért is, mint a budai vasuti tunnel felett, s a zugligeti és lipótmezei séta utak mellett, hol a dolomit szemsértőleg fehér porladékát, mely a hegyélek gömbölyüre simulásának eredménye, házi használatra s utak kavicsozására kapargatják. Hiába, az ember semmit sem tud épiteni anélkül, hogy egyszersmind ne rontson! E részben a természet tanitványa, mely maga sem tudta volna a dolomitot hegyekké emelni anélkül, hogy a rajta fekvő nummulit, s azután az oligocaen rétegeket össze ne tördelje s szép rendjöket össze-vissza ne kuszálja. Csak később simitotta el a lég és viz behatása által a szakadásokat és éles ormozatokat.

A nagyobb hegyek tömegét alkotó dolomit után időrendi sorban az eocaen korbeli nummulit következett, mely a dolomitot takarja. A nummulitra következnek az alsó oligocaenhez tartozó, már emlitett kemény agyag és márga, s végre egy még nem emlitett mészkő ugyanazon korból. A Szép Juhászné feletti Hárshegy kőbányája bizonyitja, hogy épitésre alkalmas ez a durvaszemü, vöröses homokkő, melyet geologjaink hárshegyi mészkőnek neveztek el. Az egykori, most már eltünt klastromot, azon hegy-

nyereg alatt, mely a János- és Hárshegy közt Budakeszire vezet, kétségkivül ily kőből emelték, itt a sürű rengeteg közepette.

Az oligocaen képződések után, mint láttuk, a pesti medenczében pectunculus réteg huzódik el. Ez a budai hegység beloldalán hiányzik, — mig viszont a Budán oly gyakori nummulit nincs meg a pesti medenczében, hol ezt talán hajdani tartós vizáramlatok mosták el.

A pectunculus réteg mutatkozik már a budai hegyek háta mögött. Igy meglevén mind a hegyeken innen, a pesti sikon, mind pedig tul a hegyen, Hofmann geologunkkal föltehetjük, hogy a budai hegyek kiemelkedtek volt már sziget módjára a tengerből, mielőtt a nevezett réteg képződött. Ennélfogva a budai hegyek keletkezése a harmadkor közepe tájára, az alsó oligocaen lerakodása utáni időre tehető.

A mediterrán képződés is csak Buda hegységének külső kerületén fordul elő — még pedig Promontor táján, mint kavics és homok. Pesten, mint láttuk, hatalmas vastagságban van a föld alatt. Nemcsak, hanem Fóthon tul, Csomád, Sz. Jakab és Vörösegyháza közt a felületre kerül.

Buda völgyteknőjében az alsó oligocaen márgára, agyagra és homokkőre közvetlenül diluvialis, azaz édesvizi képződések következnek. Ezek közt egyik legnevezetesbik a lősz. Tetemes vastagságban födi sok helyen a mély völgyet és menedékes hegyoldalt. A Vörösvárra, a Lipótmező felé s végre a Budaörsre vezető ut, mely utóbbit Mészáros-utnak neveznek, a lőszszel vastagon boritott három nagy völgynyilást jelöli Buda táján. Az Ördögárok olykori vizei néhol két ölnyire lősz falak közé ásták magukat. Ezen falak nem vizszintesen rétegesek, hanem inkább függélyes hasábokban válnak ki. A lősz szárazi csigákat foglal magában s igy a geologiai időszakok tegnapi nap-

jára, a negyed, vagyis diluvialis korba helyezik származását, sőt némelyek jelenkorbelinek tartják.

Pesten alúl Zimonyig gyakran alkotja a Duna meredek jobb partját. Sőt a dunántúli vidék tetemes részében takarja a régi képződéseket. Azon vonaltól, melyet Győrtől Csáktornyáig vonunk képzeletben, a Duna vonaláig a lősz hazája a vidék, mig a bal parton csak nagyobb távolságra jön elő. Pest város alatt és határában hiányzik. Nem találjuk a Duna szigetein sem. Ellenben körülbelől Péczel és Izsaszeg tájától Gomba és Pilis felé, tehát éjszaknyugatról délkeletnek mindinkább szélesedő lősz öv vonul alá. Ettől éjszakabbra is hasonló övek tarkázzák a geologiai térképet. Ezen övek határát a pest-czeglédi vasut vonala jelöli. A különböző öveket elválasztja egy mértföldnyi széles homok völgygyel a Tápio, aztán odább a Galga folyása. Gödöllő, Kerepes, Czinkota tája bár dombos, de lősz nem fedi. Annál kevésbé az idébb eső lapályt, a Duna árterét. Miután ez a képződés oly vastagon van felhalmozva mind a budai, mind a pesti hegyhátakon s azok oldalán, — s a Duna, sőt kisebb folyók árterében hiányzik, elmondhatjuk, hogy ezen diluvialis agyagtól a folyóvizek a mainál nagyobb korukban hordták el, annyival könnyebben, mert a porlékony agyag kevéssé áll ellent a viz hatásának. Téglagyártásra csak szorultságból jó, levén homokkal és mészdarabokkal vegyes. Annál inkább előmozditja a föld termékenységét, — s Buda határa ez által is előnyben van Pesté fölött földmivelés tekintetében.

A márga és lősz elég alkalmassá tették Buda hegyoldalait rengeteg erdők nevelésére, melyekben a bikkfa leginkább lehetett otthonos. Ma nagyobbára szőlők foglalják el az erdő helyét, melyeket roppant kiterjedésökért rengetegnek nevezhetnénk, ha abban ellentétei nem volnának még a csupán bokros erdőnek is, hogy inkább mez-

telenitik mint öltöztetik a hegyeket. Még gazdasági tekintetben is inkább a szegénység, mint a gazdagság bizonyitványai. Csak épen hogy teng, vagy legfelebb megél utána a lakosság, de nem igen gyarapodik. Annyira nem fejlett a szőlő mivelés, hogy a gazdáknak módjában állana mérnöki munkálatokkal meggátolni, hogy a záporok legalább el ne seperjék a termőföldet. Ha ez igy tartana, a budai hegyek megérhetik, hogy a természet oly curiosumaivá lesznek, mint a Budaörs és Budakeszi között elterülő czukorsüvegszerü hegyek csoportja, mely teljesen kopár, száraz mészfalaival romantikus ugyan, de inkább elszomoritó benyomást tesz. A pesti részen is, a Dunától egykét mértföldnyire erdőség következett a régi időben, mely alkalmasint Kőbányáig is leszállott; mig a pesti sikság vizenyős voltánál fogva hihetőleg csak füz- és nyárfa foltokkal tarkázta kopárságát.

A budai hegyek geologiai alkatáról csak nagyolt fentebbi hiányos vázlat is elég fogalmat szereznünk a budai földalatti vizek mivoltáról, s az ottani felület viztelenségéről.

Mind a dolomit, mind a dachsteini mész, mind pedig az oly elterjedt nummulit, magokban véve a vizet át nem bocsátó kőnemek volnának; de számos repedésök, hézagaik, nyilásaik mindezeket vizeresztő kőnemekké teszik. Ellenben a budai vidék kis-czelli agyaga és márgája vizet át nem bocsátó rétegek, mint már leirtam. Amazok, tudniillik a mészkövek, régebbi képződések, ezek, tudniillik az oligocaen rétegek, ujabbak; amazok mélyebben feküsznek, emezek a felületen.

Eszerint fölül vannak általán véve a vizet át nem bocsátó ama rétegek, melyekről Budát a márga városának nevezik, alúl vannak a vizet átbocsátók. Igy a Buda hegyi vidékén lehulló esőnek és olvadt hónak két utja van. Egy részét a viznek a felületen levő föld nem véve magába, a

kisebb meredek vizmosásokban tüsténT leönti az Ördögárokba, onnan egyenesen a Dunába. A másik résznek sikerül a föld alsóbb rétegei alá bujni, mely rétegeket a hegyoldalon némileg élökre állitva képzelhetjük ugy, hogy eső és hóviz közvetlenül veszi magát közéjök. Néhol a vizet át nem bocsátó felsőbb rétegek valamikép széjjel vannak repedve ugy, hogy az esőviznek a mélybe jutásra szabad ut van tárva.

Régibb mészköveink alkotván a szomszéd hegyek felső részeit, hasadékaikba, üregeikbe, barlangjaikba akadály nélkül veszi magát a légkör nedvessége. Ily módon állanak elő földalatti patakok, folyók, sőt reservoirt képező egyes öblözetek is. Rendkivüli mélységekre száll le ezen földalatti folyamrendszer, s mentül mélyebbre száll, annál jobban fölmelegíttetik. Mert a föld kerekségén mindenütt azt tapasztalták, hogy a föld gyomra annál melegebb, mentül mélyebbre ásunk benne ártézi kútat vagy bányát.

A Buda környékén lehulló eső is rendkivüli mélységekbe veszi magát, hogy a dunaparton, a Gellérthegy s a Józsefhegy alatt, hol az agyag és márga rétegeken repedést talált, mint meleg viz üsse föl magát.

A budai hévvizeket nem más erő hozza uj napfényre, mint a felsőbb, hegyi vizek nyomása. Szabó József geologunk szerint a budai hévvizek több mint 5ooo lábnyi (mintegy 85o öl) mélységből kerülnek ismét a felületre. De a mélység nagy volta nem akadályozza a természetes források előállását. Fő kellék, hogy azon pontok, melyek a forrás reservoirjai a föld gyomrában, magasabban feküdjenek mint a föld felületének az a pontja, hol az kibugyog, vagy a hol ártézi kút által mesterséges utat akarunk nyitni a viznek.

A budai meleg forrásokon huszonnégy óra alatt ösz-

szesen másfél millió köblábnál több viz özönlik ki. De Zsigmondy szerint ezzel korántsem volt kimerítve a földalatti hévvizmennyiség, sőt mindez csekély kárpótlás a budai mészhegyek általános viztelenségéért. Még tetemes hévvizmennyiség van elrejtve a föld mélyében. Ezen hypothesisre ásta ugyanazon jeles mérnök a Margitsziget ártézi kútját. A Margitsziget ártézi kútja 62 ölnyi mélységből 24 óránként fél millió köblábnyi vizet önt ki, melyből a fürdőben fel nem használt fölösleg vizesés módjára a Dunába van eresztve. Jókora patak volna az, malmot birna hajtani. Eszerint a földalatti vizeknek eddig felületre jött mennyiségéből négy oly patak telnék ki, melyre malmokat lehetne építeni.

A budai területen összesen hat meleg fürdő van: a Sáros-, Rudas-, Rácz-, Király-, Lukács- és Császárfürdő. Ó-Budán ezenkivül fürdőül nem használt négy forrás van. Mindezeken kivül fakadnak föl meleg források a Duna medrében is. Igy a Bombatér és lánczhid közötti vonalban Buda felől, s a volt Fürdősziget helyén. Ez az 1874 óta már nem létező zátony a Margitszigeten valamivel fölül a mult években csekély vizálláskor még hosszan, keskenyen nyujtózott el a fölszinen. A 4 lábnyi dunavizálláskor 700 lépés hosszú és mintegy 150 széles szigeten nem kevesebb mint 50—60 meleg forrást számláltak meg a zátony Buda felőli részén. Ma már a szabályozás kotrógépe a Duna fenekével egyenlővé tette e szigetet s a rajta volt források csak a Duna fenekén fognak felbuzogni. Azonban mind a szárazon, mind a Duna fenekén kibugyogó források mennyiségét Zsigmondy csekélynek tartja a még a föld gyomrában lappangóhoz képest.

Ebből indulva ki, fogott a valóban óriási munkához, a pesti városligeti ártézi kút fúrásához, mely eredményre vezetett.

Buda hegyeinek és völgyeinek esővize számára a természet nem a felülethez közel, mint Pesten, hanem nagy mélységekben engedett lefolyást; ez a különbség. Hanem a budai hévvizek szintugy a légköri csapadékok szülemények, mint a pesti kútak. Budán a természet az ivóviz hiányáért gyógyitó erejü meleg forrásokban adott kárpótlást. Ez a kárpótlás a város emelkedésére nézve valóban kielégitő. Mert az ezer évek óta felbuzogó budai meleg források nagy kecsegtetésül szolgáltak arra, hogy a Duna folyásának épen ezen pontján város keletkezzék. Bármennyi állandó patak nem tette volna ezt a szolgálatot. Ezek számtalan helyen találhatók, mig a hévvizek által a természet az első privilegiumot állitá ki Buda-Pest számára, s szánta civilisált népek megtelepedése helyéül.

A budai hévvizek egészségadó erejökön kivül nagy szolgálatot tettek más tekintetben is a város megalapitása körül.

E forrásokat nemcsak gyógyitó erővel látta el a természet, hanem csudálatos plasticai képességgel is. Nemcsak orvosai, hanem kőfaragói voltak Budavár és Budaváros első épitőinek.

A Margitsziget emlitett vizesésénél mindenki szeme láttára rakja le az ásványos viz az ő szilárd részeit a kőfalra ugy, hogy rövid időn vastag mészkőréteg rakodik fel belőlök. E nem sós vizi lerakodást nevezik a geologok mésztuffnak. Valahányszor a mi budai hévvizeink oly feneket találnak, mely a vizet nem szokta keresztülszűrni, olyan mésztuffrétegek rakodnak le belőlök, mint a Margitsziget vizesésénél. Ha oly sebesség mellett is, mint az emlitett vizesésnél, tuff képződik, mennyivel inkább a viz csöndesebb állapotában, csakhogy szilárd feneket találjanak. Ily viz át nem bocsátó rétegül ismerjük a kis-czelli agyagot és a rokon budai márgát. Bárhol a budai forrá-

sok ily feneket kapnak, tetemes mésztuff lerakodás állana elő, s áll csakugyan elő ma is, mint az ó-budai puskapormalomnál. A sikság közepett egy berekben bugyog föl a gazdag forrás s kristálytiszta tavat képez, melyen keresztül pár lábnyira sétabotunkkal megtapogathatjuk fenekét. Kemény kő az, mi meglep ezen a puha talaju, ingoványos réten. A viz oly bő, hogy a tóból leeresztve, a puskaporgyárnál megtéve szolgálatát, alantabb malmot képes hajtani. A tó kemény feneke magának a viznek a müve. Ugy képződik ez, hogy a viz, mely mész tartalmu, nagy mértékben szénsavas. A mint a viz a szabad levegőre kerül, a szénsavnak tetemes részét elveszti, a szénsavas mész pedig mint ugynevezett mésztuff, szilárd testet képezve kiválik. Igy lesz a rendesen romboló és feloszlató elem, a viz, épitő, alkotó elemmé.

S hajdan Buda vidékén számos ily képződés találtatott. Legnagyobb mennyiségben látjuk felhalmozva a mésztuffot Üröm és Békásmegyer körül a hegyhátakon, kétségtelen jeléül annak, hogy itt egykor a budai hévvizekéhez legalább is egyenlő bőségü, ma már bedugult források buzogtak fel, s képeztek kiterjedt tavakat. Átalán Pomáztól elkezdve egyenesen délnek a budai várhegyig a hegyek párkányzata gazdag mésztuff regió, régibb és ujabb hévvizforrások hosszú vonala. Sőt a Gellérthegy hátán is vannak nyomai. Érdekes, hogy a budai völgyön fölfelé a Lipót-mezőn is találni mésztuffot. Úgy látszik, a hévvizforrások századok folytában mindig alább-alább költözködtek. S a kiapadt, bedugult források helye számra, kiterjedésre nézve meghaladja a ma is eleven forrásokét.

A kihalt források plasticai képződései igen különbféle keménységüek. De nagy részök elég szilárd épitőkövet szolgáltat, s meszet is lehet égetni belőlök.

Mind amellett, hogy faraghatóság dolgában a világo-

sabb szinü mésztuff nem oly kitűnő, mint cerithium köveink, előnye Budára nézve az volt, hogy közelben jutottak hozzá, sőt bányászni sem kellett, mert a széleshátú domboknak felszinét boritotta felső kéreg módjára. Igy a budai várhegynek egész hosszában és széltében mintegy takarója a mésztuff, mig a hegy tömege, mint láttuk, budai márgából áll. Budavár erős bástyái és kőfalai ezen mésztuff rétegen állanak s kétségtelen, hogy hajdan ugyanazon kőből épitették és követék az egész várat. Oly vastagon boritja, hogy a várbeli házaknak még pinczéi is ebbe vannak ásva. Ezen vastag réteget egykori, talán diluvialis korbeli meleg meszes vizek rakták le. Talán egy olyszerü tó boritotta a hegyhátat, minő Tata mellett van. Krenner geologunk vizsgálatai kideritették, hogy a budai vár édesvizi mesze ily eredetü.

Igen érdekes fészke ezen mésztuffnak az ó-budai hegyek azon alsó lépcsője, melyen a Duna felett ötven méternyi magasságban a kis-czelli egykori klastrom emelkedik. Itt egy porond-réteg fölött nagyon kemény, de likacsos mészkő van felületen, még pedig vizszintü rétegzettel. Használható és használják is épitőkőnek. A kő üregei egykori nádaktól s gyökér csokroktól származnak. Édes vizi, tói csigák háza is van itt-ott belefoglalva. Előfordulnak itt a diluvialis kor vastagbőrü óriásainak tetemei is, a mammuthé, rhinocerusé, óriás szarvasé, melyek maradványai innen muzeumunkba kerültek, s melyeket, valamint ezen kis-czelli mésztuffot, Szabó igen érdekesen ismertetett. De nemcsak a praehistoricus korban volt nevezetes Buda táján a mésztuff, hanem az ezen vidéket lakó ember müvelődési történetében is szerep jutott neki. Jelenben épitőkőnek s mésznek egyaránt feldolgozzák. Még több szerepe volt egy régi korban, midőn a művésziebb architectura tette rá ezen kézügybe eső kőre a kezét.

Az Ó-Buda helyén állott egykori római város, Aquincum a legnagyobb mértékben a mészköveknek ezt a nemét szerette használni, melyhez legkönnyebben jutott. Az ottani épületmaradványok, a másfél öles magasságu, vastag, henger idomú római mértföldkövek, az isteneknek szentelt oltárok, a sirok és kőkoporsók ily édesvizi eredetű képződések. Törni sem kellett bányákban, hanem a felületen heverő darabok közül kiválasztani a kivánt nagyságnak és formának legmegfelelőbbeket.

E régi használatnál fogva mésztuff-köveink Ó-Buda tőszomszédjában már csak egyes darabokban hevernek szana-szélylyel. Valószinü, hogy nagyobb területeket foglaltak el a hegyhátakon, mint jelenleg. Annyi áll, hogy mind a római, mind a középkori Budának legfontosabb épület-anyaga.

Azonban a meglevő tömegesebb előfordulások is nevezetes tünemények. Mésztuffjainkat, mint holt forrásokat, s a most is meglevő hévvizeket a térképen egy vonallal összekötve, éjszakról délnek, Pomáztól a Gellérthegyig, egy geologiai földrepedést rajzoltunk ki nagyjából, mely utat engedett a vizeknek, hogy thermalis forrásokká válhassanak.

A mai Buda csaknem mindenben ellentéte Pestnek; de semmiben sem annyira, mint az élet és egészség fentartására szükséges hideg ivó viz dolgában. Mig Pest talajvize oly gazdag, alig van messze földön szegényebb táj a mai Budáénál fris viz dolgában. Egy figyelmes alföldi embert Buda határában meglephet az, hogy hiában keresi szeme az alföldi tájkép barátságosan köszöntgető kútgémjeit, melyek pedig Pest határát is elevenitik, vagy legalább bőven kárpótolják hiányukat az emlitett gépelyes kútak. Nem is igen látsz terjedelmes kerti gazdaságot azon a nagy területen, melyet a Gellért-, Hárs- és Józsefhegy völgykat-

lanná alkot. A pestoldali Sz. Lőrincz, vagy Kőbánya baromtelepei itt alig támadhattak volna. Oly kiterjedésű hegyfélkörben, minő a budai völgykatlan, hol a felföld, vagy Erdély sok vidékén tiz, husz kis patak egyesülne egy nagy patakká, nincs egyetlen egy állandó csermely. Csak a hólé és nyári fellegszakadás táplálja rövid ideig a szomjas Ördögárkot. A kútakat többnyire mélyre kell ásni, s vizök akkor is rosz. Több helyen hiában is ássák. Középkori legfontosabb része, a várhegy, merőben viztelen. Ha mesterség nem segit a bajon, egy ellenséges megszállás esetén föl kellett volna adni a fontos erődöt viz hiánya miatt. Várfalak, házak épitése alkalmával nagyban nevelte a költséget, hogy a Dunából kellett a szükséges vizet fölhordani. De a középkorban türni kellett eme hátrányokat s ugy segiteni rajtok amint lehetett, azon előny fejében, melyet a budai várhegy nyujtott, mintegy a természettől erősséggé alkotott meredek oldalaival s tetején az épitésre kész követ adó mésztuffjával. A középkor többnyire oly helyekre települt, melyeket sem a modern, sem a római civilisatio, bár szintén fölhasználja néha, residentiának nem használt volna.

Ó-Buda siksága, melyen a rómaiak provincialis fővárosa állott, ugyanazon épületanyaggal, melylyel a vár, bőven el volt látva, nem is számitván a kézügyben levő más mészköveket és a tőszomszédos agyagtelepeket. De ivóviz dolgában, mire a rómaiak sokkal több tekintettel voltak, mint a mai kor emberei, nemcsak a várnál több előnynyel kinálkozott a hely, hanem jóval meghaladta e részben a mai Budaváros bel- és kültelkeit. — A talajviz maga, ha nem is oly bő s nem is oly kitünő, mint a pesti oldalon, de kielégitőnek mondható. Itt is szilárd agyag terül el 10—20 lábnyi mélységben, s rajta ugyanazon kavics és porond, mint Pesten. Csak a felületi televény, az esőviz és patakok

hordaléka különbözik. A gémes kút már itt ismét sürübben mutatkozik. — Az egész lapály, föl Megyerig és Sz. Endréig inkább vizenyősnek mondható. Ó-Buda szomszédságában két patak torkollik a Dunába, — ismeretlen tünemény a mai Buda völgykatlanában. S ezen patakok vizmennyiségét nem abból kell megitélni, a mit a fölszinen mutatnak, — az nem sok. Annál több vette magát belőlök a talaj alsóbb rétegeibe. Mert átalán, mint Koch Antal, a visegrádi hegység alapos vizsgálója kimutatta, a buda-visegrádi hegyi tájak patakainak az a csudálatos természete van, hogy hegyek közti felső folyásuk gyakran vizben gazdagabb, mint a térségi. Van olyan is, mely amint a lapályra ér, eltünik. A sikság talaja olynemü, hogy elnyeli a vizet, s a föld alatt adja tovább a Dunának. Ha a rómaiak be nem érték volna a kútvizekkel, nem volt nekik igen nagy vállalat ezen patakokat oly ponttól, hol még a szivacs természetü talajhoz nem jutottak, szilárd csatornában vezetni be a városba. Még a Pilis is, mely tápláléka egy részét a visegrádi trachyt hegyekből veszi s mely már jelentékenyebb patak, sem lett volna messze. De az is meglehet, sem ily patakra, sem kútakra nem szorultak. Alkalmasint kitalálták, hogy a hévvizforrások tartalma kihütve jó ivóviz, s azt mint látni fogjuk, be is vezették városukba.

III. FEJEZET.

DÉLI ÉS ÉJSZAKI HATÁRHEGYEK.

Pestnek legfontosabb s legjellemzőbb épitési anyaga az a mészkő, melynek valódi neve cerithium-mész, a benne előforduló cerithium csigaházakról.

Ezen kőnem nevezetes fészke a pesti oldalon azon kiálló domb, és ma már egész helység, mely ezen kőtől nyerte nemcsak a Kőbánya nevet, hanem létezése okát is. Pest szaporodó telepei közül ez legrégibb és leggazdagabb. Kicsiben élő példa, mily fontos szerepe van a geologiának az életviszonyok alakulására.

Kőbánya a Duna és Tisza közén a legdélibb s legkeletibb pont, mely jó épitő követ szolgáltat. A török bennlakta idején is mivelték. Kecskemét református templomához a követ Kőbányáról vitték a XVII. század második felében, a budai pasa engedelméből. Mult században s a jelen első felében Kőbányát fehér boráról dicsérték. Ma ország-világ megadja Kőbánya sörének kitünő voltát. Óriási sörgyárak lepik emelkedett dombját. És mind a bor, mind a sör jósága legtöbbet köszönhet a kőbányai mészkőnek.

A kőbányai domb, mely csak mintegy 25—30 öllel magasabb a Duna szintjénél, vékony burok alatt csupa mészkő szikla, — s ez a mészkő oly alkalmas az épitésre, hogy Pest városa talán fele részben ilyen fajta kőből áll.

Itt a követ nem fejtik oly primitiv módon, mint a budai hegyekben, hol a bányák egészen fedetlenek s felületiek. Nagy könnyüséggel már széles és mély aknákat faragnak be a szikla mélyébe. Nem is szaggatják ezt, mert faragható, csaknem mint a kősó. A mélyebb rétegek finomabb szemüek, szilárdabbak s műfaragásra alkalmasabbak.

Gyárak épitéséhez már a materiálék közvetlen közelsége (mint itt a congeria-agyagból készült tégláké és durva mészkőé) elég fontos kedvezés. De a kőbányai industria más hasznát is veszi kőbányászatának. A tunnelszerü bányák lassankénti lejtéssel lefelé haladván, oly mélységig jutnak be, hol a nyári és téli mérséklet különbsége elenyészik. A kivájt üregeket tehát, melyek eladott kövük által is kifizetik magokat, pinczékül használták és használják föl, melyeknél jobbak aligha vannak az országban. A kitünő pincze pedig igen fontos kellék jó bor és jó sör előállitására. Ezen elég száraz, vizet át nem bocsátó mészkő ily módon folyt be hát Kőbánya fölemelkedésére. Nevezetes tünemény ugyanezen kőnem Promontoron is, mely szintén ennek köszöni, hogy helység. Ott tovább mentek mint Kőbányán. Nemcsak nagy pinczéknek használják a cerithium-réteget, hanem a Dunára meredeken néző domboldalban és dombháton a házak nagy része is bele van vágva a mészkőbe, sőt a ház udvara is. Egy-egy terjedelmesebben bevágott gödörben egy vagy több családnak van lakháza, konyhája, óla befaragva a sziklába, az ablak a mély udvarra nézvén. S a lakások elég csinosak és szárazak. A domb egy hangyaboly képe. Ujabb időben szőlős gazdák és mások állitnak itt és Tétényben nyaralókat, melyeknek kitünő pinczéje ezen sziklanembe van faragva s a kivett kő a legjobb épületanyag. Csakhogy néhol a termőföld oly vékony a cerithium-kő felett, hogy a ki szép kertet akar ültetni, messziről hordatja oda a televényt.

Durva meszünknek legfinomabbja azonban valami kevéssel messzebb esik a fővárostól, de mindig elég közel arra, hogy a szállitási költségeket kifizesse, — t. i. Tárnokhoz közel Sóskúton (vagy a Mészáros országútat véve Bia állomáshoz közel).

A cerithium-mész tömege nagy félkörben veszi körül a fővárost. Délen kezdődik a róla nevezetes Kőbányán. Onnan nyugati irányban tartanak a rétegek a gubacsi pusztán a soroksári Dunának, hol a parton és a Duna fenekén is mutatkoznak. Alkalmasint ezek alkotják az emelkedett dombokat a Csepel szigeten, melyek egyikének hátán áll templomával Csepel falu. Innen folytatása van a Dunán túl Promontoron, Kis-Tétényen, Órácson, Kutyavároń és Török-Bálinton, aztán Sóskúton és K.-Torbágyon, Bián, Pátyon, Jenőn keresztül Tinnyéig. Egy szép félkör ez, elkezdve Kőbányán, körös-körül egészen a Pilishegy szomszédságáig. Leginkább a kőbányai, promontori, kistétényi s a sóskúti bányákban fejtik a követ.

A maga idejének kitünő geologja, a franczia Beudant, ki Magyarországról irt müve által nemcsak nálunk, hanem az egész tudós világban nevezetessé lett, midőn 1818-ban Pesten járt, sok hasonlatosságot talált a még ifju Pest s az örökké ifju Páris között. De mint geologuak különösen a fő épitő anyag, a cerithium-mészkő hasonlatossága tünt föl neki. Meglátogatván Kőbányát, a montrougei vagy vaugirardi kőbányák táján képzelte magát. El is keresztelte a mi mészkövünket párisi durva mészkőnek (calcair grossier parisien.)

Habár a geologia kimutatta azóta, hogy a párisi durva mész régibb képződésü, mint a mi kőbányai vagy sóskúti köveink, de kétségtelen, hogy nagyjából megvannak némely hasonló technicai előnyei. Fürészelhető, könnyen faragható, kivált a bányából kikerülésekor; de a le-

vegőn szilárddá lesz és tartós, — ha t. i. sokféle változatai közül (melyek közt vannak igen porhanyók és likacsosak is) a jobbakat veszszük.

A cerithium-rétegek alatt fordul elő a lajtha-mész, mely Bécsre nézve oly nevezetes épitő anyagot szolgáltat a Lajtha mellékéről. A város tulnyomóan lajtha-mészből épült, mig Pest egy része cerithiumból. A mi volt Budának a mésztuff, az volt Pestnek a kőbányai cerithium. Peters szerint „a mi durva mészköveink Buda-Pestre nézve megbecsülhetlen fontosságuak. A város létezésének föltétele volt emez épitő anyag, melyet a természet oly gazdagon hordott össze szomszédjában.“

A természet ellátta városunkat a kőbányai, promontori és sóskúti mészkőrétegek által oly anyaggal, mely monumentalis diszépületekre igen alkalmas. Nemcsak a lánczhid, az akadémia palotája, a redout stb. faragvák ily kőből, — a bécsi operaházhoz is vittek Sóskútról követ. Azonban mind Buda-Pesten, mind Bécsben a kőfaragás nem haladt oly messze, mint Párisban, hol a faragott kő csaknem kiszoritotta a téglát.

Suess, Bécs avatott geologja még 1862-ben fölkiáltott, hogy a Bécs környékén mivelt kőbányákban a kőfejtés hihetetlen primitiv fokon áll.

Azonban mind Bécsben, mind Pesten az imitatiók túlnyomó volta mellett is a faragott követ mindig nagyobb-nagyobb mérvben használják ujabb időkben. A lánczhid mindenik oszlopának felső része, a hid négy oroszlána, a tunnel homloka, az akadémia palotája, a redout, az uj egyetemi könyvtár, a lipótvárosi basilika, a Margitsziget diszes épületeinek oszlopzatai, a Sugárut némely ujabb monumentalis épülete megannyi bizonyságai a mi kőbányai és sóskúti mészkövünk faraghatóságának és egy részben tartósságának is. Még a pesti rakpart régibb része is ezekből

van rakva. 1860. óta már magánépületeknél is kezdenek lábra kapni. Kivált népesebb utczákban a földszinten. Páris példájára a boltoknak az utcza felé nincs fala sok helyen, hanem néhány hatalmas kőoszlopon nyugszanak a külső fal felső emeletei.

A nemzeti muzeum körüli, a budai dunaparti némelyik uj palotában nagyobb-nagyobb mérvben van felhasználva a kőfaragás.

Kőbányai kövünk korábban csaknem kizárólag használtatott szilárd házfalak épitésére; de bevakolva, tégla gyanánt. Azután téglával vegyest épitettek belőle. Ujabb korban a vakolt falakban a tégla kiszoritotta ugyan, de egyszersmind kezdődik a kő uj kora, midőn müvésziebb faragással diszitményül szolgál, különösen a sóskúti lajthamész. Sok ujkori épületen, — s legfeltünőbben a margitszigeti fürdőn és a ferenczvárosi templomon a vakolás, s más surrogatum merőben hiányzik. A párkányokat, sarkokat, ablak és ajtó nyilatát faragott kő szegélyzi, a falakat pedig alkotja vakolatlanul a vörös tégla. — Nincs benne kétség, hogy ha bányáinkban a kőfejtés olcsóbb lenne, s kövünket az épités helyén nem faragni, hanem fürészelni tudnák, magánházakban is több hasonlatosságot találna Pest és Páris közt a jövőkor Beudantja.

Mindenesetre nagy multja s tán még nagyobb jövője van a főváros emelkedésében a cerithium- és lajthamészkőnek.

Ha ezen meszünk ennyire különbözik más épitési anyagainktól technicai előnyökben, elmondhatjuk, hogy származása korára nézve is különböző.

Igen feltünő ma is előfordulási módja, mely nem egy szakadatlan széles területet, hanem, mint láttuk, kevés megszakadásu lánczolatot alkot Kőbányától délnyugati félkörben csaknem Pilis hegyéig. E félkörded alaku domb-

sor bizonyos távolságban követi a magasabb budai hegyeknek egy megfelelő koszoruját, mely dolomit tetővel kezdődik a Gellért- és Sashegyen, elkanyarodik Budaörsnek s a Törökugratón és a Csiki hegyen át részint a Jánoshegy nyugati oldala felé, részint a Kovácsi melletti Zsirhegyig. Ha ez egy belső félkör, ennek megfelelő külső félköre a cerithium és lajthamész rétegek ama sora, melyet Kőbányától a Duna rése daczára kezdénk s Tinnyénél végeztünk.

Ezen utóbbi dombsor, mely mindenütt csekélyebb magasságu, később rakodott le a vizekből, mint a budai hegyek kiemelkedtek azokból.

A korall körsziklák (atollok) képződéséhez hasonlit ez alakulás, melyek létező szigeteken bizonyos távolságra bukkannak elő a Csendes-tenger szigetein, utóbbiakat környezve, s magok és a sziget között egy vagy több nyilásu tengeröblöt hagyva. Fővárosunk környékén a budai dolomit-hegytörzs a volt sziget, a kőbánya-tinnyei dombsor a körszikla, s a köztök elterülő fél mértföldnyi völgy az egykori öböl volna, egy nyilással az alföldi sik tengerre. A különbség az, hogy a mai Csendes-tengeren korallok alkotják a szirteket, a budai tájon pedig csigák. Az alsó lajtha-meszet a mediterrán tenger, a cerithium-meszet a származát tenger csigái emelték. Különbség az is, hogy a korallok sósvizi lények, mig a cerithium-csigák félig sós vizben éltek. De van hasonlatosság abban, hogy utóbbiak szintoly társaságszerető vizi állatok, mint a korallok. Milliárd számra szaporodnak a tenger fenekén és sziklapadokon, hol roppant halmok gyülnek fel házaikból. A parthoz hajtatva, a hullámtörés összezuzza és egész dombsorokban rakja le köröskörül, miután több-kevesebb porond és iszaprészszel keverte föl és a csigaház poráből kiáztatott enyvvel forrasztja össze kemény mészkövekké.

A cerithium-mészköveket alkotott tengert a bécsi geo-

logok származát tengernek nevezték el azon népről, mely a rómaiak idejében a Fekete tenger mellékét és aztán a mi Alföldünk síkságait lakta. Erre következett a congeria-agyag lerakodása, melylyel a geologiai harmadkor vidékünkön befejeződött. A congeria-agyag is csigáiról nyerte nevét, s vidékünk iparában szerepel, amennyiben téglavetésre alkalmas, s Kőbánya mögött ezt dolgozzák fel a nagy téglagyárak.

A származás ahhoz közel álló képződések alkotják hát Buda-Pest völgyteknőjének déli határát. Lássuk az éjszakit, vagy inkább éjszaknyugatit.

Merőben különböző képződés természetü a mi éjszaknyugati hegytömegeink törzse mindazoktól, melyekről eddig szóltunk. Az előbbi contrastokhoz járult a visegrádi hegységé, mely maig is több tekintetben más jellemü, mint a budai hegység, — s előbbi oly anyagokat szolgáltat, melyeket hiában keresnénk az utóbbiakban.

A visegrádi hegység dúsabb lombozatu, sürű erdei, gyakori forrásai és patakjai által különbözteti meg magát a budai hegyektől. Régi királyaink kedvencz mulató helyei, a dömösi klastrom s Visegrád vára, ezen hegységnek a Dunára dülő részein feküsznek. A nagyobb vad is a gazdagabb tenyészetü hegyeket keresvén, a budai vár egykori urainak Visegrád vidékén volt a természetes vadaskertje. A börzsönyi hegyekben hajdan még aranyat s ezüstöt is bányásztak, mikké a budai mészkő s a pesti agyag csak az ipar és kereskedés által tud átváltozni.

Azonban technicailag is, s kivált ujabb időben becses anyagokat szolgáltatnak a visegrádi hegyek a fővárosnak, — olyanokat, melyekre a mi tőszomszédos hegyeink kevéssé alkalmatosak: — értem az utczai kövezetet. Bogdánynál, a sz.-endrei sziget felső csúcsa irányában bányászszák, faragják és usztatják aztán lefelé a Dunán. En-

nél is nevezetesebb fészke van neki Sz.-Lászlónál. Sz.-László pedig fekszik a Levencz patak völgyében, mely Visegrádon felül torkollik a Dunába. Ebben a völgyben apritják a trachyt-kőszikla tömegét szép egyenlő koczkákra, hogy türelemmel viselje pesti koptatóinak ócsárlásait. Ahol ujabb időben a kövezet alatti talajt először szilárddá teszik, bebizonyúl, hogy eddig sem a visegrádi trachyt, hanem roszul értett gazdálkodás adott okot annyi panaszra. A kövezet kátyúit nem a kő kopása, hanem alásüppedése okozta. A visegrádi hegyek trachytjának még töredékei és morzsalékai sem haszontalanok a fővárosra nézve. Külső utjaink macadámja trachyt-zúzadékból készül. De ezen emberi kéz zúzta töredékeken kivül természet készitette morzsái is nagyon használhatók.

Kitünő kavics készül segedelmével, melyért nem is kell hajón menni Visegrádig, mert maga csúszott hozzánk közelebb. Ismét Kőbányát kell kiemelnünk, mely már téglát, követ adott. Itt nagy mennyiségben halmozódott fel a kavics, de közéje keveredett sok most is ép állapotban levő trachyt darab, melyek documentálják saját hazájokat, — a visegrádi hegyeket. Ez a trachytos kavics, mint dr. Szabó megkülönböztetésül a többitől elnevezi. Kivánni sem lehet ennél jobbat utcsinálásra. A legsiválabb futó homok hátára egyszerűen rá kell jó vastagon teríteni, ha vert ut kell, s nem sokára oly szilárd és összetartó kéreggé válik, hogy évekig nem kell neki javitás. Semmi egyéb, mint a trachyt némely oszladékai enyvezik össze és teszik keménynyé. Az államvasut-társaság nagy bányákat nyitott ezen kavicsból. Elejétől fogva a sz.-lőrinczi határban, Kőbánya és Vecsés közt roppant mennyiségben használta fel ezen jó anyagot. Nyitott egyet Vácz és Dunakeszi között is. A pesti városligetet fennállása óta csak 1875-ben kezdték ezen kitünő kavicscsal biztositani por

és sár ellen a kőbányai városi bányából. A viz még messzebb tájakra is elszállitotta a trachyt-morzsalékot, s mentől messzebbre vitte, annál apróbb szemű. Lisztfinomságu részei a távoli Alföldön vannak elterítve. A síksó a trachytnak az ő natronából virágzik sok helyen.

Vidékünkön gorombább kiadásban jön elő, minthogy csak néhány mértföldnyi utat tettek idáig darabjai. Előfordul trachytos kavics a promontori hegy csúcsán, a hol a vasut hirtelen megkanyarodik, aztán Sz.-Lőrinczen; borítja a Czinkotától Csömörig vonuló hegyet és a csömöri szőlőhegyeken, Kőbányán s a sz.-mihályi pusztán is kiüti magát. De legtetemesebben van felhalmozva Sz.-Lőrinczénél, több mint ezer holdnyi területen. Messzebb keletre nem látjuk vidékünkön, de a városhoz sem jön közelebb. Ugy, hogy a csömöri hegyek és Sz.-Lőrincz vonalát sem vehetjük fő lerakodási irányának.

A visegrádi hegyek nem a tenger lerakodásai, mint a budai meszek, agyagok és kavicsok. A föld gyomrának forrongó, izzó mélyeiből törtek utat a felületre. Mészhegyeink vizi, a visegrádi hegyek tüzi eredetűek, — ámbár a viz utóbbiakon is tetemes módositásokat vitt véghez.

Az az egész négy quadrat-mértföldnyi vaskos hegytömeg, mely a Sz.-Endrétől Pomázon, Sz.-Kereszten, Sz.-Léleken át Esztergom város határáig huzott vonal, s másfelől a Duna két karja közt esik, ugynevezett eruptiv kőnem, mely izzón és folyadékká válva bugyogott fel a föld gyomrából. Folytatása ezen csoportnak a Duna bal partján elterülő börzsönyi hegytömeg. — A sz.-endre-esztergomi haránt vonalat, melytől jobbra esnek trachyt hegyeink, csak egy szük völgy választja el a másodkori mészhegy-csoporttól, s a kétféle geologiai képződésnek épen határszélén áll legmagasb mészhegyünk a Pilishegy.

A csúcsok és hegyhátak csak igen kis része eredeti

tömör trachyt. A magaslatok nagy része trachyt-töredékek összetömörülése, s egy rész másodrendű, vizi lerakodása a különben tűz eredetű kőnek.

A massiv trachytok a Duna jobb partján nem, csak valamivel délebbre alkotnak hegyeket. Maga a visegrádi várhegy tömege, mely a Duna szine fölött mintegy ezer lábnyi magas, nem eredeti trachyt-törzs, hanem a trachytnak másodfoku kidolgozása.

Már Beudant 1818-ban megjegyezte, hogy a visegrádi hegyek a tenger fenekén születtek és ott alakult meg massájok. A tüz el sem végezte, a viz hányta vetette és gyurta össze.

És ez korántsem csupán a flaszter-kövekért volt fontos a városra nézve. Alkalmasint befolyt arra, hogy városunk egyik fő életere, a Duna ne másfelé, hanem erre vegye állandó utját, s épen az esztergom-váczi vonalon törje át a kikerülhetlen Középhegységet.

Ha Dunánk Váczon felül oly geologiai viszonyokat talál, mint Orsován felül a Vaskapunál, ennek fontos közgazdasági és politikai következései lettek volna országunkra nézve. De a vizi közlekedés nehézségei legközelebbről Buda-Pest jövőjét tették volna kérdésessé. A bánsági hegyekhez hasonló falat Esztergomnál nem is lett volna kénytelen áttörni. Könnyebb lett volna neki vagy a Vértes és Gerecse közti, vagy a Vértes és Bakony közti nyilást törni által, hogy vagy Szőny tájáról tartson Kisbérnek, Moórnak s torony irányában Simontornyának, vagy pedig Almástól Tata, Alcsút, Vaál felé, hogy Adonynál jusson a mai mederbe.

De méltóságos folyamunk elég kegyes volt nemcsak egy kerülővel kanyarodni hozzánk, hanem kényelmes hajókázást is engedni meg; mert távol attól, hogy oly gyermekes hegyi patakhoz illő zuhanással rontana a kiemel-

kedő sziklafalaknak, mint a hires Strudelnél, vagy az orsovai szorosokban, sehol több nyugalommal s illendőbb lépés-tartással nem halad kitüzött czélja felé, mint Esztergomtól Váczig. Trachyt halmazaink ott sima vert utat engednek neki. Még azt a feltünő önfejüséget is, hogy Vácznál egyszerre délnek kanyarodik, nem a trachyt okozza. Mert Vácznál a balparton már a budaiakhoz hasonló mészhegy emelkedik — a Naszál.

Dunánk folyásának átalános iránya kapcsolatos a vidék alakulásával, melyet nagyjából vázolni akarok.

IV. FEJEZET.

A VIDÉK ALAKULÁSÁRÓL.

Láttuk nagyjából, micsoda anyagok alkotják Buda és Pest felületét, földalatti rétegeit, s mikből épült és épül a város. Nem volt szándékom teljes lajstromot készíteni. Mellőztem azt a harmadkori édesvizi meszet, mely a nagy Széchenyi-hegy hátát vastagon lepi; nem szóltam a Pilis-Gerecse hegység egyik kincséről, a piszkei vörös márványról, mely mindinkább jellemző vonás Pest épitészetében; sem pedig ugyanezen hegység másik hasznos és használt czikkéről, az esztergommelléki és a közelebb eső kovácsii kőszénről. Legyen elég itt megemlitésök. Gazdag és változatos kép az, melyet geologjaink a közelebbi húsz év alatt föltártak. Különösen a harmadkor az, melynek emlékeit kutatták. S csakugyan vidékünkön ennek eredményei a legfontosabbak. Még a másodkor mészkövei is ugyanezen harmadkor eredményei, amennyiben ekkor emelkedtek a fölszinre. Kevésbé van megmagyarázva a negyed- és uj-kor. Átalán a geologia és történelem közt egyik különbség, hogy mig ebben a közelebbi korokat jobban ismerhetjük a régibbeknél, a geologiában az ujabb negyed- és a mostani kor emlékeit kevéssé, vagy némely részben sehogysem tudják magyarázni. Ez ugyszólva még csak féltudomány. De ebben is, mint minden egyebekben, nagy tévedés

azt hinni, mintha a féltudomány roszabb volna a semminél. Mert a teljes tudás nem adatott semmiben az embernek. De mindenben a mi keveset tud, annak megfelelő haszna is van. Igy a mit az özönvizes negyed- és a folyami legujabb korról tudni vagy következtetni lehet, nem kisebb értékü annál, a mit az előbbi korok tanitnak. Lássuk korok szerinti alakulását vidékünknek.

A geologiai harmadkor készitette el a hegységek vázát vidékünkön is, s a negyed- és legujabb kor dolgozta ki a kisebb hegyhátakat, völgyeket, a vizek folyását, s tette a földet mivelésre alkalmassá. Ez utóbbiak voltak élő állatfajaink s maga az ember első korszakai.

Azt az egész hegysort, mely a Balaton keszthelyi végétől Miskolcz tájáig nyulik, melynek mintegy közepét teszik a budai és visegrádi hegyek, egykoruaknak tekintik az Alpokkal és Kárpátokkal.

Ezek előállására nézve ujabb korban eltérő a vélemény a régitől. Ma már nem alulról fölfelé ható, tehát verticalis erőknek tulajdonitják a hegyek előállását. Körülbelül vizszintes erő hatott a földnek durva, de nem hajlékonyság és törékenység nélküli egész kérgére, tetemes mélységtől kezdve. Ezen erő a másod- és harmad-korban sok ezer lábnyi mélységre felrakott rétegeket eltolta, összeránczolta, rücskölte és óriási jégtáblák módjára egymás fölibe rakta. Igy a hegyek a föld feldudorodásainak s roncsolódásainak eredményei. Nincs tisztába hozva az igy ható erő mivolta és müködésének indoka. De hatásának módja elég világosan áll. Az erő mindig egy oldalról hatott ezen rücskölődések előidézésére. Az ázsiai Himalájánál éjszakról dél felé, az Alpoknál délkelet felől éjszaknyugatnak stb., szóval egyoldaluan; — s a hegységeknek ezen erő hatása felűli oldala, melyet belsőnek nevezhetünk, különbözni szokott az ellenkező, vagyis külsőtől. — A mi

Középhegységünk is, melybe a buda-visegrádi csoportok tartoznak, egy délkeletről éjszaknyugat felé ható erő következése; s belső oldalát jellemzik a Balaton mélyedése, s az alföldi sikság, mely majd minden átmenet nélkül terül ezen hegység lábánál. A törés és réteg-szakadások jelei ezen vonalon az ásványforrások, de leginkább a trachyt és bazalt tömegek, hol valódi beszakadás történt, mely rést engedett a föld gyomra olvadt kőzeteinek kiömlésére. A budai hegység ezen hegysorban szinte külön említést érdemelne, ha nem tartoznék is különös feladatomhoz róla szólani. Buda mészhegy csoportja, mint a térképre vetett egy pillantás mutatja, a hegysornak egy előretolt bástyája. A Gellérthegy tövétől majd egyenes éjszaki irányban vagy négy mértföldet kell utaznunk, hogy körülbelül a Középhegység tengelyének vonalát elérjük. Ezen éjszakra tett utunkban balra meredeken kiemelkedő mészhegyek vannak a pomáz-szentendrei vonalig. Azon tul éjszakra szintén meredek trachyt magaslatok emelkednek ki. A Duna Pest felőli oldalán megfelelő magaslatot nem találunk a váczi hegyig. E szerint a Középhegység kiemelkedésekor a buda-visegrádi hegyek a mai Duna és Galga völgye közti tér egy mély öblözetét mutatták. Különben a hegyláncz a Cserhátban elég határozottan folytatja az éjszakkeleti irányt.

Ha Középhegységünk a Bakonytól a Bükkig összetartó sziklafal maradt volna, s nagy emelkedést képez, a Duna kénytelen valahol Zalamegye felé kerülni ki az akadályt, miután előbb tóvá árad ki a Pozsony és Esztergom közötti felső medenczében.

Azonban Középhegységünknél sok hiányzik abból, hogy összetartó falat alkosson. Több helyen mutat csorbákat és réseket, melyek könnyen járhatók. Mindezen réseknek átalános jellemvonása, hogy épen függélyes irány-

ban, azaz épen keresztben szelik a hegylánczot. Ha Budától Fehérvárig egy egyenes vonalat huzunk a térképen, azt mondhatjuk, hogy a Középhegység párhuzamosan vonul el ennek a háta mögött, illetőleg ez a vonal a hegység lábánál huzódik délnyugotról éjszakkeletnek. Ezen vonal balra tovább nyujtva, a Balaton irányát is megjelöli, mig jobbra nyujtva Gyöngyösön, Egeren át Miskolcznál végződik ugyanezen Középhegység aljában. — Ez azon sziklafal, mely a geologiai harmad-korban megadta a rideg vázat ezen tájaknak, s mely megérdemlené a hegysor nevezetet, ily határozott iránynál fogva. Azonban szakadozottságánál fogva mégis inkább hegyláncznak mondhatjuk. A megszakadások, vagyis inkább csorbák és rések ezen soron szintoly határozott irányuak, mint maga a hegysor. Ha a hegysor iránya a budafehérvári vonalhoz van párhuzamban, a hegysor nyilásai nagyjából azon vonalhoz párhuzamosak, melyet Tata vidékétől Adonyig, vagy Győrtől Fehérvárig huzunk a térképen, — azaz a hegy átmetszései csaknem függőlegesek annak a tengelyére. Ha a Középhegység vonala a vázat adta meg, az ő átmetszései képezték ki a vidék ábrázatját. A völgynyilások, dombsorok, vizfolyások nagyjából ezt az irányt követik, s épen keresztben rovátkolják be a hegysort. Ily irányt követnek a budai völgyek. Az Esztergomtól nyugatra eső dorogi völgy kezet nyujt a vörösvár-ó-budainak, s a Kelenföld völgye, Budaörs, Torbágy és Bicske felé megszükülve Tatának tart, balról hagyva a Vértes, jobbról a Gerecse hegység magaslatait. Ez hát nagyjából a mi Középhegységünk domborzati alakulása. Akár a visegrádi trachyt, akár a budai, akár a tatai mészhegyek, akár a Vértes sok helyen szabálytalannak látszó hegy-völgyét nézzük, nagyjából éjszaknyugat felől délkeletnek vannak irányozva a völgyek és dombhátak, függélyesen a hegysor

irányára. Ezen átalános irány uralkodik a Középhegység egész mai dunántuli felében.

Vidékünk keleti hegysora különbözik minden tekintetben a Középhegységtől.

Már volt szó fentebb a pesti völgyet keletről párkányozó csömöri és czinkotai dombokról. Ha az ember a térképen egy egyenes vonalat húz Váczon kezdve Gödöllő szomszédságán át Czeglédnek, a Középhegység átalános irányára körül-belül függélyes vonalat emel, mely nagyjából megfelel a nevezett völgyek irányának. Ez a vonal egy elég tetemes magasságu dombsort, s az Alföldhöz képest hegysort jelöl meg, mely Czeglédnél nem is végződik be, hanem ezen tájtól délre hajló irányban homokbuczkák képében vonul le Bács vármegyéig. Nála nélkül Pestnél kezdődnék az alföldi rónaság, — sőt nála nélkül nem volna vizválasztó a Duna és Tisza között.

Ha a tájnak oly messze földre jellemző ezen alakulását a föld mélyeiben müködött ugyanazon erőknek tulajdonitnók, melyek vagy ötezer lábnyi mélységben vizszintes nyomást gyakoroltak a dolomit rétegekre, hogy a Középhegységben földudorodjanak, egészen megzavarodnék minden fogalmunk az alakulásra nézve, minthogy a dombsor alakulása, mint mondám, ellentétes irányu, a mennyiben keresztben fekszik a hegység vonalára.

Feltünő az, hogy ezen dombsor, mely arra volt rendeltetve, hogy a Dunát a Tiszától elválaszsza, irányára nézve, kivált Vácztól Czeglédig, nagyjából párhuzamos vonal a Középhegységnek fenleirt völgyvonalaival, melyek a Tisza mélyedéséig követhetők. — A nevezett völgyek ezen dombsorokkal kapcsolatban állanak, s nem történetes irányuk hasonló volta. Más irányu völgyek mellett a dombsornak is más iránya volna. Egy nevezetes geologiai korszakba vezet vissza ennek alakulása meglehetős biztossággal, az

ugynevezett negyed-korszak elejére, melyben a harmadkor utolsó, félig sósvizi congeria-tengere egészen édesvizi nagy tóvá lett.

A negyed- és uj kornak a geologia nem tulajdonit hegysor alkotó képességet. Hegysoraink már megvoltak. De mégis bizonyos nagy revolutiók nélkül eme kor sem folyt le. A negyedkornak egy jégkorszakot tulajdonitnak, melyben közép és éjszaki Európában a kisebb hegyek és azok völgyei is oly glacier-k voltak, minők ma a svájczi havasok vállait fedik. Ez nem elég, hanem Európára nézve fölvesznek még egy jégkorszakot, melylyel a legujabb geologiai kor nyilt meg, s melyet iram-szarvas kornak neveznek, mivel az éjszak ezen hasznos állatja ekkor közép Európát lakta. Foglalkozzunk csak az első jégkorszakkal, melylyel a negyedkor megnyilt. Ezen jégkorszak beálltát egy átalános continentalis emelkedésnek tulajdonitják. Egy bizonyos geographiai szélességtől éjszakra az egész continens földje magasra emelkedett, földomborodott, már létezett hegyeivel és völgyeivel egyetemben.

A harmadkor utolsó tengere, melyet származtatnak neveztünk, a congeria-agyagok lassu fölhalmozásával volt elfoglalva, s Középhegységünk egyes csoportjai mint szigetek értek ki belőle. Az alsó magyar medencze jó széles tengerszorosok által volt egészen egy niveaun tartva a pozsony-esztergomi és austriai medencze vizeivel. — Ekkor következik be az a continentalis emelkedés, mely a harmadkort befejezi. Az alsó medenczéből a viz a Vaskapu hegyei közt oly nyilást talált, mint csaknem mai nap, sőt keresztül is csapott a hegy vállain. A viz itt levonulván a pontusi síkság felé, mely süllyedésben lehetett, az Alföld vizének szine tetemesen leapadt. De ez nem történhetett a nélkül, hogy a vele egy niveaun levő felsőbb medenczék vize is megfelelően le ne apadjon. A lecsapolás átalános

áramlattal történt, mely áramlatnak a mi vidékünkön épen keresztben kellett hatnia Középhegységünk irányára. Ha gyors volt az emelkedés, az ár hatalmasan tört, szakgatott és hordta föl a törmeléket bizonyos helyeken, ellenben kitartással pótolta az erő fogyatkozását, ha lassu volt. — A lefelé özönlés végig szántotta a fenekét Győr, Komárom és Esztergom megyén kezdve, Pest megyén és a Kis-Kunságon a Tisza mélyedéséig, s a Középhegységben réseket szakgatott magának. A leáramlás nagyobb mértéke s a felső medencze vizének leapadása azt is maga után vonta, hogy a mi a Középhegységben azelőtt szigetköz, vagyis tengerszoros volt, most a hegynyakon átcsapó zuhataggá lett, maga a hegyláncz pedig nem szigetsor, hanem már hatalmas védgát, melynek csak itt-ott van levezető zsilipje. Mikor a felső medencze vize a Duna mostani szinénél csak hatszáz lábbal volt magasabb, átcsapott még nemcsak a Kisbér és Moór közötti hegynyakon, mely csak négyszáz lábbal magasabb a pesti Duna mai szinénél, hanem Pilis-Csabánál is, egyfelől a vörösvári, másfelől a hidegkúti és zsámbéki völgyekbe, hogy áramlását a pesti völgyön keresztben folytatva, Czinkota és Kőbánya felé tartson.

Tehát volt egy átalános leözönlés először számos, azután kevesebb áramlási vonalakkal. Az áramlások két partja nem szárazföld, hanem álló viz volt, melynek felszine öt-hatszáz lábbal haladta meg a Duna mai felszinét. Duna és Tisza természetesen nem létezett. Az éjszaknyugat felől jövő áramlás Pozsonytól Győr és Esztergom felé, ezektől a Középhegység csúcsai közt özönlött ki a sik tengert alkotó alföldi tóba, folytatván utját a Tisza mélyedései s innen a Vaskapu felé. De ezen pászmás áramlatok találkoztak némileg ellentett áramlatokkal. Az egész ország átalános emelkedése következtében az alföldi tengernek a felső Tisza, Bodrog, Tarna, sőt Zagyva völgyeit

alkotó öbleiből is a Tisza mélyedései felé kezdődött egy átalános áramlat éjszakkeleti irányban, melynek a fennleirt éjszaknyugotiakkal épen a vácz-czeglédi dombhát vonalán kellett találkoznia. Mind amellett, hogy a Tisza völgye áramlása sokkal kevesebb vizü lehetett, mint a messze Alpoktól is vizet kölcsönző dunavölgyi, de hatással volt rá. Ezen ellentett áramlások szüleménye a Duna-Tisza közti alföldi vizválasztó vonal.

Ha az olvasó volt a hermanetzi, vagy más ujkori papirgyárban, csodálkozással látta, hogy tökéletesen híg, zuhogó folyadékból nehány lépéssel alább s nehány percz alatt folytonosan szilárd és száraz papiros áll elő. A vizáramlás egész hosszu vég kelmévé van átvarázsolva. Pedig ez nem levén megfejthetlen csuda, az sem csuda többé, hogy vizáramlások halmokat alkotnak, kis vizek kicsinyeket, a nagyok nagyokat. — Mert a legtisztább havasi folyó is korántsem csak vizet viszen magával. Még legkisebb vizállásában is, fenekét is folyónak kell tekintenünk. Nagy tömeg kavics, porond, homok teszi meg ugyanazt az utat, amit a folyó, — csakhogy rendes vizállásnál szokkal lassabban, — s csak nagy áradások alkalmával tart lépést a csúszó kő a folyó vizzel. Azért a folyók fenekén levő kavics és porond rétegeket ugy kell tekintenünk, mint megannyi morénát, vagyis az örökös csúszásban levő jégtorlaszokkal leköltözködő sziklatörmeléket. Minden vizáramlással, kivéve tán a legmélyebb oceánokban levőt, vele utazik a szilárd anyagok nagy mennyisége is. Igy a Rajna folyó Germensheimon felül kavics tömegeit egy év alatt 275 méternyivel hordja alább-alább, s a mennyiség nagy; mert egy ezer méter folyam-hosszuságon egy millió köbméter szilárd anyag van lassu mozgásban. A Mississippi egy év alatt annyi kavicsot, homokot viszen magával a tengerbe, hogy összegyüjtve elboritana egy négyszög angol mért-

földnyi területet 240 lábnyi magasságra. — Dunánkat mintegy negyedrész akkorának vehetjük most. Következőleg évi hordaléka ugyancsak egy angol mértföld területet 60 láb magasságra takarna be. De a diluvium korában vidékünkre alkalmasint több szilárd anyag tódult le, mint amennyit Észak-Amerika óriás folyama hord.

Fel kell tennünk, hogy a magyar Alföldön a negyedkor elején a fennirt áramlatok szilárd anyagot hoztak feneküköön. Találkozván a Duna-völgy erősebb áramlatai a felső Tisza-völgyeiével, az érintkezési pontoknál a fenék szilárd anyaga oldalmorénává halmozódott fel, mely mélyen lehetett a viz felszine alatt, de magas ormot alkotott a fenék átalános niveauja közepette. Oldalmorénának nevezik a glaciereknél azt a kőtaréjt, mely két jégáramlat találkozásából ugy származik, hogy mindkettőnek a szélén levő törmelékei egyesülnek és az összeszorulás által kidomborodnak. — Egyébiránt ily messziről hozott magyarázat nélkül is csak a mindennapi tapasztalás érthetővé teszi, hogy két összesietö vizáramlás közt, az áramlás nélküli közbelső területen a porond és kavics fölhalmozódik. Addig a helyig elköltözött, hogy felhalmozódjék; de a további utazásban a viz csekély sebessége miatt nincsen módja.

Azonban ha az özön áramlásának iránya eléggé magyarázza a dombhát előállását, az előállás körülményei több oldaluan érdekesek. — Ha tekintetbe veszszük a Középhegység fennirt párhuzamos nyilásait s az áramlásokét, azt fogjuk látni, hogy ezen irányokból nem jöhetett az az anyag, mely a dombsor zömét alkotja — az anyag kerülő utat tett, az áramlás pedig csak rendezte. Igen feltünő nevezetesen az a negyedkor elejéről való vastag kavics-lerakodás, mely Fóthtól Czinkotáig borítja a jókora magas csömöri szőlőhegyeket, s Szent-Lőrincz és Vecsés közt a kimerithetlen kavicsbányák. Ezen hegyháton átalán

véve mindaz, a mi nem szintén diluvialis lősz, az negyedkori kavics és homok. Szabó ezt a kavicsot a harmadkor legutolsó korába helyezi; de lehetségesnek tartja, hogy negyedkori. Lehet oda egyszerüsitni a kérdést, hogy ezen kavics épen átmenet. Harmadkorban származott ma, és holnap már a negyedkorra viradt, midőn lesodortatott a felső medenczéből. A főkérdés azonban épen az, mikép vetődhetett ide ez a kavics az ő homokjával együtt, s oly mennyiségben, hogy az Alföld hátgerinczét alkothassa. Hogy nem a Középhegységben s azon innen vette eredetét, bizonyítja gazdag kvarcz-tartalma. Felsőbb tájak, távolabbi hegyek törmelékének bevándorlása az. Része lehet benne nemcsak a magas Kárpátoknak, hanem az Alpok egész éjszaki oldalának és a cseh-morva hegyeknek. Fölhalmozódott roppant mennyiségben az alsó austriai medenczében s aztán a pozsony-esztergomiban. Az a kérdés már, vajon a vörösvári, vagy a promontori, szóval a hegyet keresztbe metsző tengerszorosokon keresztül talált-e utat ide ez a sok kavics és porond? Mindenesetre oly nyilásnak kellett lennie ezek utjának, mely a felső medencze fenekét némi lejtéssel gát nélküli kapcsolatba hozta az alsóéval. Mikor egy tóba, minőnek a magyar felső medenczét vehetjük, számos folyó szakad, s annak kifolyása is van, a tó feneke gödröt képez. Bármennyi kavicsot és porondot hordanak a felső folyók, a kifolyást engedő alsó folyó tisztán, minden kavics és homok s néha minden iszap nélkül foly tovább. A tó medre mélyebb levén a kifolyás medrénél, a szilárd részek hátramaradnak a tó feltöltögetésére. Eljön végre az idő, hogy a tó föltelt, mig azalatt a kifolyás mélyebbre vágta az árkát. Most már elkezdődik a homok és kavics alább utazása épugy, mint a normalis folyamoknál.

Igy tehát hogy a csömöri kavics a felső medenczéből ide jöhessen, először a pozsonyi medenczének csordultig kel-

lett föltelve lennie ezen kavicscsal, s egyszersmind egészen le ezen kavics szinültéig be kellett már vágva lenni a gátul szolgáló hegység valamely pontján egy kivezető csatornának, hol a leömlő vizzel együtt utazhatott alá a tó fenekének minden fölkelhető anyaga. A Középhegység alacsonyabb nyergei, minők a kisbéri, gallai, csaba-vörösvári, vizet bőven engedhettek át; de ha nem egy-két száz lábnyival lettek volna is magasabban, mint a felső medencze feneke, hanem csak tiz öllel, a diluvium vizét bőven bocsáthatták keresztül, de a hegyen túlról egyetlenegy mogyoró nagyságu kavicsot sem engedtek átjöni. Egy szóval a viz felszine szabadon közlekedett az alsó medenczéével, de a kavics felszine nem lehetett semmi érintkezésben az emlitett hegynyakok valamelyikén át. Azon vizmosások tehát, melyek oly szabályos barázdák a térképen, más anyagot nem adhattak a vácz-czeglédi dombokhoz, mint a mit a hegység innenső oldaláról sodortak el. — A kavicsanyagot tehát egy más irányu nyilás szolgáltatta, mely először keletnek tart, azután megtörve egyenesen délnek, s mely ma is az egyedüli rése a Dunának a Középhegységen. Nincs más mód, mint föltenni, hogy a harmadkor végén a visegrádi tengerszoros már fenékig be volt fürészelve, s nemcsak a hullámok járhattak ki s be, hanem ha a szoroson alúl száraz következik, vagy alacsonyabb vizszint, a kivezető csatorna esése által nagyban történt volna a kavics letakaritása is. Azonban az álló tenger korában a lefolyás ha volt is, alig érezhető. Több kavics és porond nem csúszott le a szoros lejtőjén, mint amennyit a tenger esetleges mozgása a közelből magával vihetett. De ugyanez alatt a felső folyók milliárd öl számra hordták le a felső medenczébe a porondot és kavicsot, s ott a feneken nagy halmok és fensíkok keletkeztek belőle, ugy hogy ha a felső medencze valaha mélyebb lett volna is az alsónak köze-

lebbi tájainál, csak ez által magasabbra lesz vala töltve, s igy mig a két medencze vizének niveauja egyenlő volt, a fenekök niveaujában nagy lett a különbség. — Mikor már a continentalis emelkedés miatt az alsó medencze vizei nagy mérvben kezdtek elvonulni, megkezdődött a felsőből is az aláömlés a Középhegységnek minden fölérhető nyakán keresztül. De a leözönlő viz nagyban hajtani kezdte magával hordalékait is. Az alsó Austriából letóduló özön a Csallóköznek s onnan Esztergomnak hajtotta századok és ezredek minden felkelhetőségét, amit a feneken talált. Ugyanez történt a Vág, Nyitra, Garam, Ipoly és Rába felől. A mi a viz mennyiségét illeti, több szabadult ki az alsó medencze felé a Középhegységnek magasabb, de szélesebb hegyhátain, mint a szük de mély visegrádi szoroson. Hanem az bizonyos, a kavicsból fél maroknyi sem kelt át semmiféle hegyháton. Ez csak ott történhetett, hol a hegyszoros csaknem fenékig nyitva volt. S másutt nincs ennek nyoma, csak Visegrádnál.

Az a kora negyedkori kavics, mely a domb alkotásban nagy szerepet játszik, a visegrádi szorosok emlékét is fenntartotta. A legilletékesebb bizonyság dr. Szabó szerint ezen kavics, s annak porondja, homokja annyira vegyülve van trachyttal, hogy megkülönböztetésül trachytos kavicsnak nevezte. Ily anyag fölszedésére legbővebb alkalom volt a visegrádi szoros hosszu utja.

Az Esztergomtól keleti irányban huzódó folyam Visegrádnál megkanyargatva s Verőczén kezdve a balparti mészhegység a keleti iránynak utját állván, a mi energiája volt, azt délnek forditotta. Kissé alább is a harmadkor kiálló dombjait találta. Mogyoród és Fóth táján a mediterrán kavics, a lajtha-mész, a congeria-agyag, — valamint Kőbányánál a congeria és cerithium rétegek nincsenek ugyan oly magasan, hogy át ne csaphatott volna rajtok

az a viz, mely képes volt Pilis-Csabánál átözönleni, hanem elég magasak voltak arra, hogy a Visegrád felől lecsúszó kavics-rétegeket ne engedjék egyenesen a Tisza medre felé utazni, ha a viz maga errefelé tart is. Azonban a kavics egyenesen délnek sem tartott, s a vizáramlás is délkeleti irányát meg nem változtatta. Mert a Vácztól délnek igyekező áramlás mindjárt oldaltámadásnak volt kitéve, — igy hogy egyebet ne emlitsek, a vörösvári völgy felől, hol föltételünk szerint, bár kavics nélkül, de annál nagyobb esésü áradatban ömlött le a viz. Igy találkozott a délnek tartó ár egy inkább keleti irányu délkelet felé sodró vizsugárral. Az erők párhuzányának törvényeinél fogva középutat választott az özönlés. Ha egy orographiailag pontos térképen megnézzük a budai oldal völgynyilásainak irányát, s összevetjük a pestoldali dombsorokéval, azt látjuk, hogy utóbbiak nem egyenes folytatásai az előbbieknek, — hanem a pestiek már hegyesebb szögöt képeznek a délvonallal, azaz a budai délkeleti iránynál valamivel déliebbé lett a Pest felőli. A Középhegységen Pilis-Csabánál áttört áramlat a budai hegyek átalános nagy esésénél fogva nem hogy valami feltöltő anyagot hozott volna magával a hegy mögül, hanem sebességénél fogva sodró és kaparó hatást tett a pesti völgyre. A visegrádi ág a Pesttől keletre eső dombokhoz s talán le Bácsmegyéig a Duna és Tisza közti vizválasztóhoz egymaga kizárólag hordta az épitő anyagot; de az épitési munkaerőt legnagyobb részben a Középhegységet derékszögben átmetsző áramlatok szolgáltatták, melyek a hegyen túlról legfelebb egy kis iszapot hozhattak. Igy maga is összetett áramlás volt vidékünkön az, mely a gyöngébb tiszavölgyiekkel találkozván, nagy boglyákba rakta föl a csupán egyik ág által lehozott kavicsot és porondot. E szerint a diluvium kezdetén legalább Vácztól Czegléd vonaláig meg volt alkotva az a

dombsor, melyet származására nézve a papirgyártáshoz hasonliték, s mely más bérczes hegysorhoz képest nem is szilárdabb, mint a papir a vászonkelméhez hasonlítva; de mindenesetre elég erős gát lett, hogy Dunánkat Váczon alúl nehány mértföldnyire lefelé ne engedje majd egyenesen a Tisza mélyedésének tartani. Mihelyt az özönszerü tóból kezdett egy folyam kibontakozni, az már nem tartotta többé magát a fennleirt özönlés törvényéhez. Ez, mint láttuk, éjszaknyugat felől déli irányt követett; de már a folyó éjszaktól délnek irányozta menetelét, megvetvén a traditiókat, s vidékünk völgyeinek és kisebb patakainak példáját. De csak akkor következett be ez a látszó anomalia, midőn annyira megapadtak a felülről jövő vizek, hogy nem voltak már képesek átcsapni a vizválasztó dombsornak legalább éjszaki felén.

Ez pedig bekövetkezhetett már a diluvialis kornak a leirt özönlést követő szakában, — azaz a jégkorszakban. Sem budapesti, sem ujabb bécsi geologok nem beszélnek a jégkorszaknak valami nevezetesebb közvetlen hatásáról Európa ezen tájain. A Balkán félszigeten sem igen találják nyomait. Ugy látszik, csak az éjszaki szélesség bizonyos fokán felül uralkodott a glacier-korszak. Éjszak-Amerika continensén a 39-ik foktól délre nem terjed ki. Minthogy pedig Európa continense ma annyival melegebb, hogy itt az 51-ik fok felel meg az amerikai 39-diknek, ebből is azt lehet gyanitani, hogy a glacierek nem zsarnokoskodtak a Kárpátok déli oldalán, kivéve oly magas hegységeinket, minő a Tátra, — s átalán vizeink folyásának felső része. De ha a pozsonyi és pesti medencze alantas vidékein tán hasztalan keressük a valódi morénákat, a jégkorszaknak kiszámithatlan nagy befolyása volt tájunkra is. Eme korszakban az örökös hó birodalma lejött az Alpok lábáig. Eső nem esett, a hó el nem olvadott száz s talán ezer éve-

kig a hegyi vidéken. A Schwarzwald Dunája, Bajorország, Felső- és Alsó-Ausztria, Morvaország, Stiria, sőt a magas Kárpátok valamennyi folyójának hegyi forrásai bedugultak. Mert eső nem levén, nem volt mi vegye magát a hegyek rétegei alá, hogy mint forrás buzogjon fel, s patakokat, folyókat tápláljon. Mindaz, a mi előbb és utóbb földfeletti, vagy földalatti viz volt, megdermedve halmozódott jéghegyekké. Ezek saját terhök alatt mozogtak lefelé. Messze benyultak azon tájakba, hol már az örökös hó birodalma megszünt, de tömegességüknél fogva csak igen lassan engedtek fel. Ott az évnek nyári szakában olvadoztak. Az előbbi nagy vizmedenczéknek nem volt már egyéb vize, mint amit ezen olvadások, s némely a hó birodalmán alúl támadt vékony patakok adtak. A talajviz is szűken eresztett. Egyszóval a jégkorszak Dunája már nemcsak ki nem volt választható egy özönből, hanem valószinűen még kisebb folyóvá zsugorodott, mint aminő jelenleg. De épen kicsiny voltánál fogva volt alkalmas a meder képzésére. A korábbi özön sokkal szélylyelágazóbb és áradozóbb volt, hogysem határozottan kimérte volna a medret. Csak nagyjából készitette volt elő. A jégkorszak folyama nem azt tette, amit az özön. Utóbbi mindenütt töltögető hatással volt; mig az előbbi, az özönfelhalmozta vastag kavics és porond rétegekbe csatornát vájva magának, kotró munkát mivelt, s annyival sikeresebben, mivel az átalános continentalis emelkedésnél fogva éjszaktól délnek nagyobb volt az esés, mint jelenleg. A visegrádi szoros, és alant a vaskapui szoros mélyebbre vágásán fáradhatlanul dolgozott. A mint Vácznál kiért, kicsiny voltánál fogva nem csaphatott át a fóthi és czinkotai dombokon. Pestig lejött, hogy legfelebb Sz.-Lőrincznél kanyarodjék a Tisza felé. Medre, meglehet, csak Vácztól Kőbányáig volt biztosítva a diluvialis keleti dombsor által. De mindenesetre elég

mély árkokat áshatott magának a laza felületben. A jégkor sem tartott örökké. Egy uj continentalis sülyedés, mely némelyek szerint az Alpoknál ezer lábnyit tett, enyhébb égaljat idézett elő. Mentül kevesebb olvadt föl előbbi századok alatt a hóból, most annál óriásibb lett a vizmennyiség. Az eső s vele a források, folyók csatornái megnyiltak, hogy szaporitsák az áradást. Ennek is lefolyását gátolta az, hogy a sülyedés miatt a déli irányba tartó vizek esése nagyon csekély lett. Felgyült ismét csaknem tengerré a nagy medenczékben, minő a pozsony-esztergomi és pest-baziási. Nagyon nyugodt, csendes áramlással folyt lefelé. Ahol lassubb volt, lerakta a lőszt, ahol kissé gyorsabb, a homokot. Hozott magával a jégözönből egy-egy óriási darabot, amelybe befagylalt köveket, homokot a fenékre bocsátotta, ahol olvadásnak indult, mint Kőbánya táján. De folytatta azt a munkát is, mely a negyedkorszak elején kezdődött. Tovább fejlesztette a Duna és Tisza közti választónak képződését, s folytatta a Duna mai árkában a kavics szállitást a visegrádi szoroson keresztül, ugy hogy ismét nagy kavics- és porondhát keletkezett az előbbi mederben. Ezt a vizek bekövetkezett levonulása és egy ujabb jégkorszak követte, melylyel a mai Duna-meder vidékünkön teljesen kiképződött.

A Duna folyását a térképen régóta nem tudom anélkül nézni, hogy két nagy kérdőjelet ne lássak rajta szépen kikanyarítva. Egyik Esztergomtól Visegrádig van kirajzolva, a másik, hosszabbik, Visegrádtól Pestig, sőt Zimonyig, melyek feleletet várnak: miért jött a Duna átalán Visegrádnak, s ha már ott jött ki, miért folytatja Vácztól kezdve egyenesen a déli irányt?

A mi az utóbbi kérdést illeti, fentebb igyekeztem egy valószinü megfejtést adni rá. Az előbbire nézve is annyi, remélem, kiderült, hogy a visegrádi szorosnak meg kellett

lennie a harmadkorszak végével, mert másutt a felső medencze kavicsa nem talált utat az alsóba. Alig fér kétség ahhoz is, hogy ezen szoros magának a viznek a müve, s lassanként vált mélyebbé. Mily hatása van a vizmosásnak a sziklákra, elég legyen Lyell nyomán felhozni a Sineto példáját. Ezt a siciliai patakot 1603-ban eltorlaszolja, feldugja egy láva-kiömlés. A kihült láva igen kemény, összetartó bazalt, s a viz mintegy harmadfél száz év alatt, minden külső segitség nélkül, oly medret vés bele, mely néhol hetven, néhol több száz lábnyi mély s negyven-ötven lábnyi széles. A visegrádi hegységben a viz mederképző munkáját elősegítette az, hogy nagyobb tömeg viz dolgozott rajta, mely kavicsait erősen surló köpor gyanánt használta a szikla koptatására. Hogy bajosabb volt a viznek a Középhegység mésztömegeit fürészelnie keresztül, az geologiai tény, — bár petrographiai tekintetben magyarázatra szorul. Különben mindkét fenemlitett nagy kérdőjel, melyre geologiai irodalmunkban nem olvastam választ, — mindenesetre még kérdés marad. Részletesebb vizsgálatok lesznek csak alkalmasak ama kérdések végleges eldöntésére.

Dunánk ágya egy vagy más módon, mindenesetre meg volt vetve vidékünkön a diluvialis korszakban. S ki volt mérve számára az ártér is, — nyugat felől a hatalmas szilárd kő és agyag hegyoldalakban, keleten lazább, de elég magas dombokban. Eme keleti dombok kanyarodásai nagyjából két szakaszra osztják a Vácztól Sz.-Lőrinczig terjedő völgyteknőt. Ennek éjszaki fele Dunakeszi tájáig terjed. Ezen hely és a gődi puszta közt a keleti dombok jóval közelebb nyomulnak a Dunához, mint másutt. Ettől délre az ártér tetemesen kiszélesedik. A felső és alsó rész közt a különbség az, hogy amaz inkább kavicsos, emez inkább homokos.

A mi az alsó részt illeti, mely nagyobb mértékben érdekel, homokos, iszapos buczkák rendetlennek látszó halmaza. Néhol a Duna partjával párhuzamban annak mintegy régi áradási terraceát alkotják, másutt kelettől nyugatnak terjednek, — néhol, mint Uj-Pest és Keszi között, vagy az ugynevezett Angyalföldön, a váczi uttól jobbra, mintha mesterségesen lettek volna valaha tábori sánczokká idomítva. És mégis ebben a völgyben, melyet az alluvialis korszak egyedül a Duna alakító kényének látszott általadni, megkülönböztethetők a diluvialis áramlatok jellemzetes vonalai, melyek délkeletnek huzódnak. A homokbuczkák és mély völgyek azt az átalános irányt követik. Különösen három nagy völgyet ismerek a pesti völgyteknőben s ezen völgyek hosszában megannyi pár dombsort, melyek az uralkodó irányban mennek. Egyik Palotától Czinkota felé tart, a Sz.-Mihályi pusztát ejtve utjába; a másik az Angyalföldtől, az ugynevezett Gólya felé a rákosi kastély alatt vonul el, s annál messzebb is; a harmadik a városligeti tónál kezdődik és Kőbánya tájáig lehet kisérni mélyedését. A hol a mai lovas vasut Kőbányához közeledik, körül-belül egy Duna szélességre való mély gödrön halad keresztül az osztrák államvasut ottani állomásáig. A monda ezek egyikéről-másikáról azt beszéli, hogy ezek hajdani dunamedrek, ami pedig kétséges. Mert valamennyi mentül jobban távozik a Dunától, annál magasabbra emelkedik, minek bizonysága az, hogy az előbb emlitett árokban a Szilas patak, másikban a Rákos patak folydogál éjszaknyugat felé; tehát némileg ellenkező irányban, mint a Duna folynék. A harmadik is Kőbányától a városligetig folytonos esésben van, s régen szintén patakot vezetett le, melynek mesterséggel javitott árka maig is megvan, bár a tápláló viz kifogyott belőle. Átalán az egész pesti határnak a dülése némileg ellenkező a Duna folyásáéval. A gu-

bacsi, kőbányai, czinkotai dombokon kezdve éjszaknyugati a dülés. Tanu rá a talajvizsgáló bizottság emlitett jelentése. Eszerint nemcsak a felület laza rétegeinek felszine dűl a nevezett irányban, hanem az alatta levő agyagrétegek is nagyjából, — ugy hogy a földalatti kútviz is a nevezett patakok irányát látszik követni. Mindebből az következik, hogy Pest közvetlen szomszédságában is, magán a sikon, nem minden folyami képződés, hanem a diluvialis áramlások törvényét követi nagyjából a felület domborzata. Ha egy jó térképen, minő a táborkaré, melyre a geologiai intézet is a maga szineit fölrakta, szemügyre veszszük a környéket a győr-esztergomi vonaltól egészen Czegléd tájáig, nemcsak a fő völgyek és nagyobb dombsorok, hanem a felület kisebb ránczolatai is délkeleti irányban vonulnak a Tisza felé. Mintha egy pár vármegye szélességü borona fésülte volna végig. A vácz-czeglédi dombháton csak itt-ott megzavarva számos apró és nagyobb völgy követi az irányt. A Tápió, a Galga, s alsóbb folyásában maga a Zagyva is a mélyebb barázdák valamelyikén folydogál a Tisza felé. S ugyanezen borona nyomai látszanak meg Pest közelében is, a völgyeken, — sőt a Szilas és Rákos alsó medrében, melyek bár ellenkező lejtéssel, de párhuzamos barázdát képeznek a Tápió és Galga völgyeivel. Ha sokszor bajos elvonni a határvonalat a diluvialis, vagy özöni, s az alluvialis, vagy folyami és tói képződések közt, vidékünkön az eszmék tisztázására szolgálna, ha diluvialisnak vennők mindazt, mi éjszaknyugatról délkeletnek vonul, — fenmaradván folyaminak és tóinak az, ami ujabbkori képződés létére sem ily irányu lerakodás vagy kotrás.

A pesti határban a mondottak leginkább azon nevezett mélyedésekre vonatkoznak, melyeket szélességök és mélységöknél fogva holt Dunának tartanak. És ha csak a

viz müködését vennők, a hasonló irányu dombokat is diluvialis mosásnak tarthatnók. Azonban nagy szerep jutott határunkban a levegő özönlésének is, mely sok irányban működik időnként, de vannak uralkodó irányai talán minden vidéken. A mi vidékünkön bizonyára. Igen sajátságos, hogy a szél uralkodó iránya Buda-Pest vidékén ugyanaz, ami volt a vizözön áramlásáé: uralkodó s erős szokott lenni az éjszaknyugati szél. A legkellemetlenebb s nedvesen hideg, valamint a portverő heves szelek Pest éjszaki részeiben a vörösvári völgyből rohannak a sikságra. A futó homok a mi tájunkon ezen szél irányának engedelmeskedett. S nem lehet munkáját átalán csekélynek venni. Némely tengerpartokon az ugynevezett dúnák mértföldekre húzódnak el s hatvan lábnyi magasságra is felhalmozza a szél. Teljességgel nem túlzás, s Magyarország sok vidéke lakosainál nem is szorul bizonyitásra, hogy igen nagy dombok nem egyebek a szél müveinél futó homokos vidéken. Pest határában ami a homokbuczkák átalános fő vonalától eltér, s ami a lerakodás rendetlensége által tűnik fel, azt a fő iránytól eltérő szelek s a mindig több irányú orkánok zavarták össze. Még jobban össze volna zavarva a felület, ha talajviz-mocsárok, egyes patakok nem állottak volna ellen hatásának, s meg nem akadályozzák, hogy Pest környéke sivatag Saharává váljék. A finom kvartz-forgácsokat tartalmazó homok nemcsak az egészség és kényelem szempontjából ellenséges elem, ha a szelek szárnyára kél. A müvésziebb, finom épitészetnek is ártalmára van. A kvartz-homok surlódásai a gránit sziklákat is hosszú időn át észrevehetőleg koptatják. Ujabb időben gőz-fuvók által felhasználják az ily homokot gránitba, üvegbe való metszésre. A hatást jellemzi az a példa is, melyet Éjszak-Amerikában a Cod-foknál észleltek, hol a homok elkoptatja az ablaküveget. Pest környé-

kén is a régibb emlékeken meglátszik homokos szeleink nyoma. A régi síriratok betüi elmosódnak; a kőfaragványok élei eltompulnak, s az eső hatását szintén a por teszi nagyobbá. Szerencsére addig, mig téreinket emlékszobrok, utczáinkat monumentalis épületek diszitnék, a környék culturája is mind jobban ki fogja irtani a homokot.

Legfeltünőbb sajátsága azonban a pesti homoknak dombalkotó képessége, — mely által a határ configuratiója némi módositást nyert, s befolyt a Duna árterének itt-ott feltöltögetésére.

Bajosabb vidékünk arczélében kivenni a folyami működés valami szabályosságát, — pedig kétségtelenül nagy munkát végezett ez is.

A Duna mikor folyami jellemet öltött, nemcsak nagyobb volta miatt terült jobban szélylyel mint ma, hanem azért is, mert fenekének niveauja magasabban állott s saját medrét nem vágta volt be olyan mélységre. A jelen geologiai korszak kezdetén, Vácznál a hihetőleg nagyobb esésű szorosból kiszabadulván, a mainál sok helyen hatvan, vagy száz lábbal is magasabb kavics-, porond- és iszap-fenekű völgyteknőbe jutott, melyen kész medre nem levén, egészen laposan ömlött szélylyel. Megtöltötte azt a területet, melyet ma árterének nevezünk. Első dolga lett volna állandó medret vésni magának a völgyben. De épen Buda-Pestnél ez nehezebben ment neki, mint lefolyása más szakaszaiban. Volt a testvér városokon alúl, igen valószinüen egy keresztben utját álló küszöb, melyen vize szabadon keresztül csaphatott ugyan, hanem feltartóztatta a folyamok szokott nehéz útipodgyászát: a kavicsot, porondot és iszapot. Ez a küszöb pedig Promontor táján keresendő, s meg is található.

A küszöb a viznek ellenálló kő. Romjait látni Csepel falu átellenében, hol ma egy téglagyár fekszik, a soroksári ág balpartján. Itt sziklatömeg áll ki csupaszon az agyag-

ból. Rétegei a Duna medre fölé magaslanak. Ha rajzban kiegészitjük ezen rétegek folytatását, a Duna medrének mélyedése helyett egy sziklás halom emelkedése áll elő, mely épen nem képzeleti. Mert világos, hogy a halom megvolt, s csak a Duna sok ezer éves munkája szakasztotta el apránként a korlátot. De mélyre ásni a medret nem sikerült neki maig sem. Azért itt, a mai Erzsébetfalva irányában történt a soroksári ágnak mesterséges gáttal való elzárása is, melyet igen helyesen oda tettek, hol a természet is segitett benne. S nemcsak a parton látni a volt természetes gát nyomait, hanem a mederben is; itt otromba szikladarab vehető észre, mely mig hajók járták ezt az ágat, csekély vizállásnál gátolta a hajózást. A soroksári duna-ágnak hajdani sziklagátja folytatódott tán a vizen túl is. A Csepel-szigeten a congeria-agyag dombot alkot, s nem lehetetlen, hogy ezen harmadkori agyag alatt közel kortársa a cerithium is megvan. Csepelfalu temploma 1838. előtt, s azóta maga a falu is, egy jól kiemelkedő dombon fekszik, melyet sem az 1876-diki, sem a 38-diki árviz nem boritott el. Ezen domb alapja, nem lehetetlen, egy második lánczszeme a Dunát hajdan elzárt kőgátnak.

Harmadik, már kétségtelen lánczszem a Duna promontori ágán túl található, magokban a promontori sziklás dombokban, melyek itt hosszan vonulnak nyugat felé, meglehetős egyenes hegyhátat mutatván profiljében.

Egyszóval ugyanazon dombsor, mely cerithium-rétegeinkről nevezetes, egykor hihetően gátat vont keresztben a Duna lefolyása elé s kényszeritette tóvá terjeszkedni a pesti völgyteknőben, mivel a dombsor fölebb éjszaknak és keletnek nemhogy alacsonyabb volna, hanem még magasabb. Ezen egész dombsor folytonossága a Dunán túlra kisérhető. Geologiai és geographiai éles határvonalúl szolgál a pesti völgyteknőnek s földalatti vizvezetésének is végső határszéle.

Miután a Duna szinültig feltöltögette Promontoron felűl a tó völgyét, elkezdődhetett a kavics dörzsölő hatása is a gátra. Ezzel együtt járt a viz lecsapolódása és az, hogy a Duna a felhalmozott alluvialis iszap-, porond- és kavicságyba kezdte mélyebbre vágni medrét. Ez a meder csak abban a mértékben mélyedhetett, melyben a promontori cerithium-gátat a kavics és viz egyesült munkája lereszelgette. Azt lehet mondani, 1870-ig még nem haladt ez annyira, hogy a főváros déli végénél tetemesen meg ne lassitsa és szélylyel ne áraszsza a folyamot. Maga a Csepelsziget is a harmadkori képződéseknek köszöni létét. Ezek alkotják háta gerinczét, kivált felső részében, — a többi csak járulék hozzá. Ha szigeteink fáit ki nem pusztitották volna, mint a Csallóközben, a szent-endrei és Csepel szigeten, még veszélyesbek lettek volna a partokon az áradások, — igy magok a szigetek szenvedtek többet miatta.

Azonban Dunánk mélyesztő munkája csak bizonyos mértékig haladt, holott azt várhatnók, hogy végtelenül fog haladni. Historiai nevezetes adatok vannak rá, hogy legalább ezer év óta inkább feltöltögeti medrét vidékünkön. Ennek okát alkalmasint a visegrádi szorosban kereshetjük. Régen a szorosban a Duna medre magasabb volt még, mint ma — a viz nem vágta volt oly mélyre a medrét. Azért nagyobb eséssel jött le és kotort. Idő folytán az esés megszelidülvén, a hozott anyagoknak kisebb részét vitte tovább a viz, s igy a levitel nem fedezte egészen a lehozatalt. Habár a különbség hónapokra vagy egy évre számitva, elenyészőnek tetsző csekélység volt, több száz év alatt lábakra növekedett.

Végül csak érintem Dunánk egy másik nevezetes sajátságát, mely szerint vidékünkön, sőt innen le a Feketetengerig a szilárdabb és magasabb jobb partot szereti alámosni. De a folyami kor ezen sajátságai már szerepet ját-

szanak a város történetében. Az áradások, a szabályozás ismertetése elkerülhetlenné fogja tenni ezek szóba hozását.

Célom ezen fejezetben a vidék alakulásának ismertetése volt, melyen a geologiai jelenkor aránylag keveset rontott és javított. Ezen alakulás előadása közben remélem, az olvasó nagyjából tájékozta magát a vidék geographiai viszonyaival, melyek pedig már régi felfogás szerint is félszemét teszik a historiának. Csakhogy mai korban már a geologiának sohasem volna szabad magára hagyni a geographiát és helyrajzot, melyek érthetőbbé teszik.

Az alakulásról adott fentebbi rajz, bármi hiányosnak látszassék, magyarázatul szolgál városunk közlekedési viszonyaira is, melyek mind a békés forgalom, mind a várost érdeklő hadjáratok történetében minden korra nézve állandók. A Duna vonala megadja a vizi közlekedés irányát, s a száraziaké egy részét. A szárazi vonalak pedig hiven követik a Középhegység vonalát, felhasználják azon hegynyakakat és völgyeket, melyek keresztben szelik, és a váczczeglédi dombsort. Már a geologiai harmadkor hegyképzése és a diluvium áramlásai készítették el a közlekedés irányának traceát, melyeket mióta ember van a földön, minden nemzet megtalált. Sőt elmondhatni, hogy az ezen vidéket lakott népek ama primitiv generatiói, melyeknek fogalmuk sem volt még városról, már fontos közlekedési pontnak, átjáró révnek tarthatták Buda-Pest táját.

A mi fővárosunkban emberi mű volt, az többször indult pusztulásnak. Nem generatiók, hanem új meg új nemzetek laktak ezen területen. De a természet művei és hatásai állandók, sok részben döntők voltak — és azok fognak maradni.

V. FEJEZET.

KÖZLEKEDÉSI VONALAK.

A világtörténet ismeretes nagy eseményeiből következtethetünk vissza, hogy a római foglalás előtti népvándorlások legtöbbjének rendes országutja a mai Magyarországon keresztül vezetett. Azok a népek, melyek Erdélytől délre keltek át a Dunán, zsák-utczába jutottak. Vagy meg kellett maradniok a Balkán félszigeten, vagy visszafordulni éjszaknak a Duna és Száva vonalához. A kik pedig a Kárpátokat éjszak felől akarták megkerülni, hogy Ázsiából Közép- és Nyugat-Európába jussanak, a mocsárok végtelen és feneketlen birodalmába jutottak, a Memeltől a Visztuláig és a Visztulától az Oderáig. Egyenesebb és kevesebb nehézségekkel járó ut nyilt a népeknek Magyarországon keresztül.

A Duna völgye volt nagyjából az irányadó a nyugat felé törekvőknek, s folyamunk, mint rendesen a folyók, nemcsak a vizi utat jelölik, hanem nagyjából a szárazi utat is. Igen valószinü, hogy a celtáknak Ázsiából való bevándorlása is Nyugat-Európába a Dunán fölfelé történt s hazánkon vezetett keresztül. Tudva van, hogy az a nagy gall invasio, mely századokkal Krisztus előtt Görögországot pusztította s átcsapott Kis-Ázsiába is, nyugatról kelet és dél felé, hazánkat érte először. Igen jól ismerték a

Duna vonalát, — s hogy telepjeik igen régiek voltak a parton, bizonyítja, hogy az általuk adott név maradt a folyón forrásától a Vaskapuig. Hogy hajózásra fölhasználták, azt valószinűnek tarthatjuk. De használatban volt még a római megszállás előtt egy szárazi hosszu közlekedési vonal Magyarországon át. Tudva van, hogy a régi népeknek csaknem oly keresett fényüzési czikke volt az ambra, vagy electron, amit ma borostyánkőnek nevezünk, mint újabb korban a gyémánt. Valamint utóbbiért ma leginkább Braziliába mennek, ugy mentek hajdan az ambráért a Bálti tenger partjaira. A pannoniai és felső olaszországi népek jóval a római kor előtt innen hozatták a minden másnál többre becsült ékszert, mely Rómában is (Plinius szerint) Nero uralkodásán kezdve divatba jött. Ezen kereskedés egyik nevezetes utvonala a Visztula völgyébe érkezett a nevezett tengerparttól. Krakkó táján az ut kétfelé vált. Egyik ág a Pozsonyon felül fekvő Carnuntumnál érte el a római határt, másik a Kárpátokon átjöve, mondhatni kikerülhetlenül a mai Buda tájának tartott.[1]) Megvolt ez alkalmasint a római megszállás előtt. Még pedig akkor celta népek vitték, ugy látszik, ezen kereskedést. Maga az electron szó nem görög eredetű, hanem a celtára lehet visszavinni.[2]) A rómaiak betelepedése után, föl lehet tenni, hogy a fennirt ut használatban volt.

Ptolemaeus meg tudja jelölni a Visztula torkolatát. Ismert, sokszor látogatott pontnak kellett lenni. És a Visztula vonala Krakkótól elég egyenesen jöhetett Buda kör-

[1]) Le commerce de l'ambre, par M. J. N. Sadowski. Congrès International d'Anthropologie. Compte Rendu de la VIIIe session, Buda-Pest, 1876. I. Volume 413. p. Egy térképpel, mely a közlekedési utakat jelöli.

[2]) Roget de Belloguet, (I. 168. l.) idézi Diodort, ki három izben kiemelé, hogy az electron szó nem görög. Celta nyelvekben „szedegetett" az értelme.

nyékére. Sőt ha egyszer átjött a Kárpátokon, ide kellett kerülnie.

Ennyit mondhatunk átalánosságban a hajdankori continentalis közlekedésről hazánkat illetőleg. Tudunk egy keletről nyugatnak irányuló közlekedést, a népek vándorlásából, melynek utja itt vezetett el; tudunk egy kereskedelmi vonalat éjszaktól délnek, melynek egyik ága szintén érintette hazánkat, — nemcsak, hanem mindkettő, ha hazánkon ment keresztül, alig kerülhette el a Duna-vonalnak azt a táját, melyen Buda-Pest fekszik. Vegyük föl, hogy egy vándorló csoportnak a Feketetenger partjánál az a rendeltetése, akár föltett szándékkal, akár a sors által, hogy nyugati Európába jusson. Vert utak nem voltak előtte a Dunától éjszakra és keletre, — legfelebb csapásnak lehetett nevezni, a mi járt vonal volt. Követhetné a Duna mentét, az éjszaki parton, ha Oláhország mocsárai nem tennék alkalmatlanná a járást, s még nagyobb akadály nem állaná az utat Orsova táján. Itt okvetlenül el kellett hagyni a Duna folyását. Most tegyük föl, hogy kétfelé oszlik a vándorsereg. Egyik Erdélybe jön; a másik pedig a Kárpátok keleti és éjszakkeleti oldalán fölkerülve, a felső-magyarországi szorosokon bukkan elő, s elérkezik Kassához, vagy a felső Tiszához. Az előbbi Erdélybe érvén, hogy a Tiszához jusson, nem választhatja egyik Kőrös mentét sem vizenyőssége miatt. A Maros mellett könnyebben szállhat le. Szárazi utja Aradtól Szegedig, jó uton három napi lett volna, miután az 13—14 mértföldet tesz. Azonban ez a vonal sem lehetett mindenütt kerülők nélkül járható, kivált a Tisza roppant árterében, mely az év száraz hónapjaiban is mocsárokat hagyott. Ha nem veszszük is, hogy a Maros, az ő alsó folyásában eléggé elsajátítja a Tisza szeszélyeit, csak maga az utóbbi is régi időben Tokajtól Titelig mindenütt eléggé akadá-

lyozta a szárazi közlekedést. De mégis föltehetjük, hogy a vert utak nélküli időben is az arad-szegedi vonal a száraz időszakban legtöbb részében járható s bajosabb helyein gázolható volt. De miután Szegedet elérte is egy sereg, a Dunán való átkelés kérdése állott elő, mi gondot adott; mert a Duna balpartjának ártere terjedelmes és mocsáros, ha nem is oly nagyban mint a Tiszáé. Aligha lehetséges volt Szegedtől akár nyugati, akár délnyugati irányban megközelítni a Duna partját. Azonban ha már Szegednél át lehetett jőni a Tiszán, valószinű, hogy Bajánál vagy Zombornál a Dunához is el lehetett jutni. De a különbség a két eset közt az, hogy a Tiszánál más választása annak nem volt, aki már Aradig jutott, mint a szegedi vonal. Ellenben aki Szegedig jött, s czélja nyugati Európába, vagy csak a dunántúlra jutni volt, választhatott egy jobb utat is. S ez a Tisza és Duna közti dombsor háta. Nagyjából a mostani vasut irányát, de attól kissé nyugatra választván, csakhamar a szatymázi vasut-állomás és Halas között már 300 lábon felül emelkedik a tenger szine fölött a hegyhát, mig a megfelelő szélességben a Tisza rendes viztükre 235, a Dunáé 272. Tehát a Duna rendes tükre fölött mintegy 30 láb, a Tiszáé fölött mintegy 67 láb magasságban vagyunk. Egészen Pestig nem is száll lejebb 300 lábnál az ut niveauja. Ha éjszakibb felében ezen utnak Kecskemétet, Kőröst, Czeglédet, Pilist választjuk állomásokul, jóval magasabbra emelkedünk. Albertitől Vecsésig mindenütt 400 lábnál több a tenger szine fölötti fekvés. Legmagasabb Pilis és Monor közt, mintegy 480 lábnyi.[1]) S csakugyan Pilist ugy tekintik, mint Buda-Pest

[1]) Akadémiánk Mathematicai és Természettudományi Közleményei II. k. (1862.) Walland Henrik: Vizszinmérési térképe. Igen becses és érdekes közlemény. Csak az a kár, hogy a térképhez se mércze, se kellő magyarázat nincs. Méltó volna bővitve és jobban részletezve kiadni.

tájékára nézve a talajvizeknek válaszfalát, melyek azon innen a Duna, azon túl a Tisza felé tartanak.

Elég biztos hát az ut áradások ellen, s a természet a már leirt dombsorban a vizválasztó töltés hátát egyszersmind a halandók országutjának szánta. Csak egy nevezetes hibája van ennek az utnak. Nem magában a homokbuczkák alkalmatlansága az, hanem hogy oly hosszu vonalon nincsenek folyók és patakok, mi nagy hátrány volt egyesekre szintugy, mint tömegekre nézve, mikor még mesterséges kútak nem igen voltak ásva. A tóvá lett talajviz nem pótolhatja a folyókét. Mesterséges kútat egyes utazók nem csinálhattak magoknak, — nagyobb sereg számára bajos volt eleget ásni. A talajviz bősége mellett azonban ez még is lehetséges volt, bár fáradságos. Igy hát ez az ut, bár nem baj nélkül, Buda-Pesthez vezet, daczára annak, hogy az alföld-fiumei vasut modorában erővel ki akartuk kerülni Magyarország mai fővárosát.

Ha már egy Erdélybe érkezett sereg még sem akarta kitenni magát a szegedi ut vesződségeinek, miután a körösvölgyiek még roszabbak voltak, a Szamos völgyének adhatta mindenik fölött az elsőséget. Leszállott rajta Kolozsvártól Szinnyérváraljáig, s Aranyos-Medgyestől éjszaknyugatnak tartva, vagy N.-Szőllősnél, vagy Tisza-Ujlaknál könnyen átkel a Tiszán, hogy Munkácshoz érkezzék. Sőt Váraljától Técsőnek és Husztnak is felkerülhetett. Munkácstól már ez a sereg könnyen kezet nyujthatott az éjszaki szorosokon Kassához érkezettnek a tokaj-hegyaljai hegység lábainál. Sajnos, hogy egész bizonyossággal nem, csak sejtelemkép mondhatom el, hogy talán Árpád seregének utját irtam le. Mert Munkács nem az ut munkás fáradalmait jelenti nekem, hanem geographiailag a két külön fő uton érkezett sereg egyesülési pontját. Mindenesetre ez a két fő utja lehetett a bevándorló, vagy átvándorló né-

peknek, melyek egyikét, vagy mindkettejét legtöbb előnynyel választhatta. De látni való, hogy Tokaj vagy Miskolcz táját véve egyesülési pontnak, nemcsak a keleti két ut találkozik itt, hanem az éjszakdéli is. A Visztula völgyén a Bálti tenger felől jövő ut is ide vezet. Sőt nem is csak ennyiben találkozik a két szárazi ut iránya. Folytatásuk is a Dunáig ugyanaz. Mert a délre utazónak kényelmesebb volt a Duna jobb partjára egy kerülőt tenni, mint az Alföldet hosszába venni. A Duna és Tisza közötti dombhát elérésére is, mely járhatóbb utat nyitott, Aszód tájáig kell vala jőni, honnan már Buda-Pest, s vele a Duna közel volt. A Duna jobb partján pedig a közlekedés délnek is könnyebb lehetett, mint a Duna és Tisza között. De épen a Duna jobb partja a czélja a keletről nyugatra utazóknak is. És a természet megadta itt az ut irányát a Középhegység azon karjában, mely Vácztól Miskolcz tájáig nyúlik. Ezen hegység lábánál a diluvialis áramlások s a későbbi folyók által vagdalt hegy-völgyek nem okoznak nagy alkalmatlanságot. Lejtés, hágó nem meredek. Nem is mocsáros s nem oly homokos a vidék, mint az Alföldön. Folyók, patakok sem ritkák. Egyszóval Miskolcz tájától a természet kimutatta ut az, mely emberi emlékezetet meghaladó idők óta Egeren, Gyöngyösön, Hatvanon át vezet Buda-Pestnek. Eszerint tehát a fő világtájak utjai hazánkban minden időben, mióta a Középhegység megvan, s a tenger elvonult, ezen hegység déli lejtőit követik, melyek a Dunát épen Buda-Pest táján érik el. Innen a tovább utazás akár nyugatnak, akár délnek nagy nehézségekkel nem járt. Nyugat felé, amennyiben magát a Dunát nem használták fel, nem volt szükséges a parthoz közel utazni. A Bakonyon át Pápán és Szombathelyen keresztül lehetett eljutni Bécs tájáig s igy tovább. Délnek, ha Olaszország volt a czél, folytatni kellett a Középhegység irányát, azután a Balaton

éjszaknyugati partján utazni a Dráváig, honnan minden időben a legkényelmesebb szárazi utak egyike vezetett Olaszországba. Ha pedig Buda tájáról Byzantium volt a czél, igen előnyösen lehetett használni a lefelé vivő Dunát, vagy szárazon annak a balnál emelkedettebb jobb partját, mely valódi hegyhátat képez, s még közvetlenül a Duna partja is 50—100 lábbal emelkedik többnyire a viz szine fölé. Nem sok helyen szakasztották meg a mocsárok, melyeket felebb kanyarodva a betorkolló patak mentén el lehetett kerülni. A jobb part le a Vaskapuig átalán magas. A Moráva torkolatánál a mai Szerbián át Nisszának, Szophiának, Drinápolynak vezetett mindig a legkönnyebben járható szárazi ut. A vizi ut nem volt szakadatlanul használható. A Duna Báziáson alúl nehezen volt hajókázható. Csaknem egyre ment volna, ha folyamunk ott a kősziklák alatt elvész, hogy csak Szörényen alúl üsse ki magát ismét. Itt zsákutczába jutott mind az alúlról, mind a felülről jött vizi közlekedés. De ebben a roszban is volt egy jó, még pedig épen városunkra nézve. Ha a Duna a tengerig oly könnyen járható, hogy a hajók akadály nélkül följöhetnek rajta, könnyen egy Belgrád, vagy talán Szeged versenyez Pesttel a Kárpátok öblében a központiság felett. Az orsovai szorosok arra kényszerítették az alvidéket, sőt Szerbiát és Bosniát is, hogy a Dunán fölfelé üzzék kereskedésöket. Egy Szeged, mely a Tisza vizén s az erdélyi szárazi uton éjszakról és keletről magához vonja a közlekedést, igy kénytelen volt vagy a Dunán fel, vagy szárazi uton szintén Buda-Pesthez hozni vissza az ellenkező irányokba indult kereskedelmi czikkeket. Városunk mindamellett összeköttetésben volt a kelettel. A Moráva torkától szárazon vitt az ut Bulgárián át Konstantinápolynak. Mig a Középhegység egyenesen Olaszország felé volt a mutató újj, — Dunánk iránya Görögország felé intett, s végre a Duna felső fo-

lyásának mentében némi kerülésekkel Nyugat-Európa nyilt meg. A müveltségnek a hajdankorban ezen három világtája felé ágazott el az az ut, mely a barbár kelet és éjszak felől találkozott Buda táján. Annak köszöni városunk főkép keletkezését és fölvirágzását, hogy ennyire a kereskedés utjába esett. De egyszersmind annak tulajdoníthatja többszöri romlását, hogy a világtörténet legpusztítóbb invasióinak annyira utjában volt.

A város keletkezését és emelkedését mint csak a fentebbi vázlatból kitűnik, nagyon előmozdították azon localis előnyök, melyeket az előbbi fejezetekben vázoltam. De a fő indok, melyért a Duna folyásának épen ezen táján fontos városnak kellett emelkednie mindig, valahányszor a civilisatio és aránylagos béke képes volt némi állandóságot szerezni hazánkban, — az a természet által kimutatott nagy közlekedési vonalak itteni találkozása volt. Hozzá tehetjük, hogy a Duna adta meg tulajdonkép a város fekvésének emez előnyeit. De nem annyira úgy, mint a közlekedést nagyon könnyitő vizi ut, hanem inkább úgy, mint a szárazi közlekedés hathatós gátja. A Tisza és Duna ártereikkel együtt, mint láttuk, a régi időben impracticabilissá tették az Alföldön a keletről nyugatra, vagy ellenkező irányban való közlekedést. A legkényelmesebb átjáró Buda-Pest táján kinálkozott. Eszerint városunk fontosságát kisebb mértékben adta meg az, hogy vizi állomás, kikötő volt, mint inkább az, hogy a szárazi közlekedésnek révül szolgált.

Buda-Pest, mint a Nyugat- és Kelet-Európa közti országut réve azonban ritkábban szerepelt, s ilyenkor gyakran romlására. Közvetlenebbűl kitünt a fontossága abban, hogy természetes központot képezett a Kárpátok által övedzett mai Magyarország területére nézve.

A keletről akár az éjszaki Kárpát, akár a keleti Kárpát szorosain át jövő utak ide vezettek. Még a Maros völ-

gyén Szegedig nyuló ut is, mint láttuk, innen könnyebben vezetett Buda-Pestnek, mint az arad-szegedi vonal Szegednek. Buda-Pest valóban központja a Duna és Tisza közének. Ha keletről nyugatra keresztben oly bajos volt a közlekedés Alföldünkön a Tiszán és Dunán keresztül, hosszában az Pesttől Titelig aránylag könnyebben volt járható. De a Duna vonalát a Tiszáéval összekötő legrövidebb vonal is itt kinálkozott. A vizválasztó dombsor emelkedettebb s szilárdabb földnemekből álló része épen ott végződék, ahol a mai pest-szolnoki vasut elvonul. Ezen vonal nagyobb része, Pesttől Czeglédig, elég járható uttal kinálkozott. Csak a kisebb, czegléd-szolnoki rész volt bajosan járható a nedves évszakokban. Szolnok ugyanazon fontosságu volna Buda-Pestre, mint a Loirenak az a pontja, melyen legjobban megközelíti a Szajnát — s ahol Orleans épült, — ha Tiszánk roppant árterét nem lesz vala kénytelen kerülgetni a közlekedés. Az Erdély éjszaki részei és Magyarország éjszakkeleti részeiből való közlekedés, mint láttuk, Miskolcz tájától a Középhegység aljában egyenesen Buda-Pest dunai révének kellett hogy tartson. És csakugyan a legközelebbi időkig, mig a vasut az Alföld gyakran járhatlan vonalait is mindig járhatókká nem tette, az erdélyi közlekedés nyugatra nemcsak a Szamos völgyéből, hanem a Kőrös mentéről is szeretett Eger felé tenni kerülőt, — hogy onnan Pesthez érkezzék. Ami éjszaknyugati Magyarország hegyi vidékét illeti, annak utjait az Ipoly, Garam, Nyitra és Vág jelölik. Mentül primitivebb állapotban van egy országrész, annál szorosabban ragaszkodik utja a folyamok mentéhez. Mérnökök helyett maga a folyam végezte el az egyengetéseket. Valamint az erdei és szőlőhegyekbeli utakat ma is, legalább nálunk, mindig egy vizmosás csinálta, melyeken a száraz évszakok alatt a viz nem gátolja a járást. Folyók ártere igen szép lapályokat készí-

tett hegyi vidéken is. Az Ipoly, Garam, Nyitra, Vág átalános jellemvonása, hogy felső folyásukban nyugatnak tartanak, — megfelelőleg a Kárpátok itteni azon sajátságának, hogy mintegy lemezesen egymás háta mögött emelkedő külön-külön sorokat képeznek, melyek nyugatról keletnek vonulnak. De amint vizeink kijutnak a magasabb hegységből, délnek tartva sietnek elérni a Dunát. Együtt véve a Kárpátok legéjszakibb vonalaihoz engednek könnyü följárást. Közülök a nagyobbak megengedik azt a primitiv hajózást, mely talpakon történik, s melyet igen régi időben divatozónak tehetünk fel. De mint szárazi utak vezetőinek, ezen folyóknak fontosságát mutatja, hogy Dunába torkollásuknál minden időben nevezetesebb helység keletkezett. Igy a Vág és Nyitra torkolatán alúl a mai Komárom, a Garam torkolata irányában a mai Esztergom, épen úgy mint a dunántúli Rába torkolatánál fekszik egy Győr. De ha ezen folyók utja elérte a Dunát, s annak jobb partját, nem egy okuk volt, hogy onnan ne nyugatnak, hanem keletnek és délkeletnek tartsanak. Maga a vizi ut lefelé vezetett a kényelmesen hajózható visegrádi szoroson Buda-Pest felé. A szárazi utat nem lehetett könnyen a Duna déli partján nyugatnak folytatni. Ez a part mocsáros volt, különösen a Fertő és Duna között. Jóval délebbre kellett lekerülni, hogy a Fertő éjszakra maradjon. Ellenben délkeletnek kényelmes utak nyiltak több párhuzamos vonalon. Esztergomtól a dorogi és vörösvári völgy egyenesen Budának tartott; Komáromtól Tatán keresztül Bicskének nyilt kényelmes átjáró, honnan az ugynevezett Mészáros-ut vezet ma Budára, melynek ha neve ujkori is, de maga a közlekedési vonal minden bizonynyal régibb a római kornál is. Végre Győrtől és Komáromtól Moór felé nyilt az ut, hol ma is vasut vezet el. Ez Székesfehérvár táján torkollik ama nagy vonalba, mely Budától Olaszország felé vezet;

de közel esett ezen fehérvári csatlakozási ponthoz is Buda. Sőt nem uj dolog lehet az, hogy a Komárom és Győr felől jövő szárazi ut le sem kerül Fehérvárnak, ha Buda a czél. Régen Fehérvár és Buda közt a velenczei tó mocsárjai és a Meleghegy gránit-sziklái alkalmatlankodtak. Moórtól a Vértesalját követve Csákvár felé volt készebb kerűlni az ut, hogy Bicskénél elérje a nevezett Mészáros-utat. Egyszóval, ha Buda közlekedésének a Középhegység általános iránya a Balatontól Miskolczig a nemzetközi utak legfontosabbikát kimutatta, — ugyanezen Középhegység nyugati karjának völgynyilásai, melyek keresztben vagdalják a hegysort, megadták az országos közlekedés igen nevezetes vonalait. Ahol a diluvium vizei fő lefolyásukat nyerték, ugyanott nyiltak a szárazi utak is. A népek árja itt az özönviz áramlásának nyomain járt.

Hogy az ut miért nem vezetett Komáromtól mindenütt a Duna jobb partján, azt könnyü érteni. Egyik ok az, hogy a Duna tetemes kerülőt tesz; másik ok, hogy a visegrádi szorosban nagy akadály volt a sziklás hegység. De volt egy harmadik ok is: az, hogy mindazon völgynyilások, melyek a szóban forgó tájon akár éjszak felé, akár dél felé nyilnak a Dunára egy-egy patakkal, ezek alsó folyásánál mocsárosak. Mint fennebb emlitettem, ezen tájak földtani viszonyai okozzák, hogy a hegyi patakok szélesebb alsó völgyeikben a felület alá szivárogtatják vizök nagy részét, s mocsárokat, ingoványokat alkotnak. Ily mocsárok voltak Sz.-Endre és Buda közt; ilyenek a dorogi és tatai völgyekben. Egy utnak, mely a Duna partján haladt, okvetlenül keresztben kellett átmennie ezen szélesen elterjedt mocsárokon. Ellenben oly ut, mely a Középhegységet keresztben vágó völgyön haladt fel és azután lefelé, a hegyoldalakban szárazon vitt, azaz a mocsáros részek hosszában, azok partján haladhatott el. Azért bátran állithatjuk, hogy

a műutak korszaka előtt Komáromtól Budáig, valamint Komáromtól fel Bécsig a szárazi ut nem a Duna partján volt verve. Mint mondám, ezt könnyű érteni. De amily könnyű, szintoly érdekes historiai következtetésekre vezet, mint látni fogjuk.

Szólottam fentebb Budának közlekedési könnyüségeiről a Duna jobb partján. Csak azt teszem hozzá, hogy itt is lehettek eltérések a part irányától. Tolna és Szegszárd közt a Sárviz torkolata mocsárossá tette a vidéket, s valószinű, hogy ennek kikerülésére az ut kissé felebb került a Sárviz mentén, s illetőleg egy nyugati elkanyarodást tett. Még nagyobb akadály volt, hogy Mohács és Baranyavár közt az eddigi fensíkot egy mélyedés váltotta fel, melynek patakjai nem is érték el a Dunát mint patakok, hanem elitta a talaj, hogy ingoványt képezzen. Itt hát a nagyobb kerülő Villány felé igen valószinű, mentül régebbi időt veszünk föl.

A történelmi fejezetekben alább látni fogjuk, menynyiben alkalmazkodtak a népek a természeti viszonyokhoz.

VI. FEJEZET.

A NÉV TÖRTÉNETE.

A természet alkotásai egy-egy városnak vagy országnak csak az anyagot szolgáltatják. De város szintugy mint ország az ember alkotása. Ugyanazon területen különböző müveltségü és szervezetü népek keze alatt más-más formát, jellemet ölt az anyag, — habár az ember a legtávolabbi vidékeken, égaljban és társadalmi szerkezetben mindig hasonlít maga-magához.

Ha Budának egykori római polgára életre támad, nem ismer rá a középkorban szülőföldére, nem találja magát otthon az ujkori Buda-Pesten. Jogos vagy jogtalan büszkeséggel nézne le mindent a politikai és municipalis szervezettől kezdve a mindennapi szokásokig. Idegennek érezné magát, bár látná, a világ oly keveset haladt másfélezer év alatt, hogy maig is sokban csak utánzása akar lenni a római életnek.

Azonban a megelőzött korok embereinek hátránya, hogy az utókort nem láthatják, róla fogalmuk, képzeletök sem lehet. A későbbi kornak az a nagy előnye, hogy szinről-szinre láthatja a történelem tükrében a távoli multak embereit, szokásait, intézményeit és müveit. Ha egy római polgárnak lehetetlen a középkor és ujkor városában sétát tenni, a mai ember bejárhatja a rómaiak és középkorbeliek

Buda-Pestjének utczáit és egész vidékét nemcsak, hanem mi, kik a multak örökösei vagyunk, meg is érthetjük azt, s otthonabb érezhetjük magunkat benne. Jelen munkának föladata nem is egyéb, mint hogy amaz elenyészett világokban sétát tenni óhajtóknak Baedeckerül szolgáljon. Irója nem hizeleghet magának azzal, hogy az olvasót egészen belevarázsolja a rómaiak városába. Mert még a tudomány mostani állásában elérhetetlen czél az, hogy azt az életet a maga teljesen fris, eleven színében tegyük jelenvalóvá.

Dirib-darab kövekből, a régi irók gyér, s hol homályos hol félszeg s néha téves töredék följegyzéseiből igen bajos egyebet adnunk nagyjából való körvonalaknál, ha azt akarjuk, hogy a valóhoz hivek maradjunk, s tudományos előadás helyett bele ne kontárkodjunk a regényirók mesterségébe. A valóság földerítése a czél. Ennek elérésére, mentül kisebb az adatok halmaza, annál részletesebb vizsgálat és bonczolás alá kell vennünk mindazt, mi városunk és vidéke multjára vonatkozik. Ezen munkában nemcsak lehető teljességgel akartam az adatokat összeállítani, hanem ki nem térni egy kérdés fejtegetése elől sem, melyet fontos vagy érdekes tudni a multról. Ha talán ebben a részben igen nagy körülményesség volna a kifogás munkám ellen, mentségül kell fölhoznom, hogy a mint csak ezen szakasz irodalmi vázlatából is kitünik, bár nem egy érdemteljes munkálat előzte meg az enyémet, még ez is inkább csak kezdet, uttörő munka. Illető szakbeli tudósaink mindössze is kevesen voltak, s még kevesebben, kik az adatokat nemcsak gyüjtenék, hanem magyaráznák is; — akik kérdéseket tennének és azok megoldását megkisérlették volna. Olyan pedig egy sem volt, ki legalább vázlatos képét adta volna a római korban Buda városának. Most van készülőben az enyémen kivül két monographia a római Budáról, avatott jeles két szakférfiutól. Fájdalom, az egyik-

nek csak első füzete jelent meg, másik még tán kéziratban sincs készen.[1]) A feliratok becses gyüjteménye némely magyarázó jegyzetekkel Mommsentől és Desjardinstól meg Romertől inkább csak anyaghalmaz egy monographiához. Sajnálom, hogy valamint a természeti viszonyok leirásában könyvemmel nem lehetett késnem, mig geologjaink elkészülnek a munkában levő újabb leirásával Budapest földtanának, úgy a római korra nézve is egy rendes tanulmányaimtól elütő szakban, magamnak kellett önállóan vizsgálódnom. Mindez ideig leghasznosabb előmunkálat volt a Schönvisneré, ki száz évvel ezelőtt élt és irt; kérdéseket tett és fejtett meg, s iparkodott az emlékeknek érthető magyarázatot adni.

Azonban a feldolgozások ha sokat segitnek vala, nem mentettek volna fel attól úgysem, hogy ne az eredeti forrásokat vegyem értekezéseim alapjául, — mi a legbiztosabb mód a valóság kiderítésére s a tévedések ellen.

Részletes történelmi vizsgálataim legelső tárgya volt városunk római neve. Sok munkába, időbe került, mig az emberek megtalálták. Mert igen feltünő tény, hogy a város római neve merőben feledésbe ment volt. A magyarok bejövetelekor látták Ó-Buda mezején a terjedelmes város romjait. De senki sem tudta megmondani hajdani nevét. A környéket nyilván nem az a nép lakta már, mely a rómaiak alatt itt élt. Minden traditió hallgatván, a tudománynak kellett azt keresnie. Már az Árpádházbeli királyok korában az irástudók figyelmét nem kerülhette el, hogy az ó-budai romok közt számos kő és tégla betükkel, szótagokkal és egész szavakkal van tarkázva. Könnyü volt rájönni,

[1]) Egyik Hampl régiségbuvárunk „Aquincum történetének vázlata“ Pest. (Aignernél) 1872. Egy kitünő szakértelemmel összeállitott gyüjtemény; másik egy Römer és Zsigmondy által összeállitandó térkép a budai római leletekről, talán egy leendő értekezés kiséretében.

hogy mindaz latin. De mivel a középkori müvelteknek is, legalább az egyháziaknak átalános nyelve a latin volt, ugyan tudós embernek kellett lennie, aki ráismert a valódi rómaiakra az ó-budai föliratokban, annyival inkább, mivel azok nagy része egyes betűk s szótagok zavarba hozó hieroglyphája volt.

A feliratok nem is voltak képesek az Árpádkorban még egyébre tanítani a tanulni vágyót, mint legfelebb arra, hogy az a hajdani város Ó-Budánál a római császárság korában keletkezhetett. De hogy mikor és miképen nevezték el, arra nézve a kövek nem mondtak semmit nekik, s kénytelenek voltak a fölkeltett tudvágyat a krónikákból elégitni ki. A kor különben is hajlandó volt úgy vélekedni, hogy tanulni csak mások élő szó- vagy irásbeli véleményéből lehet, nem pedig abból, amiről maga szemével s fáradságos vizsgálat utján győződhetik meg az ember.

Volt ebben igen sok kényelem, mivel az akkori tanult ember sohasem maradt adós a felelettel, s a „nem tudom“ számüzve volt a tudományból. Azért ha megkérdezzük a középkor krónikáit, azt látjuk, elég sokat tudtak beszélni Buda eredetéről s hajdani nevéről. Igy — hogy csak a hazaiak mellett maradjak, — egyik legrégibb krónikánk, a Kun László idejében virágzott Kézay Simoné, ki hét vagy nyolcz száz évvel élt a hunok itt lakta után, azok viselt dolgait leirja, még pedig úgy, mintha bizonyosan tudná, hogy hun és magyar egészen egy nemzet. A hunok nevezetes tettei közül egyik az volt, hogy a Dunán átkelvén, betelepedtek Sicambria nevü városba. Mikor pedig hatalmas királyuk, Etele megindul Illyria meghóditására, annyira sokat jelentőleg vonul ki Sicambriából, mintha ma azt irnók, hogy a czár elindult Sz.-Pétervárról Bukurestbe. Oly értelemben vett residentiája volt a hatalmas Etelének Sicambria. De a krónika Etele legpogányabb tettéhez

is hozzáköti a Sicambria nevet. A hun király megöli édes bátyját saját kezével, s aztán a Dunába dobatja. És miután megölte s a Dunába dobatta, parancsolatot hirdetett ki, senki se merje többé Sicambriát máskép nevezni, mint Etele várának. Számos népeinek német része hűségesen Etzölburknak is nevezte azután, de a hunok (magyarok) maig is Oubudának nevezik azt; mert — ugymond — a németek reszkettek a parancsolat megszegésétől, a hunok pedig rá sem hederítettek.[1])

Ily nevezetes története van a Sicambria átalakulásának két más névvé. Csakhogy amit főkép keresnénk, hogy maga az a Sicambria név mikép keletkezett, arról nem világosít fel Kézay. Pedig érdekes volna tudni, hogy Mózes könyveiből, vagy pedig Homérnak Trója veszedelméről szóló igaz történetéből veszi-e adatait? Mert mikor valami nagyon régiről volt szó, a középkorban ezen minden esetre nagyon régi könyvek voltak a források.

De megtaláljuk a megfejtést Thuróczy krónikásunknál; ki igaz, Mátyás király idejében irogatott; de a régi dolgokra nézve régi krónikákat használt fel, — külföldieket és honiakat. Thuróczy előre bocsátja, hogy ama szerencsétlen trójai királynak Priamusnak fia Páris volt, ennek fia pedig Franko. Aztán előadja: Trójának a szövetséges hellének által történt veszedelme után ez a Franko szintúgy mint Aeneas, bujdosóvá lett. Mig ez a tengeren hányódott, Franko a szárazon vándorolt, s nagy sok néppel Pannoniába (Magyarországba) érkezett. Ott az Ister folyó mentében, „melyet Danubiusnak is neveznek," a Sycan hegy tövében a legnépesebb városok egyikét építette, melyet a Sycan hegyről Sycambriának nevezett el. Azonban itt sem volt maradása Frankónak. A keleti népektől való

[1]) Simonis de Kéza: Gesta Hungarorum Endlichernél, 90. 95. és 100. lap.

féltében fölkerekedett s ment mendegélt nyugat felé, mignem a Sycana, azaz a mai Sequana vizéhez nem érkezett. Ott megtelepedett, várost épített. Az országot Franko nevéről Frankoniának, a várost pedig apja nevéről Párisnak nevezik mind e mai napig. Thuróczy kora előtt száz évvel, Nagy Lajos király idejében, magánjogi oklevelekben is találhatni Ó-Budát Sicambriának nevezve. Igy 1375-ben s 1376-ban, mikről a magok helyén. Itt csak a Thuróczyféle mondáról szólok, mely hallgatva ugyan, de tagadja, mintha Róma az ő classicus korában alapította volna azt a várost, melynek romjai Ó-Budánál talánykép ingerelték a kiváncsiságot. Ez az egykori város szerinte nem leánya Rómának, hanem Aeneasról unokatestvére s közel egykorú vele.

De Mátyás király korában ez a hit már több okból meg nem állhatott. Ekkor már a trójai esetből merített mondák helyett realisabb térre kezdtek lépni. A római kort kezdték a görög és latin egykorú irókból tanulni, melyekből Mátyás egy egész könyvtárt gyüjtött s körülötte egy kis tudományos fekete sereget toborzott össze, melyet ha kitüntetett és honorált, folytonos gyakorlatban is tartott. Lehetséges és lehetetlen föladatokat tüzött ki eléjök, mint Bonfinnak a hunok története megirását; buzdította, bátorította, és hol mély kérdésekkel ösztönözte gondolkodásra, hol szinlett együgyüekkel hozta zavarba. Ebédjének fűszere volt harcziatlan harczosainak ezen örökös faggatása és nyugtalanítása. A sok hizelgésre Buda, a főváros fényéről és pompájáról, nem egyszer igy pirított rá alkalmasint a sok tudósra, kik Bolognában és Rómában nagy kanállal ették volt a tudományt: Országom fölvirágzását semmi sem bizonyítja kézzelfoghatóbban, mint egy valódi főváros müveltsége és fénye. Pompás városokból áll a müveltség; Görögország és Róma ezek által lett örökre nagygyá. De

ha városunk visszanyeri egykori fényét, nem tudnátok-e ti visszaadni egykori nevét is? A keresztyénség majd mindenik városának megvan az ő hivatalos neve, ujkori paraszt nevén kivül. A német irástudók Augsburg helyett Augustá-t, Köln helyett Colonia Agrippinát, a francziák Lyon helyett Lugdunumot irnak. A mi nemzetünk keveset törődik a multtal. Másutt maga a nép is tudja a városok római nevét. Magyarországon a mai nap igen hitvány Sisciát kivéve, egy helység római neve sem maradt meg. Nagyon félek, a külföld ily itéletet talál mondani nemzetemről: Ez az elég öreg nép valóságos gyermek; mert amint a bölcs Cicero helyesen mondja: „Nescire enim, quid antequam nascereris acciderit, est semper esse puerum.“ Még csak a nevét sem tudni bizonyossággal annak a római városnak, mely Ó-Budánál romjaiban is hirdeti nagyságát! Temérdek irott emlékei közt lehetetlen, hogy neve meg ne volna található! Ha Sicambriának hivták, miért nincs meg ez a név egész gazdag bibliothékám classikus könyveiben? — miért nem találjátok fölirva a számtalan ó-budai epigrammák közt? Hogy alapíthatott a germán sicamber nép római várost?“

Ez az eszmemenet ugyszólván elkerülhetlen volt. Mert amit eddig kevéssé tudtunk, ma már bizonyos, hogy Mátyás király nemcsak a római hártyára irott emlékekre volt figyelemmel, hanem alatta a kőbe vésett iratok gyüjtése is komoly lendületnek indult.

Azonkivül ami régóta tudva van, hogy könyvtára gyarapításán sok avatott másoló dolgozott itthon és külföldön, némelyek az annál jóval bajosabb epigraphiával is megküzdöttek, s egész gyüjtemények keletkeztek ebből.

A római „inscriptiok“ tanulmánya újdonúj szak volt még a XV. században. Csak magában Rómában keltettek az ókori feliratok nagyobb érdekeltséget. Igy a mi Nagy

Lajosunk korában a híres Cola di Rienzi a feliratokból merítette egy részben lelkesedését az örök város egykori nagysága iránt s szónoklataiban nagy hatással hivatkozott rájok. De a római kőemlékek iránti nagyobb érdeklődés jelei csak a hajdankor irodalmának ujraéledése korában kezdődik. Ugyanazon Miklós pápa, Hunyady János kortársa, (1447—1455), ki nem volt képes semmit tenni Konstantinápoly megmentésére, gondoskodott róla, hogy a keresztyénség 1453-diki konstantinápolyi hajótöréséből kihalászsza legalább a pogány classicus kornak irodalmi kincseit. Ezen pápa megbízásából utazta volt be az anconai Cyriacus Kis-Ázsiát, Görög- és Olaszországot feliratok gyüjtése végett. Azonban nagy gyüjteménye még sokáig kézirat maradt, bár, mint mondják, kivonatban és másolatban sokan használták. Utána a XV. században nagyobb gyüjtemények nem keletkeztek. Igy Mátyás uralkodása alatt az ókor föliratainak tanulása eléggé új disciplina volt.

A Mátyás korából most ismeretes gyüjtemények bár mai mérték szerint csekélyek, de azon korhoz képest sokat jelentők, kivált ha elgondoljuk annak valószinűségét, hogy valamint a király nagy könyvtárából igen csekély töredékek maradtak meg, úgy a kis föliratos gyüjtemények csak részecskéi lehettek valami nagyobbnak.

Az egyik gyüjtemény Antiquus álnév alatt ismeretes, s később nyomtatásban is fölhasználták mások.[1]) Harmincz-

[1]) Mommsen Corpus Inscriptionum Latinarum III. 413. lap. A reginói Ferrarius és a velenczei Rambertus gyüjteményébe kerültek Antiquus feliratai, s amazoknak utolsó kiadásában foglaltatnak. Ezeket felhasználta Fabretti. Antiquus egy harmadik gyüjteményéről azt hallja Mommsen, hogy Madridban található. Hogy Mátyás lakása előtt voltak feliratos kövek, ugyanezen forrásból értesülünk. Mommsen gyüjteményének 3488-dik számu feliratához, mely egy négyszög alapra volt vésve, ezt a megjegyzést olvassuk: „Sunt ejusmodi Bases cum

három ily föliratot foglal magában az Pannoniáról, s legtöbbnyire Budáról. Legnevezetesebb, hogy kivéve egy-két daciait, melyeket gyüjtő másoktól kaphatott, s melyek koholtak, igen lelkiismeretesen vannak másolva a föliratok. Még meg is jegyzi Antiquus, ha valamelyiknek eredetijét nem látta.[1])

Lenni kellett a Mátyás udvarához tartozott Bonfin kezében is egy föliratgyüjteménynek, melyből maga is adott ki némelyeket, de nagyobb mértékben azt később bizonyos Apianus használta fel.[2]) Egy harmadik gyüjtemény ugyancsak Mátyás korából Justinianus (Giustignan) velenczei követé, ki Budáról tizenhárom, Tétényről két föliratot vitt el magával.[3])

Ime tehát az egyik forrás, miből a főváros classicus valódi nevét meg lehetett volna állandóan határozni, eléggé megnyilt, s voltak a kor tudományának szinvonalán álló, ha azt meg nem haladó avatottjai is a római föliratoknak. Megvolt a kérdés lehető megfejtésének másik forrása is Mátyás könyvtárában: a római korszak egykoru görög és latin geographjaié. Bonfin a maga munkájához szorgalma-

---

iisdem literis quamplures translatae in castrum Budense ante thalamum Serenissimi Regis Mathiae." Ezt nem Mommsen, hanem Antiquus mondja. A kérdéses kő egy a Nymphákna szentelt áhitatos feliratot viselt. Hihető, hogy kút diszitményéül szolgált.

[1]) Mommsen itélete: Sylloge diligenter facta est versuum divisione observata, nexibusque item expressis. Qui collegit omnimodo lapides Hungaricos ipse descripsit. (U. a. u. o.)

[2]) Apianusról ugyancsak Mommsen azt véli, hogy gyüjteménye Mátyás alatt keletkezett. Ez is, egy föliraton kivül, hü másolatokat foglal magában, akárki állitotta össze. Apianus nevéhez Mommsen az 1534. évszámot illeszti.

[3]) Orator venetus ad regem Hungariae. Bár nem oly pontosan mint az előbbiek, meglehetős gonddal vannak irva. Muratori szokása szerint hibásan közölt belőlök. Muratori örökőseinél vannak Musinában. (U. a. u. o.) Giustignan jelen volt Mátyás koronázásakor mint követ.

san forgatta Ptolemaeust, melyben Sicambriát csakugyan nem találta, legfelebb egy Sicun helynevet; de azt is Dalmátiában. Az mindenesetre feltünő, hogy Bonfin már nem említi Thuróczy Sycán-ját. Ha lett volna csakugyan ilyen nevű hegy Buda mellett, el nem fogadnia Thuróczy mondáját, a skepsis tulságos mértéke lett volna ugyanazon Bonfintól, ki azt irja, hogy a király abból a római családból származott, melyből Valerius Messala Corvinus, Pannonia egykori meghódítója és kinek nevéről nevezik maig is Horvátországot Corvatiának.

Budának a kor divatjához képest Bonfin idejében okvetetlenül római származást kellett adni, ha mindjárt az valótlanság lett volna is. S úgy látszik, Bonfin volt az, aki a király kivánságát úgy tudta kielégíteni, hogy a traditió is megmaradjon. Bonfin azt irja: Ó-Buda fölött, a Duna ugyanazon partján látni még egy igen régi város nyomait, melynek falai messze terjedtek. Ujabb korbeliek Sicambriának tartják, a sicamberekről, Germania távoli népéről; mert nevét a germaniai sicamber legióról vette, melynek mellékneve „adjutrix“ volt. Mikor Ó-Buda területén Mátyás az ő feleségének Beatrixnak egy palotát építtetett, — folytatja Bonfin — az alap ásása közben egy feliratos kőre bukkantak. Erről ezeket olvasták le: „Az Ide Őrségül Elhelyezett Sicamberek Legiója Várost Épitett, Melyet Nevéről Sicambriának Nevezett.“ [1])

A nagy különbség a krónikások mondája és Bonfin előadása közt az, hogy amazok a barbár sicamberek által alapíttatják Budát, ő pedig egy római legiótól, mely a sicamberek nevét viselte. Haladás némi részben az is, hogy

---

[1]) LEGIO. SICAMBRORVM. HIC. PRAESIDIO. COLLOCATA. CIVITATEM. AEDIFICAVERVNT. QVAM. DE. SVO. NOMINE. SICAMBRIAM. VOCAVERVÑT. (Rerum Hung. Dec. I. Lib. I. 17. l. 1690-diki kiadás.)

nem mondákra, hanem documentumra, vagy annak hitt adatra hivatkozik. — Mátyás király, s még utána az érdeklődő emberek sok generatiója mult ki abban a hitben, hogy Budát rómaiak alapították ugyan, de Sicambria nevet adtak neki.

Azon kétség, melyet keltett a körülmény, hogy semmiféle római korbeli emlékben a név nem fordul elő, áll harczban ezután a Bonfin-féle fölirattal.

Az I. Ferdinand uralkodása alatt élt, bécsi születésü Lazius, ki mint katonai orvos járt Magyarországon, s szorgalmas történész és archaeolog, Pannoniáról is több feliratot közöl, bár mások gyüjteményéből. Munkáiban szól Budáról is. Van helye, melyben „ad Herculem“ nevü római castrumot teszi Budához, nyilván a római korból fennmaradt egy uti könyv nyomán. Ez volt szerinte az eredeti római név. De a barbarok egyszer lerontván, s a rómaiak újra épitvén, nyerte a Sicambria nevet. Ezen ingadozásában mégis Sicambriához ragaszkodik inkább. „Ott a hol — ugymond — Sicambria feküdt, Ó-Budánál, nem messze Uj-Budától, a Sz. Margit sziget irányában, — számtalan római felirat található. Ezek nagy részét átköltöztették Uj-Budára. Ezenkivül épületromok láthatók ott, — nemcsak, hanem egy ma is szomszéd (proximus) falu megtartotta a Sicambria nevet, noha „Schambry“ barbár hangzással. Azután döntő érvül idézi a Bonfin-féle föliratot. [1]) A Laziussal egykoru Verantius Antal magyar szövegében Sámborjának találjuk nevezve Ó-Budát, vagy az annak tőszomszédjában levő falut.

De már Laziusnál egy vetélytársa jelen meg Sicambriának, „Hercules tábora.“ Ugyanazon időben feltünik

---

[1]) Schönvisner „De ruderibus“ 221. l.

egy harmadik név is. A római kor latin és görög irói mind sürűbben kerültek ki a sajtó alól.

Ptolemaeus egy 1540-diki kiadásának rendezője az alsó pannoniai helynevek közűl, úgy véli, Curta felelne meg legjobban Buda fekvésének. A külföldi tudósok közűl nem mindenik ismervén a Bonfin-féle feliratot, a Sicambria név nem hozta zavarba. — Nincs benne kétség, hogy az oly közkézen forgó geographia, minő a Ptolemaeusé, többi gyakori kiadásaiban előfordult még a régi Curta, mint az új Budának megfelelő. Azonban 1575-ben jelent meg egy új kiadása egy másnemü római geographiának, melyben a római városok egymástól való távolsága római mértföldekben volt kifejezve, s Antoninus „Itinerariumá"-nak nevezteteti, s melyből, mint fentebb érintém, vette Lazius a Hercules-féle helynevet.

A kiadó azt olvasta valahol, hogy a Budának megfelelő római név Acincum. [1]) Ugyanazon kiadásban hozzá van téve az is, hogy ezen Acincum a „második adjutrix" legio tanyája volt, a mihez nem kellett bölcseség, mert a római uti könyv világosan mondja, hogy az a bizonyos Acincum a II-dik segéd-legió állomáshelye.

Ptolemaeusnak egy 1597-diki kölni kiadása, mely a már akkor bevett szokás szerint a római geographiához egy újkorit csatol, leirja Magyarországot is, s Budáról magasztalva szólván, elmondja, hogy ezen helyre némelyek Ptolemaeus Curtáját, mások meg Aquincumát teszik. [2])

---

[1]) Simler. Az „Itinerarium" 1575. baseli kiadásában. Ez a könyv nincs meg egyik nyilvános pesti könyvtárban is. De a Wesseling-féle kiadás jegyzetei híven idézik Simler jegyzeteit. Simler szavai: „Volunt autem Acincum esse Budam, Offen." Wess. 245. l.

[2]) A kiadó Antonius Maginus Patavinus, a bolognai gymnasium tanára. II. kötet. 159. levél, első lap. (Az egyetemi könyvtárban.)

Hogy hazai kutatóknak ebben az időben nem volt módjuk Buda területén archaeologiai kéjutazásokat tenni, az bizonyos. Budán 1541. óta egy basa lakott a királyi palotában és a janicsárok meg szpáhik nemhogy a romokra, de az ép házakra sem viseltek gondot; de még ennél is kevesebbet a keresztyén utazó életére. — Hogy egy bolognai tanár, minő Ptolemaeus kiadója, nem járt Budán, az már abból is világos, hogy Budát királyi laknak (regia), hatalmasnak, fényesnek és igen kellemes egy városnak mondja.

Nyilván török foglalás előtti leirást használt; mert azt jól tudja, s nem egy helyen említi, hogy Buda a törököké volt, s mikor művét irja, 1594-ben, épen egy nagy török háboru foly Magyarországon. Igy a Budának virágzó voltáról irt szavai régi könyvekből vannak kiirva.

Az akkori iróknak bajos volt nemcsak római régiségeket kutatniok Magyarország területén, hanem átalán helyes föld- és helyrajzi fogalmakat szerezniök országunk folyóiról, hegyeiről és városai fekvéséről is, de legkivált a Duna mentéről, mely Esztergomtól a Feketetengerig a félholdnak szolgált tükréül. A térképrajzolás más országokra nézve már kezdett helyes irányban fejlődni. Igy a nevezett olasz műben látjuk, hogy Olaszország kezdi megnyerni szabályos csizma alakját, mig a Ptolemaeus szerint való régi térkép idétlen hosszu zsák módjára huzódott nyugattól keletnek párhuzamban Dalmátiával. Angolország Irlanddal, sőt a Skandináv félsziget képe is, úgy szólván, emberformát nyer. Hanem Magyarország rajza még mindig nagyon ferde. Mintha valaki megfogta volna brassói sarknál, s nehány fokkal felebb taszítja, mig a pozsonyi pont helyén marad. Igy az emlitett Maginus térképén Nagy-Szeben egy szélességi fok alá esik Budával — s Erdély ott kezdődik, a hol ma végződik. A Tisza egész folyása

mellékfolyóival együtt egy a Duna felé ledülni szándékozó élőfához hasonlít; a Duna vele csaknem párhuzamban mint egészen megdült venyige szár, délkeleti vonalban kanyarog, melynek Vácznál levő hegyes könyöke meg van tompítva, s az egész folyó délnek lenyomva. A mai térképen kihuzva, folytatná kevés kanyargással azt az irányt, melyet ma Pozsonytól Győrig tart a főág. Igy keresztül menne Fehérvárnál, Halasnál, Kikindánál, hogy Orsovához érkezzék. A dunántúli kerület aránytalanul nagyobb valamennyi többinél. Felét teszi Magyarországnak, Erdélyt is hozzá véve.

A XVI. század vége felé a térképek készítése rendkivüli haladást tett. Egy óriási munkásságu férfiu, Ortelius volt a kezdő, s hű társra akadt Mercatorban. Mindkettő hollandi, antwerpeni. — Előbbi volt az, kinek nyomán az olasz Maginus térképei szabatosabb alakokat közölnek majd minden országról és földrészről. De Magyarországról az eredeti Ortelius-féle térkép sem jobb, mint Maginus másolata. Csakhogy Orteliusnál két külön térképét találjuk hazánknak. Egyiket a már említett Lazius orvos készítette; a másikat a történetirodalmunk terén ismeretes Sambucus, „császári historicus.“ Az előbbié kétségkivül a XVI. század első feléről való, az utóbbi, mely „javított kiadás“ 1579-ből. [1])

[1]) Ortelius „Thesaurus Orbis terrarum.“ 1570. év áll a bevezetés végén; de miután Sambucus térképének évszáma 9-czel több, a munka később jelent meg kétségkivül. Az egyetemi könyvtárban e becses gyüjtemény két példányban van meg (igen nagy folio). Kár azonban, hogy az ezen munka folytatásaként tekinthető ó-kori geographiája ugyanazon szerzőnek nincs meg; valamint az ehhez való földrajzi „dictionarium“ is hiányzik, mely első volt a maga nemében. Hogy Maginus térképe azonos Orteliusnak Sambucus-féle példányával, bizonyítja, hogy még a szélén levő jegyzet is a magyar helynevek olvasása módjáról azonos.

Képzelni lehet, milyen a Lazius térképe, ha már annak javítottja is oly ferde, a minőnek leirtuk. Mig más országok arczulata igen tisztességes arányokat kezd nyerni, Magyarországról a XVI. és XVII. században a legjobb szándékkal sem tudtak más, mint éktelen torzképet állítni a világ szeme elé! — Nem hiven mutatja-e ez Magyarország hátramaradott voltát a tudományokban, melyek legelseje önmaga ismerete? — A török bennlakta hazánkban lehetetlenné tette azt hosszas időre, s mikor megszünt, annak utófájdalmai, csuda, hogy több ideig nem tartottak! — A török elfoglalta területen utazó nem járt a biztonlét hiánya miatt; postát a török nem tartott, melynek állomásaiból combinálni lehessen. A bejött keresztyén sergeknek élő geographiája a portyázó hajdu volt. Ily viszonyok közt azt kell hinnünk, hogy mind Sambucus, mind Lazius térképei még a török hódítás kora előtt készültek, mikor még Ptolemaeus fölfogása szerint szoktak ebben eljárni. Ily viszonyok közt csuda, hogy a geographok mertek véleményt alkotni arról, melyik régi helynév melyik magyarországinak felel meg.

A külföldet illetőleg még a mindig hiányos segédeszközök mellett is megközelítőleg helyes római geographia volt lehetséges. A spanyol Surita (meghalt 1580.) jegyzetei becses fölvilágositásokkal szolgáltak a tudománynak, s a franczia Bergier (született 1557., meghalt 1623-ban) egy nagy munkát irt a római birodalom országutjairól, mely nemcsak hogy 1728-ban új kiadást ért, hanem melyet jóval később is jeles és alapos utmutatónak találtak ezen szakban. [1]) Mai nap is haszonnal és élvezettel olvasható munka; de Pannoniáról mellőzi a részleteket, hihetőleg a rosz tér-

[1]) Histoire des Grands Chemins de l'Empire Romain. Par Nicolas Bergier. Nouvelle edition. Bruxelles 1728. A Budapest főváros ajándékát képező osztályban az egyetemi könyvtárban.

képek miatt. Másoknak ellenben volt véleménye ezekről, s Buda régi nevéről. Igy az említett Ortelius Ábrahámnak is (meghalt 1598-ban, 71 éves korában). Ő Budának Aquincum nevet adott. De egy másik, 1618-diki jó hirben álló geographiában ismét Curtának találjuk nevezve városunkat [1]).

Azonban mig ebben a részben a bizonytalanság tovább tart, kerülő uton sok történt arra, hogy idővel a kérdés tisztába jöjjön más rokon kérdésekkel együtt. Akármily különösnek látszik, a csillagászat volt arra hivatva, hogy a római régészetnek segitségére jöjjön. Ennek a nyomán lehetett pontosabban meghatározni a föld egyes pontjainak csillagászati fekvését, s csak ezek nyomán lehetett pontos térképeket létesíteni. Szóval szükség volt egy Gallileire, Cassinira, Newtonra sat., hogy ez a czél elérhető legyen. S csak a XVIII. század első felében Delisle és Danville alapítják meg valóban az újkori cartographiát.

A XVII. század elején nagy lépés történt a római Inscriptiók alaposabb tanulmánya terén is. 1603-ban jelent meg Gruterus nagy feliratos gyüjteménye összehordva az egykori római világ minden részéből ismert ily emlékeket. Ha ő maga a feliratok olvasásában és magyarázatában virtuoz nem volt, későbbi virtuozok képződésére megadta a módot. Különösen ebben a szakban egyes, specialis kérdések is csak az egészszel kapcsolatban oldhatók meg. Csupán az universalis gyüjtemények nyomán lehet egyes feliratokat biztosan olvasni és magyarázni.—Gruterus gyüj-

---

[1]) Ortelius illető munkája Budapesten nem levén meg, csak más után irom ezt. Schönvisner. „De ruderibus“ etc. 228. l. — Az 1618-diki könyv czime pedig: „Theatrum geographiae veteris“ Amstelodami 1618. két folio kötet. (Czimlap nélkül az egyetem könyvtárában). Szerzője Bertius Péter.

teményében nem fordul elő Aquincum neve; de közli Bonfin nyomán a Sicambriára vonatkozó föliratot. [1])

Azonban az ugynevezett epigraphia, bár a XVII. század folytában több gyüjtemény jelent meg, s XIV. Lajos Francziaországban egy egész külön Akadémiát alapított ezen szakra, (mely maig is „Académie des Inscriptions“ nevet visel), nagyobb lendületet csak a XVIII. században nyert. 1699-ben jelent meg Fabretti Raphael nagy gyüjteménye Rómában. [2]) 1739-ben látott napvilágot Muratorinak egy másik ily gyüjteménye. [3]) S ezek voltak az epigraphia fő forrásai a XVIII. században. — Nagy haladás; de tekintve, hogy már ma Muratori gyüjteményét sem tartják kritikainak, a tudomány még fiatal korát élte.

Nevezetes munka volt az ókor földrajzára nézve Cellariusé, mely 1701-től 1706-ig jelent meg. Meglátszik rajta a földrajznak a csillagászat nyomán való nagy haladása, — de még mindig kivéve a magyarországi részeket, minek bizonysága az, hogy Budával meg van akadva. Egyszer elfogadja Ó-Budára nézve a Sicambria nevet; de hajlandó volna Budát Aquincumnak tartani. Azonban azt veszi észre, hogy azon utaknak, melyeket a római mértföldkönyv Aquincumhoz vezet, mértékei ellenmondásban vannak. [4])

Mig tehát hazánknak kivált Buda körüli vidékére nézve hazai tudósok nem tehettek új vizsgálatokat, a kül-

---

[1]) Inscriptiones antiquae totius Orbis Romani. Jan. Gruterus. Heideberg. 1603. (Két folio kötet). Az egyetemi könyvtárban.

[2]) Budapest könyvtáraiban hiányzik.

[3]) Novus thesaurus veterum inscriptionum. Mediolani 4 köt. fol.

[4]) „Notitia Orbis antiqui.“ Az 1731-diki lipcsei kiadás. I. k. 447. l. „Fallunt numeri diversorum itinerum.“ Csak emlitem a Cellariust megelőzött Cluverus ókori geographiáját.

föld előkészítette az apparatust az alaposabb tanulmányokra.

Miután hazánk vissza volt adva magának, s az örökös háboru megszünt, mely boldogabb kort mintegy 1720-tól számíthatjuk, egyszerre nagy szellemi tevékenység jelei mutatkoznak. A történelem, a földrajz terén nagy foliánsok kezdenek megjelenni, melyekben a római régiségek is figyelemre vannak méltatva, s melyek olykori csekély nyomatékuk mellett is jelei a megindult szellemi munkásságnak. Latin a nyelv; de a mi hasznot tettek, az a nemzet haszna lett. Mellőzöm a kisebb munkákat e téren. [1])

Az önálló nagy munkák közt első helyre teendő gr. Marsigli valóban monumentalis műve a magyar és alvidéki Dunáról. [2]) Az iró egy bolognai születésü férfiu, kit, ha hazánk fölszabadulási harczában tett kitünő szolgálataiért életében nem honfiusítottak, megérdemli, hogy a hazai tudomány őt legkitünőbb indigénái közé iktassa. — Különben irodalmi tevékenysége összhangban volt a katonaival. Ő volt a keresztyén sereg főmérnöke, s egy-egy mai táborkar teendőit végezte. — Föld- és térrajzi munkálatokban tette meg egy részben katonai kötelességét. — A török kiüzésével végződött hosszu háboru, lehetetlen, hogy maga is nagy világosságot ne derített volna hazánk geographiai és átalán természeti viszonyaira. Marsigli

---

[1]) Ily kisebb munkák: Szerdahelyi Gáboré. (1701). A városokról szól; de Budát nem tárgyalja. Ilyen Pejacsevicsé, 1714-ből, melyben irja: „Buda caput regni, olim Sicambria dicta, aliis Aquincum“ (51. l.) Bonbardi Mihály „Topographia Magni Regni Hungariae“ 1718. Bécsben. Budát illetőleg Cellariusra hivatkozik, s kétségesnek hagyja, Curtának nevezték-e vagy Aquincumnak. Ó-Budára nézve idézi Bonfin feliratát némi szóbeli eltéréssel. (47. lap). Timon „Imago“-ja 1734-ben, egy a geographiára nézve jelentéktelen munka.

[2]) „Danubius Pannonico Mysicus“ 1726-ban jelent meg. Budapesten csak a Nemzeti Muzeum birja.

könyve mintegy ezen alaposabb ismeretszerzés gyümölcse. De Marsigli éles vizsgáló tehetsége kiterjedett a római régiségekre is, s Ó-Budának egy rövid leirást és egy térképet szentel. Közöl nehány római föliratot is. Úgyszólván az ostromnak még füstölgő romjai közűl mentett meg számunkra sok becses adatot; mert bár munkája 1726-ban jelent meg nyomtatásban, az adatok nagy részét alkalmasint az 1699-ig folyt háboru alatt szerezte. Véleménye az, hogy Ó-Budát hajdan Aquincumnak nevezték. [1]) De ez is csak hozzávetés tőle, s nem bocsátkozik fejtegetésébe. A Sicambria névről, úgy látszik, nem volt tudomása.

Ha Marsigli mint hadmérnök foglalta össze tapasztalatait, egy hazánkfia, kevéssel az ő munkája megjelenése után, a polgári téren nyert ismeretek forrását használta fel. A kormány maga, a hóditás után kezére került számos gazdátlan (s fájdalom, sok esetben gazdát ismerő) földnek új gazdát adandó, biztos ismeretet akart szerezni, s nagy figyelmet fordított az ország földrajzára. Különösen a megyei levéltárakban még a török időből is számos összeirás lappangott. Ezen megyei ismerethalmaznak köszönhetünk főkép egy kitünő nagy munkát. Irója Bél Mátyás, a lelkiismeretes és szorgalmas hazai gyüjtő, kinek munkálkodása korszakot alkot a magyar történészet terén is; 1735-től 1742-ig jelentek meg folians kötetei. Munkáját, mielőtt megjelent, leküldték a megyékhez véleményadás végett, s azok javítgatásait szerző hiven fölhasználta. Ő is figyelemre méltatja a római régiségeket. — Úgy véli, hogy Buda valódi neve a rómaiak idejében Aquincum volt, — vagy jobban mondva, hogy egy ideig az volt. De nem meri Bonfin feliratát sem kétségbe vonni. Az ő véle-

[1]) II. k. 3. lap, a jegyzésben.

ménye, hogy mind a két név megállhat. Valószinű szerinte, hogy a római császárság végéig, mintegy Valentiniánus idejéig, Aquincum volt a város neve. Azután változott Sicambriává. Mint a magyar történetirók vallják, — ugymond, — bizonyára Sicambria volt a hunok fővárosa. De azt sem tartja lehetetlennek, hogy a rómaiak városuk alsó részét, hol ma Új-Buda áll, nevezték Aquincumnak, Ó-Budát pedig, vagy a felső várost Sicambriának. [1]) Ezen névben annyira hiszen, hogy Marsiglinak Ó-Buda romjairól szóló leirását közölvén, felkiált: bizonyítja ez, Marsigli nem tudta, hogy a miket leír, azok Sicambria romjai!

Jordan Kristóf 1745-ben szintén nem kételkedik a Bonfin által közölt fölirat hitelességében. [2]) S bölcsen magyarázza, hogy valamint Carnuntumot a karn népről, úgy Sicambriát nevezhették a sicamberekről. Szerinte Sicambria a III-dik századig, Galienus császár idejéig állott fenn, — azután az elpusztult várost Probus császár ujra építette. Ekkor változott a Sicambria név Aquincum névvé. Közli az iró a sicamberek mondájának egy változatát is. Budának mult századbeli történetirója, nemes és nemzetes Miller János Ferdinánd, a város akkori hites ordinarius jegyzője, az 1760-ban Budán, Landerer Ferencz nyomdájából kikerült könyvnek mindjárt első két lapján a hit megnyugvásával ténykép adja a rómaiak Sicambriájáról szóló felirat egyik variánsát. [3])

Még 1767-ben is Severinus János selmeczi pap, szólván Ammianus Marcellinus nyomán Aquincumról, jegy-

---

[1]) Bél Notitiae III. k. 165. l.

[2]) Joh. Christoph Jordanus. De originibus Slavicis. Vindobonae. Folio négy kötet. — II. k.

[3]) Epitome Vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana Urbe Budensi, ab ejus nativitate, anno quippe 1242. ad praesentem usque annum 1760. Per nobilem Joannem Elemos. Ferdinandum Miller etc.

zetben oda veti, hogy ezt a nevet különfélekép találja irva az ember, (t. i. Acincumnak is). A hegyekről, melyeket A. Marcellinus Aquincumnál említ, ugymond, Esztergomot kell értenünk alatta; mert ha Esztergomon alól haladunk, a quad földön a Duna mellett sehol hegyeket nem találsz. — E szerint egy kronikás bizonytalan magyarázatu szavaira építi állitását, mely szerint Aquincum neve a mai Esztergomra illenék. [1]) Ugyanazon iró az ő 1770-ben megjelent munkájában csak annyit mond: „Hogy Esztergom volt Acincum, azt másutt bebizonyítottam," s utal fentebbi munkájára. Továbbá hivatkozik Bonfin feliratára, mely szerint Sicambria volt Buda neve, s nincs senki, ki ne tudná, hogy a mi időnkben igy nevezik. [2])

Az eddigi vázlatból látni, hogy még 1770-ig nem volt megállapodás arra nézve, mi volt városunk neve a rómaiak ittlakta idején. De kiderül egy érdekes tény, ha a forrásokat veszszük tekintetbe, melyekre a gyanításokat építették. A mint látjuk, igen kevesen vannak azok, kik Sicambriát föltétlenül elfogadnák névül. Legtöbben egy másik nevet is hoznak föl ellenében: egyik Hercules táborát, másik Curtát, harmadik Aquincumot. Lazius s némely követője, kik Hercules tábora mellett szavaztak, azok Antoninus Utikönyvéből combináltak, s nem Ptolemaeusból. Mert az utóbbi ezt a nevet nem említi. A kik pedig Curtát hozzák fel vagy Aquincum vagy Sicambria társaságában, azok egyedül Ptolemaeusra támaszkodnak. Mert ez teszi ki Curta fekvését, mig az Utikönyv oly módon említi, hogy hajlandóbbak voltak mind e mai napig a helyet Stiria szé-

[1]) Joh. Severini „Commentatio Historica" (Sopronii 1767) 53. lap.

[2]) Joh. Severini Hungari Pannonia veterum monumentis illustrata, cum Dacia Tibiscana. (Lipsiae 1770). 29. lap. Az egyetemi könyvtárban. Severinus ezen két munkája egygyé van kötve: elöl a korra későbbi.

lén keresni a régészek. Csak Ptolemaeus az, kinek nyomán Budánál vagy ahhoz közel lehetett gyanítni Curtát, mert az ennek tulajdonított szélességi fok nem nagyon tér el Budáétól, s a hosszusági fok különbsége sem tetemes.

Ha Antoninus Utikönyvéből lehetlen volt Budát Curtának mondani, ugyanabból bajosan lehetett arra a gondolatra jőni, hogy az Aquincum név feleljen meg Budáénak. — Mert szerencsétlenségre épen a pannoniai Duna menttére használ az Utikönyv egy oly műszót, melyet sehogysem tudtak megfejteni, mi a mértföldek szerint való kimérésben, ha jó térképek lettek volna is, csak középszerüen biztos eredményre sem vezethetett volna. A mint láttuk, Cellarius meg is jegyzi, hogy ámbár ő Budát Aquincumnak véli; de nem az Itinerarium nyomán, melynek mértföldszámai ezen városra nézve nem találnak, ha azt Budának veszszük. E szerint mindazok, kik vagy csak Aquincumot, vagy Aquincumot és Curtát mondják Budának, Ptolemaeus számait használták összehasonlítva az ujkor csillagászati meghatározásaival.

Igy Orteliust, Simlerust, Maginust, Bertiust, a franczia Fournier Györgyöt, [1]) Cellariust, s alkalmasint Marsiglit is kizárólag vagy főleg a csillagászat vezette rá az Aquincum névre. Az Ó-Budán talált feliratok legalább a XVIII. század elejéig oly kevéssé erősíthették meg a hitet, hogy a mint mondám, Gruterus universalis nagy gyüjteményében Aquincum névvel egy fölirat sem található.

Azonban mindamellett, hogy már nyomában voltak a valóságnak, az állitmányok bebizonyítva nem valának. Kivált a régebbiek kezénél nem lehetett Buda szélességi fokának oly megközelítő száma, vagy oly pontos térkép, melynek nyomán gyanításnál egyebet mondhattak volna.

[1]) 1668-ban megjelent munkájában (676. l.) Budához teszi Aquincumot. (Megvan a nemzeti Muzeumban.)

Igy a kérdés 1778 előtt eldöntetlen volt. Severinus még valószinűnek állithatta, hogy Aquincumnak Esztergom felel meg.

Mátyás korától, melyben a régiségbuvárlat lendületnek indult, Mária Terézia uralkodásáig kellett várnia egy újabb lendületnek, s kellett várnia azon kérdés megoldásának, mi volt valóban Buda neve a hajdankorban? — Alaposabb hozzávetések mutatkoznak ugyan, — de az mind csak hozzávetés. [1]) — A tudományban egy szerencsés ötletnek, vagy oda vetett állításnak kevés értéke van. Csak a minden részben kidolgozott, lehetőleg minden oldalú bizonyítás dönt. Igy például felesleges erőlködés azt akarni kimutatni, hogy Columbus előtt volt már európai, ki Amerikába utazott. Columbus lángeszű combinatióinak s azok kivitelének érdeme mellett elhomályosul minden ily vak véletlen; s szerintem vétek egy nap említni a csupa ötletek emberét, Leibnitzot, egy egész nagy mű, egy századokra szóló egész theoria alkotójával, Newtonnal.

Ha szabad kicsinyeket nagyokhoz hasonlítanunk, hazánk ókori régészetére nézve is akadt egy férfiu, ki nem gyanítással s elszigetelt állitmánynyal szolgálta a tudományt, hanem tüzetes tanulmányokat tett, kérdéseket döntött el.

Épen most száz éve, 1778-ban jelent meg egy könyv, mely nem állitmánynyal, hanem bizonyítással szolgált, oly embertől, ki nem száraz tényeket dob oda a közönségnek, hanem a tudomány érdekes kérdéseit teszi föl s igyekszik meg is fejteni. Ez a férfiu Schönvisner volt, ki sok tekintetben szerencsés helyzetben volt tárgyára nézve. Mint a Budára tett egyetem könyvtárőrének és archaeologiai tanárának alkalma volt, hogy érdeklődését kielégíthesse kü-

[1]) Ilyen a franczia Fournier Györgyé is, 1668-diki munkájában. (676. l.) (A nemzeti muzeumban).

lönösen Buda régiségeire nézve. Könnyebbítésül szolgált, hogy ide közel Váczon, Migazzi püspök szép feliratos kőgyüjteményt hordott volt össze leginkább Buda tájáról. Az epigraphia haladásán kivül az irott forrásoknak egy legnevezetesbike az Itinerarium 1735-ben új, javított kiadásban jelent meg Wesselingiustól. — Ezek nyomán s vizsgálódási ösztöne és helyes itélete segedelmével lett ő az archaeologia megalapitójává hazánkban. Legelső munkája is korszakot alkot nálunk ezen téren. Szerény a czíme. Szól arról a római légfűtési épületromról, mely ma is megvan Ó-Budán a Florián-téren. De miután ezt az akkori tudomány állásához képest igen tüzetesen leirta és megmagyarázta, mintegy ráadásul közöl feliratokat is, s fejtegeti Budának római nevét. [1]) — Schönvisner mindenekfölött azt mutatja ki, hogy az a fölirat, melyet Bonfin Sicambriáról közölt, merő koholmány elejétől végig. — Érvei ezen állításra a következendők:

Első, hogy a Bonfin közölte fölirat stylje, s a szavak és irás használati módja elüt a római föliratokétól. Második, hogy minden oly feliratban, mely valamely közhasznu cselekményt tárgyaz, meg szokott nevezve lenni a császár, a consul vagy más köztisztviselő, ki alatt az történt. Menynyivel inkább meg kellene itt lenni, mikor egy egész város alapításáról van szó! A föliratban nyoma sincs ilyesnek. Harmadik: Ha a sicamber legio alapítja meg a várost, mikép történhetik, hogy oly sok száz év alatt napjainkig ez az egyetlen egy fölirat legyen, mely átalán a

[1]) A már fenebb is említett könyv teljes czime: „De ruderibus Laconici Caldariique Romani, et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno 1778 repertis, partim nondum vulgatis Liber unicus. Auctore Stephano Schönvisner presb. archid. Strig. AA. LL. et philosophiae doctore. In regia universitate Budensi Bibliothecae regiae Professore. Budae. Typis regiae Universitatis. Anno ut supra. — (Folio.)

sicamber legióról és a sicamberekről említést tesz? Hozzátehetjük magunk részéről: Ha a könyvek szólanak is a germánok sicamber törzséről, sőt cohorsáról is; de sicamberek legiója nem létezett, mert nem fordul elő azon névsorban, mely már ismeretes a római birodalom több századairól. Száz éve, mióta Schönvisner a fentebbieket irta. Azóta háromszorta több felirat ismeretes, mint az ő idejében, igen sok szól épen Budáról; de Sicambria és sicamber legióról szóló sehol sem találtatott egész Magyarország területén.

Negyedik: Miért nem mondja meg Bonfin, hová lett a kő, melyen az a felirat volt található? Nem hihető, hogy épen Mátyás király aranynál többre ne becsült volna oly feliratot, mely egészen uj fölfedezés lesz vala, miután a Pannoniáról is szóló régi könyvek egyikében sem fordul elő a Sicambria név. — [1])

Ezek a főellenvetései a magyar rendszeres régiségbuvárlat megalapítójának. Az epigraphia nem kis diadala az, hogy az avatott egy felirat styljéből már meg tudja mondani, melyik inscriptio hamisított vagy egészen is hamis. — Az, mintha sicamberek laktak volna Pannoniában, hogy azok Trójából kerültek volna, s mintha azok Páris alapítói volnának, — már azelőtt elvesztette volt hitelét. A fő dolog, mi a tiszta látást gátolta, egy hamis fölirat volt, melynek kövét nem látta senki, de a melynek hiteles voltát senki sem merte kétségbevonni, a ki azután róla irt, és mely nem netaláni hibás olvasásból származó tévedés volt, hanem az első betütől az utolsóig koholmány. Kinek telt kedve ilyesekben, azt bajos megmondani; de tudjuk azt, hogy ily merő koholmányok nem épen példátlanok az epigraphia terén. A mai nagyobb feliratgyüjtemé-

[1]) De ruderibus Laconici, 212. lap.

nyekben szokott lenni egy külön rész, hová a szemlátomást hamisított vagy egészen koholt föliratokat iktatják. [1]) Vagy Bonfin, vagy valaki más, ki őt is rászedte, vélte talán megmenteni a tudomány hitelét Mátyás király előtt azzal, hogy ha a valódi nevet nem birta fölfedezni, egy költött nevet fogadtatott el, mely háromszáz évig fő akadálya volt a tiszta látásnak ebben a kérdésben.

De Schönvisner a mellett, hogy a Sicambria nevet tartalmazó felirat koholt voltát kimutatja, szolgál positiv bizonyítékokkal is, hogy a római város neve Aquincum volt. Már első munkájában egy csoport föliratot közöl, melyeket Ó-Budán leltek, s melyek a II-dik segítő legio nevét tartalmazzák. Minthogy pedig a nevezett „Itinerarium“ világosan Aquincumban szállásoltatja ezt a legiót, a bizonyítás eléggé megállott. De mindezek után közöl oly feliratot is, melyben Buda egykori nevének két kezdő betüje AQ. ki van téve. Különös az, hogy ama felirat már Lazius idejében a XVI. század elején ismeretes volt, s mégsem mertek belőle következtetni. Oka az volt, hogy a sicamber legiós hamis felirat utját állotta a valódinak. Csakhamar 1778 után több bizonyíték is jött napfényre. Egy mértföld mutató kő, melyet Promontoron fedeztek föl, szintén a fentebbi két kezdőbetűt mutatta, s a távolság Aquincumtól, mely rajta jelezve volt, megfelelt Promontor távolságának Ó-Budától. [2])

Hátra volt most egy nagyobb vállalat, hogy Pannonia valamennyi dunamelléki helynevének hol fekvése meghatároztassék. Különben is csak a többivel kapcsolatban tünhetett ki Aquincum hol fekvése. S ezt Schönvisner egy

[1]) Meglehetős számban közöl ilyeket Mommsen nagy gyüjteményében: Corpus Inscriptionum Latinarum a III. kötet elején — hazánkból is.

[2]) Megjelent a bécsi Windisch-féle Magazin 1779. jun. 30. számában. Ennek nyomán ugyanerről egy kis füzetben Salagi.

újabb tüzetes munkában hajtotta végre. [1]) Kitűnik ebből, hogy a geographiai meghatározások hazánkban még mindig nehézségekkel járnak. Ugyanakkor, midőn Franciaországban százával volt elég pontosan meghatározva a helyek szélessége és hosszusága, hazánkban még a főváros fekvési száma is eltérést mutatott a valóságtól. Igy Bombardi 1718-diki geographiájában Buda szélessége 47 fok 25 percz. Igy van fölvéve az Mikoviní és Kovács Jánosnak a század második felében használt térképén is. Ezzel hasonlította össze első munkájában Schönvisner azt a számot, mely alá Ptolemaeus Aquincumot helyezi. Találhatott volna egy közelítőbb számot Bél Mátyás munkájában 1736-ról, mely mintegy fél percz híjján 47° 30'-ra teszi Buda fekvését. De Schönvisner második munkájában egy újabb meghatározást követett. 1777-ben Hell Miksa csillagász a budai várat a fentebbi 25 percz helyett 27 és egy negyed perczre teszi. Még mindig nem a valóság; de megközelíti Ptolemaeus számát, ki 30 perczre határozta Aquincum fekvését a 47 fok felett. [2]) Különben nem Ptolemaeus volt az ő fővezetője, hanem Antoninus Utikönyve. Jellemző, hogy nem bízott a térképekben, hanem az akkori postakönyvet használta a távolságok mérésére, hogy a római helyneveket kiegyeztesse a maiakkal. [3])

Én arról győződtem meg, hogy az Utikönyvről adott commentárjai sok részben téves alapon nyugszanak. Nem is az Itinerarium szerint tett mérések voltak döntők Aquincumra nézve, hanem geographiailag Ptolemaeus, s régi-

[1]) In romanorum iter per Pannoniae ripam. Commentarius geographicus. Opera et studio Stephani Schönvisner. Budae, 1780. octav.

[2]) Schönvisner „De ruderibus" etc. 228. l. és „In romanorum iter" etc. 87. l.

[3]) Generales et particulares postarum cursus. „In romanorum iter" 38. l.

ségtudományilag a feliratok, különösen a mértföldkövek. Az bizonyos, hogy legalább Aquincumra nézve a kérdés el vala döntve. Egy százada számos követ ástak ki még, melyek Ó-Budának a régi Aquincummal való azonosságát hirdetik; de azt lehet mondani, Schönvisner állitását ezek csak ismétlik, további erősítésekre nem volt szüksége. Minden téren a világos észszel ezen emberséges jóakaratot párosító férfiu úgy szólván száz évre valót dolgozott. A kérdések, melyeket ő tárgyalt, fő vonásaikban úgy maradtak, a mint ő megfejtette. Még az Itinerariumról a mult századi postakönyveken alapuló tévedéseit is elfogadták. Szót sem érdemel, a mit hozzátettek a Caldariumról adott véleményéhez. Ki állította új alapra numismaticáját?

De épen mivel Schönvisnerrel az a mi föltett kérdésünk, mi volt városunk neve a római korban, tökéletesen el volt döntve, nem szándékom régiségbuvárlatunk újkori tüneteit tárgyalni ezen alkalommal. Újabb korban sokkal szétágazóbb is ez a szak, mintsem Aquincum köré lehetne csoportosítni, mig 1778-ig azt lehet mondani, hogy legalább Pannoniát illetőleg a régiségbuvárlat sorsát híven tükrözi vissza Aquincum régiségi irodalmának története. Mikor ezzel tisztába jöttek, ugyanakkor lőn tudományos alapra fektetve az eddigi dilettans régiségbuvárlat is hazánkban.

Jelenben a segédeszközök forrása bővebben megnyilt a római archaeologiára nézve. Schönvisner óta Pompeji s más nápolymelléki, valamint a római ásatások nagy világosságot derítettek a római korszakra, melyek az egykori birodalom minden részének állapotát, viszonyait egyaránt új világításba helyezik. A kutatás lelkiismeretessége, tüzetes volta, a kritika szigora a római világ minden részéből összehalmozott föliratokat helyesebben tudja magyarázni. — Saját hazánk maig is hátra áll ebben a rész-

ben. Itt van a főváros közelében a hajdani Aquincum nagy kiterjedésü romhalmaza, hol csak keresni kell, hogy bizonyos legyen a megtalálás. De mindez ideig a véletlenre voltak bizva a leletek. Tüzetes ásatások soha itt nem történtek. Még a véletlenül megtalált épületromok kiásatását sem vitték az alaprajz teljességéig. — Mindamellett tekintélyes gyüjtemény került össze muzeumőreink fáradozásából ezen intézet tárába, s ugyanazok szorgalma által az „Acta Musaei Nationalis“, valamint az ujonnan megjelent „Nova Acta“ (Romer és Desjardins által), egy kitünően diszes, correct, használható és magyarázatokkal ellátott munka, nagybecsü gyüjtemény. Vele csaknem egykoru Mommsen nagy feliratos tárháza, a „Corpus Inscriptionum Latinarum“ harmadik kötete, mely a két Pannoniára nézve is összefoglalja mindazt, a mi 1872-ig bárhol található volt római feliratok dolgában. Különösen ezen kimerítő gyüjtemény, mely szakavatott jegyzetekkel kétszeres becsü, lesz kalauzom vidékünk római korára nézve. Ámbár mindezek magokban kérdéseket nem igen tesznek és tüzetesen nem fejtegetnek, — e szerint nagyon kis mértékben uttörők; de az anyaghalmaz rendezése által megkönnyítik az uttörő munkát, s mindenesetre képesítnek, hogy több és correctebb eredményekre jussunk, mint lehetett száz évvel ezelőtt a legkiválóbb észnek és avatottságnak is.

De elég is volt az olvasóval a XIII. század krónikájától ennyire új korig lekisértetnem magam. A Sicambria név először egy ártatlan mese, majd egy roszhiszemű koholmány, mintegy önkénytelenül hozott el az újkor küszöbéig a helyett, hogy visszavitt volna az őskorba. Mert józan észszel nem mehettünk vele Trója pusztulásáig, sőt a római császárokig sem fölfelé. A valóságnak, ha az nem egyéb egy valódi névnél is, mély gyökerei voltak a valódi

életben, s gyakran, midőn már anachronismussá vált is, daczolt hosszú ideig az ellenkező áramlatokkal. Azért ha messze kellett lefelé jőnünk a név megtalálása végett, a valódi, az Aquincum névvel még sokkal távolabbi multba lehet visszamenni. Ez csak egy név ugyan, de egész egy történelmi korszakról hű tudósitást foglal magában, ép úgy mint a geologusnak egy csiga, több hasonlóival együtt föltárja a földalakulásnak egész egy korszakát.

VII. FEJEZET.

AZ ELSŐ TELEPÍTŐK.

Középkori tudákosok, mint láttuk, ha valamely város régi voltát akarták bebizonyítani, trójai menekültekkel telepítették meg, épen mint Rómát a latinok meséje. — Új korban a nyelvészet s a földben eltemetett régiségi tárgyak szolgálnak kiindulásul. A nyelvészet mintegy őslénytana, a régiségbuvárlat mintegy ásványtana a történelemnek. Mint a geolog állati és növényi töredékek minőségéből következtet egy régen eltemetett világ élő lényeire, úgy az újkori nyelvészet fenmaradt szavakból mondja meg elenyészett nemzetek mivoltát, rokonságát és civilisatióját. Nemzetek és városok eredetének vizsgálatánál a geologok eljárását vagyunk kénytelenek követni abban is, hogy ámbár minden egyes tájat külön, részletesen kell vizsgálni; de csak ugy lesz vizsgálatunk valóban érthetővé, ha kapcsolatba hozzuk más tájak rokon tüneményeivel. — Különösen egy várost soha sem lehet elszigetelni egy egész országtól és egész nemzettől, s a multban egész egy civilisatiótól. Egy maroknyi telepedő, minő állítólag Aeneasé volt, soha sem volt képes egy Rómát, vagy annál kevésbé hatalmas várost is létrehozni. Ha egy nagyobb város létesítéséhez oly sokféle természeti kedvezés szükséges, szintoly szükséges egy-egy egész nem-

zet civilisatiójának százféle eleme. Mi lett volna hajdan egymagában Athenae egy egész hellén, vagy a középkorban Velencze egy egész olasz nemzet és ennek civilisatiója nélkül? — pedig mindkét népnél a városok szerinti önelkülönzésre törekedtek. Az anyagi tényezők holt kincsek a szellemiek nélkül. Egyik nép palotákat emel ott, hol csak kunyhókat talált, erős, virágzó államot, békét teremt ott, a hol azelőtt tehetlenség, nyomoruság és örökös harcz volt a rendes állapot. De egyik sem teremt valami egészen újat. A mit magával hoz, annak igen csekély része eredeti, — mástól kölcsönözte volt, — és átvesz, meghagy igen sokat, a mit egy müveletlenebb földön talált. Azt látjuk, hogy számos népvándorlások daczára a városok ott keletkeznek, hol azelőtt is város vagy telep volt; az utak nagyjából azon vonalakat követik, melyeket minden historiailag ismerhető korszakban követtek.

Városunk keresztülélte az európai civilisatio minden korszakát. Azt lehet mondani, föllelhetők földében mindazon rétegek, melyeket a régészet európaszerte mindenütt föltalál: a középkori, a római vaskorszak, a celta vasbronz és a tisztán bronz-korszak, csakhogy vidékünkön réz értendő a bronz helyett. [1]) Nem tartozik ide a kőkorszak, melyben városról nem lehetett szó, — az ember akkor barlangokban vagy kunyhókban lakott, — ámbár bizonyosnak vehetjük, hogy mindazon helyen, hol város emelkedett, eleinte kunyhótelepek állottak, s mindenütt, hol később a szekér föltalálásával utak támadtak, gyalog népek vertek ösvényeket és csapásokat, s mutatták ki a természeti akadályok kikerülését. Már csak az is nagy nyereség volt, hogy neveket adtak a hegyeknek, folyóknak, vidékeknek és szállásoknak, melyek nélkül eligazodni tizszeres

[1]) Pulszky Ferencz értekezése a budapesti praehistor. congr. naplóiban. I. k. 220. l.

lett volna a ma már alig elképzelhető nehézség. Mily kicsinynyé törpül Trója veszedelmének régisége Európa ezen indiáni állapotához képest! — Hála az újkori régiségbuvárlatnak, a történelem ma már valóságkép beszéli el Robinson genialis meséjét, — csakhogy a mi a regényben egy emberéletre van szorítva, a valóságban sok ezer év hosszu során keresztül foly le igen csudálatos lassusággal.

Városunk vidékén környös körül számos tárgy bizonyítja az emberi telepeknek itteni ősrégi voltát. — Bronz és réz eszközöket használó néptörzsek tanyája volt itt, melyek a halottakat nem temették, hanem megégették, s a hamvvedreket tették a sirba. Tűt, baltát, vésőt, kardot gyártottak rézből és bronzból, sőt boglárokat, karpereczeket s más diszítményeket is. Hogy mindez belföldi készítmény, kétségtelenné teszi az öntési formák föllelése. Cserépedények, tálak, bögrék, urnák tesznek tanuságot róla, hogy az agyag földolgozásában az ügyesség bizonyos fokáig vitték. [1]) Sz. Endrén, aztán Ó-Buda határában is, Pest környékén, a Gellérthegy tövében, Soroksáron, Tétényen, Pátyon, Dorogon elegendő mennyiségüek annak bizonyítására, hogy ezen a vidéken egy bronzkorbeli néptörzs tanyázott. Legkevesebb ilyes régiség található magok a városok területén. Ez természetes. Egy pár ezer év generatióinak újabb meg újabb épitései okvetlenül megsemmisítették, a mi volt.

BÉKÉSCSABAI MÚZEUM

De nem csupán ezen régiségi leletek kalauzolnak vissza igen régi, a rómaiak telepedését megelőzött korszakba, hanem a római irodalom és föliratok útján fenmaradt hely-, nép- és még személynevek is. Az újkori nyelvészet kezünkbe adja a kulcsot ezen nevek segedelmével bepillantanunk nem a mesék, hanem a valóság őskorába vidékünkre nézve. Látni fogjuk, hogy már a rómaiak előtt

[1]) Hampl Aquincum. 9. l.

ezen táj a cultura bizonyos fokáig eljutott volt, ha a rómaival nem versenyezhetett is.

Hazánk dunántúli kerületének, Pannoniának területén a rómaiaknak számos telepe volt, melyek tekintélyes névlajstroma több egykorú könyvben fenmaradt napjainkig. De ezen sok közt csak nehány csekélyebb fontosságu helynek van latin neve. A legnagyobb rész attól idegen. Elmondhatjuk, hogy ha rómaiak emelték volna alapján kezdve, s ők népesítik be, teljes képtelenség, hogy más nevet adtak volna neki, mint tiszta latin nevet. A nyelvészet hát itt biztos kalauz, mely nemcsak tagadja, hogy azon nevek latinok, hanem meg is mondja, körülbelűl micsoda fajbeli nép volt ezen városok első alapítója.

És legalább egy részéről ki lehet mutatni, hogy az a nép a celta nép volt, ugyanaz a faj, melylyel a rómaiak korán megismerkedtek, mint felső Olaszország lakóival, mely a mai Franciaországot gall nevezet alatt népesítette, mely birta Helvetiát is, s egész mai déli Németországot, úgy hogy a Majna vonaltól délre germán nem lakott, hanem tulnyomóan celta.

A népek, folyamok, városok, sőt egyes emberek neve, melyeket a római irodalom és emlékkövek fentartottak, számos celta nyomot mutatnak föl hazánk földjén is, — mig — mint mondám — eredeti római nevet csekély számban. — Szükséges többeket fölhoznom; mert egy-két névnek nem volna bizonyító ereje.

Dunánk a celtáktól nyerte Dánuvius nevét, melyet a római költők verseikben hosszu á-val ejtetnek ki. Ugyanezen folyamot, kivált görög irók nevezték Isternek is, mit thráciai eredetűnek tartanak. A két név azonban különkülön geographiai fogalom volt. — Isternek nevezték a folyamnak alsó részét, — a Vaskaputól a tengerig, — s a görögök még Darius idejében ismerték; de Herodót oly

keveset tudott eredetéről és felső folyásáról, mint a mult századbeli ember a Niluséról. A Dráva eredetét tartották a Dunáénak. Csak Krisztus születése táján, a római hódítás nyomán ismerkedtek meg közelebbről a rómaiak és görögök a Danuviussal, azaz a Vaskapun felül annak forrásáig nyúló részszel. A Garam vize szógyökére nézve egy a Garonne-nal. Rábánkat Arabonak nevezték a rómaiak idejében, — mi celta nyelvekben az araf gyökre vezethető vissza, mely szelídet jelent.

A mi a rómaiak idejében itt lakott népek nevét illeti, azok közül több mutat celta eredetre. A hazánkat lakott egyik nevezetes néptörzs, a „boi", a celta nyelveknek épen gall ágát vallotta anyanyelvének. Rólok volt elnevezve a mai Soprony és Mosonymegye tája „bojok pusztaságának" (deserta boiorum). A Krisztus utáni első század irói, Strabó és Plinius nevezik igy ama területet, s azt állítják, hogy már az előbbi században a dákok kipusztították volt ezt a népet a rómaiak betelepedése előtt. Azonban ez teljességgel nem áll. Lakták azok hazánk földjét, mint elég számos nép, még később is. A pannon népek nagy lázadásában, Krisztus után 6—8-dik évben, a bojok vezére Pinnetus szerepel. Látjuk, hogy a dákok korántsem irtották ki a bojok törzsét. Szintoly kevéssé irtották ki azt a rómaiak, kikről pedig fölteszik, hogy a meghódított Pannoniát tisztára kisöpörték a fennirt lázadás után az előbbi néptörzsektől, s újra telepítették. Vagy a mennyiben még maradt itt valami a korábbi lakosokból, az egy-két generatió alatt elvesztette nemzetiségét, s teljesen rómaivá lőn. A római csakugyan ma már példátlan sikerrel vitte a szellemi hódítást is. De Pannoniából oly kevéssé csinált tabula rasát, mint Galliából.

Mert ime generatiókkal a hódítás után feliratos kövek s a leghitelesebb iró különféle néptörzseket számlálnak elő Pannonia területén. Ezen leghitelesebb iró Ptolemaeus, ki

K. u. a második század közepén ir, s ki egész sereg néptörzset nevez meg ezen területen. Sőt külön-külön területet tulajdonít nekik, melyeknek azonban, fájdalom, nem mondja meg pontosan a határát.

A bojok mai hazánk nyugati felében, Ausztria szomszédjában laknak Kr. u. 140 körül, — talán Vasmegyében. — Nem egy kőemlék felirata tesz rólok említést. Sőt egyik szerint a római uralkodás daczára külön autonom népnek maradt meg. [1]) Ausztriában és hazánkban is némely felirat szól a bojokról. [2]) Ezen feliratokon előforduló nevek többnyire nem latinok, s némelyikről világosan be lehet bizonyítni a celtaságot. — Maga a „boi“ szó celta. Eredetileg „bogi“ lehetett, mi félelmest jelent. Sokat vándoroltak egyes törzsei. Olaszországban, Pannoniában, a Duna forrásai felé, s még egy ideig Csehországban is lakott a nép egyes ága.

A bojok, ezen sokfelé elszórt, sokat költözködött nemzet celtasága kétségtelen. Nemcsak nyelvök tartozott ezen családba, hanem historiai bizonyiték is van rá. Római korbeli irók, mint Strabó, világosan celtáknak mondják őket. [3])

[1]) Olaszországban, Fermóban bizonyos L. Volcatius siriratát találták meg, kinek czimei közt olvasható, hogy ő praefectusa volt a boiok és azalok két néptörzsének („praefectus ripae Danuvii et civitatium duarum Boiorum et Azaliorum.“ Katancsics, I. k. 388. lap, 133-dik fölirat. Civitas alatt érteni kell egy központhoz tartozó egész vidéket, népével együtt, nem pedig egy egyes várost.

[2]) „Ariomanus, Iliati filius Bojus“. Egy másik felirat: Kr. u. 108-ról: „Mogetissae Camatullo filio Boio“. Egy harmadik szól: „Nertomaro Irducissae filio Boio et Custae, Magni filiae, uxori ejus Aquincensi.“ (Mommsen, 570., 867., 869. lapok).

[3]) Strabó VII. p. 304. és 216. A boiokat és tauriscokat celtáknak nevezi, s tovább a celták legnagyobb törzsei egyikének. Azért Broca úr a Budapesten tartott praehistoricus congressuson tévedett, mikor tagadni akarta a celtákkal és gallokkal való rokonságát ezen népnek. Julius Caesar világosan mondja, hogy a mit a görögök celtának hínak, azt a rómaiak gallnak nevezik.

Ebből következtetni lehet, hogy nemcsak nyelv, hanem más, mind külső mind belső jellemvonásaiknál fogva hasonlítottak a galliai vagy felső olaszországi gallokhoz a mi bojaink. Úgy látszik, Pannonia területén a római hódítás előtt vagy nagyobb területet foglaltak el, vagy többször költözködtek. Mert nyomukat találjuk a Szerémség táján is, hol, mint látni fogjuk, egy város az ő nevöket viselte.

A másik nevezetes néptörzs, mely Pannoniát lakta, az „aravisc“ volt. — Az „isc“ végzet celta eredetre mutat. [1]) Az araviscok, vagy némelyek szerint eraviscok, a mennyire Ptolemaeus határozatlan leirásából tájékozhatjuk magunkat, a Duna mentén Budától Eszékig lakhattak, a hercuniátokkal együtt. A Dráván túl laktak a scordiscok. Ezen népek lakhelye megvolt hát még Krisztus után 140-ben is, bár korábban máshonnan költözhettek ide. Az araviscok, nem lehetetlen, azelőtt az Arav, vagy Arabó folyó mellett laktak, s aravisc annyit tett, mint az Arav mellől kiköltözött nép.

A mai Sárviz mellett, A.-Szentiványon egy érdekes siremlék maradt fenn, mely muzeumunkban látható. A sirkő két ember emléke, kiknek egyike „Bato, Trantonis filius Araviscus; a másik „Firmus“. Számukra a sirkövet emelte Mogitmarus. [2]) Egy másik föliraton: „Oxetius,

---

[1]) Roget de Bell. I. 225. l. „Vertiscus, Vivisci, Taurisci, Scordisci, Matisco, Viviscum, Petenisca, s a Bretagneban több „Isca“. . . . A népnevekre nézve a cimber dialectusra lehet ezen képzőt visszavinni, hol „ysg“ mozgási különválási törekvést fejez ki. Ysguth = futás, „ysgw“ menedék. Scordisci annyit jelenthet, mint a Scordus hegy menekültjei; taurisci hegyekről menekültek.

[2]) Desjardins-Romer 223. sz. 36. tábla. Mommsen 430. l. A marus végzet épen gall. „Mar“ (mint az oláhban) azt teszi, nagy. Gall nevek: Vindumarus, Indutiomarus sat. Roget d. B. I. 226. l. A gall eredetű Vergilius Maro! — A Bato név, valamint a Tranto, ugyanazon nyelvcsaládba tartozik hát.

Naevionis filius Eraviscus"-t találjuk.[1]) Ez egy Kr. u. 167-ben kelt okmány, s lelték Ó-Budán.[2]) Még előjött „Biausconi Eravisco" egy Kr. u. 145-től 160-ig kelt okmányon.

Nevezetes azon nehány pénzdarab felirata is, mely muzeumunkba Biáról, Budától pár mértföldnyiről került. Ezeken „Ravis" és „Ravisci" szavak olvashatók. Kétségtelen, hogy az említett Araviscok, vagy Eraviscok pénze.[3]) Említi Ptolemaeus a hercuniatokat, ezen világosan celta nevű népet és a breucokat, kik egyszersmind több feliraton fordulnak elő a római korban is.

Az említettek a fő népek Pannonia terűletén a bevándorlott rómaiakon kivűl. Nem is említve a többit, úgy látszik, Pannonia egy területnek geographiai neve volt, s nem egy nemzeté. A mennyiben pannon nemzetről van szó, az tisztán geographiai s nem ethnographiai értelemben veendő. — Lehetett ezen terűleten nehány nem celta eredetű nép is; de csak az előszámláltak meggyőznek arról, hogy a túlnyomó és hangadó törzsek a celta népcsaládhoz tartoztak. És különösen az araviscokat kell kiemelnünk, kik nemcsak Budához közel tartózkodtak, hanem annak természetes geographiai megyéjét lakták, mely a budai hegyektől le a Dráváig s nyugat felé a Balatonig terjed. Mint látni fogjuk, a rómaiak ebből külön tartományt is alkottak.

Fölhozhatnám több pannoniai nép nevét, mely celta eredetű, ha mindezen elősoroltaknál fontosabb nem volna a városnevek eredete. — A rómaiak idejében csaknem annyi város feküdt a Dunán túl, mint jelenleg. De azon

---

[1]) Naevio a Naeviodunum celta névben előfordul. Igy Oxetius (vagy tán Uxetius) is celta név.

[2]) Mommsen 888. l.

[3]) Hampl Aquincum. 10. l., ki ugyanott több korábbi régiségi leletet mutat be, mint celta eredetűt.

városok neve csak elvétve latin. Épen a legkevésbé fontos állomások mutatnak római eredetre. Ki ismerne latin származásra ilyen helynevekben: Arabona, (Győr), Bregetium (Szőny), Berebis, Crumerum, Savaria, (Szombathely), Scarabantia (Soprony), Mursa (Eszék), Singidunum (Belgrád)?

Ha ezek és a többi valamennyiéről nem lehet biztosan kimutatni a szó származását, s ha csak ritkább esetben tudjuk megmondani, mi a szó valódi jelentése, — legalább a nyelvcsaládot, melyből a név származott, meg lehet határozni. A celta nyelvcsalád különböző ágaira nézve bajos eligazodni. A geographiai régi nevek közül, mint lelkiismeretes vizsgálat nyomán kitünt, csaknem annyi tartozik a gael, vagyis irlandi, mint a kymri vagyis breton ághoz. [1]) Hihető, a római kor előtt ezen ágak nem váltak volt el annyira, mint később. Azért egynek véve a két ágat nyelv és müveltség-történet szempontjából, lássunk egy-két pannoniai helynevet. Pétervárадon felül Bánostornál találunk egy Bononia nevű római helyet. A név egészen egyez azon olaszországiéval (ma Bologna), melynek táján historiai időkben is celták laktak, [2]) s épen a bojokról nyerte nevét. Rittium helynév a ritből származhatott, mely celta nyelvekben menőt, kereket, révet jelent. Bregetion vagy Brigetionban a gyök breg vagy brig, erődöt, menedékhelyet tesz. Ezen gyök megvan Litanobriga, Artobriga hely- és „Latobrigi“ népnevekben. A mai Bregenz Brigantia és a mai Briançon, a római kor Brigantioné-ja hasonló eredetű szó. Éjszaki Spanyolországban is volt egy Brigetium. Arabona, a mai Győr, a Rába, akkor Arabo vizéről nyerte nevét. Ennek nevét már magyaráztam. A mi pedig Győr hajdani nevének „bona“ végzetét illeti,

[1]) Lásd Roget de Belloget id. m. az összehasonlító lajstromokat.

[2]) Thierry Hist. d. Gaulois I. 76.

még világosabban szól a celta eredet mellett, mely számos helynévben fordul elő, s példa rá többek közt Bécs egykori neve: „Vindobona.“ Bona majd minden celta szójárásban az alap fogalmát fejezi ki. Előfordúl vidékünkön Campona. Hasonlít a gall Cambodunumhoz, s a Camba folyó névhez. Cam, görbe, mihez ha hozzáveszszük a fentebbi „bona“ végzetet, értelmet nyer a szó. De van más magyarázat is. Cambona celta népeknél egy istennő neve volt, s átalán több isten neve volt ily végzetű: Divona, Epona, Sirona sat. Mercurnak a celták többek közt „Cambus“ melléknevet adtak. [1]) Scarabantia, Soprony egykori neve, már a két kezdő mássalhangzónál fogva celta származásra enged következtetni. Mind a régi celta, mind az ír nyelv a szók elején szereti az „Sg“-t. [2]) Ha a mai ír nyelvből akarjuk megfejteni „Sgarbh“ annyi mint gázló, sekély, „an“ pedig viz, mely több folyó nevében s az „Anio“-ében is előfordúl. „Sgarbh-an“ lenne sekély viz, mi Soprony kivált akkori helyi viszonyainak megfelelne. Milano és Turin közt az utban volt a rómaiak idejében egy Carbantia állomás. Tehát a felső-olaszországi Galliában feküdt. A rómaiak itt már a könnyebb hangzás kedvéért elhagyták a kezdőbetüt. [3])

Buda és Eszék közt a Duna mentén, azaz az araviscok földjén feküdt egy Lugio nevü római telep. A lug vagy lukk gyök különböző celta dialectusok szerint tesz kellemest s tesz világost. Déli Franciaországban is megtaláljuk egy nevezetes város, Lug-dunum, (a mai Lyon) nevében, mi kellemes vagy világos várat tesz. [4])

Semmi kétség sem férhet a következő két hely nevé-

---

[1]) Rog. d. Bell. I. 245. l.
[2]) Zeuss „Grammatica Celtica“ 75. l.
[3]) „Itinerarium Ant. Wess.“ 340. l.
[4]) Rog. d. B. I. 103. l.

nek celta eredetéhez: Singidunum, és Noviodunum (az első Belgrád, utóbbi Károlyváros). Galliában és Britanniában, a celták törzslakhelyén, számos helynév foglalja magában a „dun“ vagy din végzetet. Hogy többet ne hozzak fel, ott van a már említett Lugdunum (Lyon) és Londinum (London). A celtáknál dun: vár. Novio kezdetü helynevekre pedig több példa van a celta vidékeken.

A mai Vukovár táján, azaz a Duna folyásának keletre kanyarodásánál feküdt Kornakon, vagy egyszerűen Kornak. Itt az „ak“ végzet jellemzőleg celta, mely ma is számos franczia névben megmaradt, s sajátságot fejez ki, mint a magyar „os“ „ös“. Korn a kymri, vagyis cimber nyelvágban kürtöt, s talán szarvat jelent, [1]) mi kifejezné épen a folyó kanyarulatát. — Állott Ptolemaeus idejében egy Kurta nevü helység Komáromtól délre. Ez a celták pajzsának nevére emlékeztet, melyet Kurtiainak irt a siciliai Diodor, de melyet rómaiak cetrának irtak, A mai írben kurtha annyit tesz, mint legyőzött, üldözött. [2]) A mai Eszéknek hajdani Mursa neve, s egy másik Rába melléki Mursella helynevet avatott nyelvtudósok celta eredetűnek mondanak. [3]) Volt Budához közel, Tétény táján egy Matrica nevű római vár. Feltaláljuk a mai Metz környékén ugyanazon korban a medio-matrices néptörzset.

A fentebbi példák alkalmasak arra, hogy a pannoniai helynevek egy tetemes részének celta eredetet tulajdonítsunk, s följogosítnak, hogy városunk régi nevét is ezen nyelvben keressük.

Az a nagy és virágzó római telepítvény, melynek Ó-Budán felül romjait látjuk, mint fentebb irtam, Aquin-

---

[1]) Roget de Bell. I. 144. l.

[2]) U. a. u. o.

[3]) Zeuss „Grammatica Celticá“-jában mint gall eredetű szót veszi fel a nélkül, hogy értelmezné, mitől óvakodni szokott.

cum nevet viselt. Teljességgel nem találom indokoltnak azt a magyarázatot, mely szerint Aquincum a latin „aquá“-ból nyerte volna nevét. [1]) Ez a származtatás merő lehetetlenség. Igen számos fürdőhely nevét tudnám elősorolni, mely az aquából nyerte nevét. De valamennyi a maga tisztaságában tartotta fenn az „aquae“ vagy „ad aquas“ latin szót. Oly szórontásra, minő „aquincum“ egy sem mutat példát. Azt irják, ebből lett összehúzva: „aquae quinque“ (öt viz). Ámde a „cum“ végzet teljességgel nem fér meg az aquával, és szintoly kevéssé a quinquevel. — Ez utóbbi már csak azért is csudálatos volna, mert a quinque nem egyez a némely hivatalos iratokban előforduló „Acinco“ és „Acincum“-féle irásmóddal. A hely neve némi eltéréssel fordúl elő az irott emlékeken. A kőbe vésett emlékek majd kivétel nélkül AQ. rövidítéssel adják, mi az Aquincum irásmód helyességére vall. Igy találjuk azon római korbeli térképen is, melyet Peutinger tábláinak neveznek. Ezen irásmód helyességére mutat Ptolemaeus görög szövege is, irván (görög betűkkel) Akoúigkon-t. De különben a régi kéziratokban átalán Acincumot találunk. Igy fordúl elő Ammianus Marcellinusnál, igy három helyen is a „Notitia dignitatum“ a császárság ezen késő korabeli hivatalos iratban. Idatius püspök Kr. u. 294-ből szintén Acincumnak irja. Egy nevezetes fenmaradt utilajstrom, az úgynevezett Antoninus Itinerariumának újkori kiadói az Acinquot állapították meg ezen forrásra nézve helyes irásmódnak. De az egyik kézirat Aquinquo-t, egy másik Acineot tartalmaz, kétségkivül tollhiba Acinco helyett. Sidonius Apollinaris Kr. u. 480 körül püspök, az ő Panegyricusaiban egy helyen Acintust ir, mi tollhiba

[1]) Már 1870-ben november 1-jén a „Budapesti Közlöny“ és „Reform“ tárczáiban egyszerre megjelent, de más-más tartalmu czikkeimben fejtegettem.

lehet. Egyébiránt a c és q közti csere nem lényeges, mikor látjuk, hogy a leggyakrabban használt igazi római szavak leirásában is fölcserélik a kettőt. [1]) Bármely esetben a szó nem szenvedi meg a latinból való származtatást.

E szerint, úgy kell lenni, idegen szót fogadott el a római. A fentebbiek után pedig a celta nyelvben kell keresnünk a szó magyarázatát, s a bojokat, araviscokat, vagy más rokon népet kell tartanunk a város valódi alapítójának. Nem is hiányzik számos nyelv-documentum a celta eredet bizonyítására. A szó képzője mindenesetre celta, csak értelmezése bajos. [2]) A latinos „um" végzetet mellőzve, az „inc" szűket, ha pedig a latin „enc"-ből rontotta, akkor bővet jelent. Még az is lehetséges, hogy ezelőtt másfél vagy kétezer esztendővel a képzőnek, mely nagyon szokásos az akkori nevekben, volt valami más jelentése is. De ha a jelentésre nézve marad is fenn kétség, a szó jellemzetes képzőjének celtaságára nézve nem. Ennélfogva a szónak hátralevő első tagját, az „Ak"-ot szintén a celta, még pedig ugyanazon kymri szótárban kell keresnünk, melyben az „ink"-et megtaláltuk. Meg is van

[1]) Lásd Ficker H. Jahresbericht über das k. k. kathol. Gymnasium zu Ofen 1857. „Aquincum u. seine Überreste."

[2]) Zeuss „Grammatica celtica" első kiadásának 774-dik és újabb kiadásának 807. lapján az „inc" végzet celtaságára felhozza ezen neveket: „Donencum, Donincum (Picard); arinca, Galliában egy gabonanem (Plinius); Agedincum (J. Caesar); Reginca (nyugati Gallia); Lemincum (az allobrogok földjén); Vapincum (a tengeri Alpokban); Bodinco-magus (felső Italia); Aquincum, Acincum (Pannonia); Aquincus személynév (Gruternél); Pervincus (Orelli); Perviucius; Asincum, Alisincum, Durotincum (tengeri Alpok); Bezerinca sat. Azonban Zeuss, ki ennyi példát tud fölhozni, nem magyarázza meg ennek jelentését, — — sőt azzal hozza még zavarba a kérdést, hogy az „inc" végzethez sorozza, mint azonost vagy rokont az „eng", „ang" és „unk" végzetüeket is. Roget de Belloguet (I. k. 219. l.) szerint a kymri nyelvágban „ang" és „eng" bővet jelent, mig ellenben az „ing" szűket, nemkülönben az írben is szűket, s különösen földnyelvet.

az minden hangváltozás nélkül. Jelenti ugyan a növény tövét, hajtását; de jelenti azt is, a mit a latin „aqua“, azaz vizet. [1]) „Akink“, latinosan Aquincum vagy Acincum, jelenthet viz-dúst, vagy vizszegényt egyaránt. Tájunk első városépítőinek akármelyik elnevezésre volt okuk. Mert patakokban elég szegény Buda tája; s másfelől a Duna akkoriban is itt szűkebbre szorúlt, mint Budán felűl, vagy Budán alúl, hol két ágra oszolva szélesedett ki. A viz bő voltából szintoly joggal csinálhatták a nevet. Maga a Dunának akárhogy összeszorítva is elég bő a vize, — s ezenkivűl a meleg források bőven kárpótolták a hegyi patakok hiányát.

Volt egy városunkéhoz rokon hangzású helynév még a Duna jobb partján, mely a Tisza torkolatával szemben feküdt Szalánkemen táján. Neve Akuminkon vagy Acimincum. Az inc végzet ebben is megvan; de a név fő része más értelmű. Úgy látszik, hogy valamint mai szláv nevében a kő (kamen) benne van, a hajdani celta névben is benne foglaltatott. Acaun vagy Agaun a régi gall nyelvben követ és sziklát jelentett. [2]) Végül megjegyzem még, hogy a Budával átellenben a pesti parton talált római erődök egyike Vincentia nevet viselt, Vintia pe-

---

[1]) Az „ak“, mint már említettem, mint szórag, tulajdonságot fejez ki, mint „villa Latiniacus“, Latinus villája. A kymriben akhel = menedékhely; a skótban akh, akha, mező. A kymriben jelentette — a növényhajtást, s átvitt értelemben az utódokat, örökösöket; ír nyelvben család = aike. De utóbbi értelemben a szó végén áll. — Mindez kevéssé felelne meg a mi helynevünknek. Inkább megfelel a kymriben a szónak viz értelme. A kymriben akh vizet is jelent; — az aremorikban „agen“ forrás, az írben eask viz. (Rog. d. Bell. I. 158, 159, 160. és 222. lapok).

[2]) Roget de Bell. I. 139. l. Idézi Acaunumarga helynevet (marga = trágya, és márga) porrá tört kő. Előfordul a gyök Agones alpokbeli nép nevében. Tyroli feliratos kövekben az Acuni és Acounae istenek mellékneveként jön elő.

dig celta eredetű, s tehet vagy fehéret, (akkor mintegy fehér várnak felelne meg a név), vagy pedig éléstárt, minthogy a szónak gabona értelme is van. [1])

De szükséges-e több felhozhatók fölhozása annak bizonyítására, hogy Aquincum, a hajdankor Budája celta eredetű szó, s hogy ezen városnak a többi dunántúliakkal együtt az első alapítói a celták, nem pedig a rómaiak voltak?

Volt már külföldi tudós, a ki Budának Ofen nevét is a celta nyelvekből származtatta, Aufan az istennőknek adott melléknév, igen közel járván hozzá, [2]) s nem levén ritkaság régi időkben is, hogy két neve van ugyanazon helynek; — de a valószinűség igen kevés, hogysem egyszerü megemlítésnél többet akarnánk ennek fölhozásával. — Hozhatnánk föl ennél világosabb származtatásokat még a fentebbiekhez; de elég volt azt hiszem a névlajstrom. A fentebbi nyelvemlékek világos bizonyítványai annak, hogy a pannon népek celta-gall atyafiságba tartoztak. A folyó és helynevek némelyikét megtaláltuk az olaszországi Galliában (Gallia Cisalpina) vagy a valódi Galliában. — Különösen a bojok törzsét Tacitus, ki Kr. után az első század végén ir, gallnak mondja.

Azonban ugyancsak Tacitus szerint lett volna Pannonia népei közt nem egy, mely pannon nyelvet beszélt. Igy épen a fennemlített araviscokat nem számítja a gallok közé. Szerinte ez a nép elszakadt az ózokétól. Az araviscok Pannoniában a Duna mellett éltek nyomorúságos életet, az ózok pedig a mai magyar felföldön laktak, melyet Tacitus Germániához számított. Ugyanott, a Felföldön lakott volna a gothinok nemzetsége, melyet gall népnek mond. A római iró az ózokról azt mondja, hogy kü-

[1]) U. a. 213. l.
[2]) Roget de B. 245. l. Valószinütlennek tartja.

lönböznek a gall gothinoktól, de nyelvre s mindennemű szokásra nézve egyeznek az araviscokkal, — a nélkül, hogy germánok volnának. [1]) Úgy kell lenni, a rómaiak, kik a barbár nyelvek tanulásában nem sokra vitték, ugyanazon nyelvcsalád dialectusait külön nyelvnek tartották. Lehetett például a bojok és gothinok nyelve gall, mig az araviscoké kymri vagy ír. Hogy a rómaiak legélesebb vizsgálói, kik közé Tacitus tartozik, mily tájékozatlanok voltak a barbár nyelvek eltéréseire nézve, bizonyítja az, hogy ő Caledonia lakóit, kik pedig a celta családhoz tartoztak, germán eredetűeknek mondja hajok színéről és termetök magas voltáról. [2])

Ilynemű tévedés lehet az, hogy ugyanazon iró egészen különböző nyelvnek tartja a pannont a galltól. A celta népek, úgy látszik, felső Olaszországtól a Dunáig egy szakadatlan lánczolatot alkottak. A karinthiai, karnioliai, stiriai, osztrák Alpokat ily népek lakták. Sőt a dalmát-illyr partokon is celta vegyületű népek voltak. Igy a japydokat a felső Száva és Kulpa tájain gall vegyületűeknek irja Strabo Krisztus születése táján.

Ezen népek műveltségi fokát egy római vagy görög iró méltán tarthatta jóval alsóbbrendűnek a magáénál; s a celtákat is barbárnak nevezte. De kétségkivül inkább

---

[1]) „Gothinos gallica, osos pannonica lingva coarguit non esse germanos". (Tac. Germania 43. fej.) Ha ez oly világos nem volna, tévedésbe ejtene ugyanazon iró egy másik helye: „Sed utrum Aravisci in Panṇoniam ab Osis, Germanorum natione, an Osi ab Araviscis in Germaniam commigraverunt, cum eundem adhuc sermone, institutis, moribus utantur, incertum est." (U. a. 28. fej.)

[2]) Tacitus Argicola 11. fej. Pedig Tacitus barátja, Agricola, kinek szavai után ir, szinről szinre ismerhette a caledonokat. „Namque rutilae Caledoniam habitantium comae, magni artus, germanicam originem asseverant." A skótok nyelve pedig a celta gael dialectus.

a szokások, mint a nyelv által tudta a continens celtáit megkülönböztetni a germánoktól. A britt szigetek lakói minden tekintetben miveletlenebbek voltak.

Találunk a pannon celtákról több nem hízelgő leirást; de mindezt inkább a rómaival és görögg el való összehasonlítás miatt. Herodianus szerint Pannonia, úgy látszik, nagytestű, de kislelkű emberek szülésére alkalmas.[1]) Appianus, egy másik görög iró, K. u. a második századból, azt mondja: „Egész Pannonia nagyon erdősen terül el a Japydok és Dardanok közt. (Horvátországtól déli Szerbiáig hosszában!) Augustus idejében nem volt ott város, hanem falunként, vagy a vidéken szétszórt egyes házakban laktak nemzetségek szerint. Nem volt e nemzetnek egy, közös kormánya; nem volt közös gyüléshelyök, közös uralkodójok. Háboru idején százezer embert tudtak volna kiállítni, de nem tudták összegyűjteni a fejetlenség miatt.“ [2])

Ez a leirás, a mi a politikai szervezetlenséget illeti, egészen találó lehet. Tudva van, hogy J. Caesar idejében Galliának is az egység hiánya volt a fő szerencsétlensége. De a mi a szokásokat illeti, nem fogadható el átalánosan jellemző rajznak. Appianus Pannoniája nem más tulajdonkép, mint Bosznia egy része, vagy talán az egész. A hegyi vidékek lakóinak házait irja le. Hogy azonban ne lettek volna városaik, azt maga Appianus czáfolja meg. Mert maga is leirja, hogy a japydok városát Metullumot, mily nagy áldozattal tudta bevenni Augustus Caesar, s a tulajdonképi Pannoniában ugyanő egy nagyon megerődített várost talált a Kulpának a Szávába szakadásánál. Helyesebb azért s a nyilvános események által kétségtelenné vált historiai tényekkel megegyező a Pannoniát jól ismert Dio Cassius előadása, ki szerint már a római hódítás előtt vol-

[1]) Herod II. 74. l.
[2]) Appiani Romanorum historia. De rebus Illyricis 22. fej.

tak a pannon népeknek városaik, mit már csak az az egykét „dunum“ végzetű szó is bizonyítna, s talán a „brig“ és a „bona“ is a pannoniai helynevekben.

E szerint nemcsak a nyelv közel rokonsága jogosít föl arra, hogy a pannoniai celtákat a galliai és éjszak olaszországi celtákhoz hasonlítsuk, hanem a műveltségnek körülbelül ugyanazon fokon állása is. A várak létezése a letelepült, fejlettebb társadalmi életet, s a pásztorkodás helyett a rendes földmívelést is bizonyítja a cultura sok más szükségképi járulékaival együtt.

A szétszórt vonásokból, melyek a celtákról a római íróknál fenmaradtak, s melyeket a bronzkor bővebb tanulmánya kétségkivül mind jobban napfényre fog deríteni, megkisérthetjük egy átalános műveltség-történeti vázlatot állítni össze.

A celta népek, bár némely törzsekben, mint a bojokban, helvétekben időnként erős költözködési hajlamot látunk, túl voltak a nomád élet primitiv állapotán. A celtának oppidumai, azaz erősített helyei voltak Galliában, az egyes civitások vagyis egy-egy megyét elfoglalt néptörzs számára. Ezeknek szükségkép volt állandó lakossága. Julius Caesar Galliában talált szép várost is: Avaricumot. (VII. 15). Két más helységet kereskedő városnak mond (u. o. 35. és 42.) Vidéken különálló tanyai házaik (aedificia) voltak, de voltak népes nyilt helységek, vagyis falvak. A földbirtok állandó, mert adót vetnek ki, s mert a határkérdések törvényszék elé voltak utasítva. A földmívelésben a rómaiak a rhaetiai (bajorországi) galloknak köszöntek egy haladást, — azt, hogy a korábban kerék nélküli eke alá két kereket adtak. [1]) A galloknak tulajdonítják a trágyázás első alkalmazását is. Termesztettek arinkát (triticum

[1]) Roget de Bell. III. 460. és I. 81. „Planarati“ szó alatt (aradh celtában szántani).

hibernum) és „siligo“ nevű gabonát, melynek neve megmaradt a latinban. A bányászatban jártasok annyira, hogy ezen ügyességöket várostromok alkalmával felhasználták aknák készítésére. Az érczek földolgozásában sokra vitték. Hiresek voltak Rómában a bojok nagy mennyiségben készített bronz és ezüst edényei, melyeket „gallica“ néven ismertek. Ruházatuk nemzeti volt, s megkülönböztette a rómaitól a nadrág (braccae). Az a koczkás kiáltó szín, melyet ma skótnak neveznek, Caesar idejében már nemzeti volt — tehát a kelmefestésben is jártasok. A tisztaság egyik főeszköze, a szappan gall találmány, valamint a szó is (sapon) celta eredetű. [1]) Rómában keresett volt a gall sajt s füstölt disznóhús; — a sertéstenyésztés kedvencz gazdasági ág volt nálok, a rengeteg makkos erdőkben. Hasonlókép a juhtenyésztésben annyira haladtak, hogy a rómaiak a galloknak adták ebben minden nép fölött az elsőséget. Horatius, Martial, Columella bizonyság rá, kik a celta gyapjut dicsérik. A galloknak továbbá nagy kedvencze volt a szép ló. A vagyonosabbak nagy árt adtak érte. (Caesar IV. 2.) „S ezen szenvedélyök közös volt a dunai gallokéval, kik kitünő celta lófajt hagytak magok után keleten.“ Lovaikat nagy gonddal kellett, hogy ápolják, mert a rómaiak egy pannoniai nép nevéről nevezték scordiscumnak a lótakarók azon nemét, mely a lovat nyaka közepétől farkáig takarta,“ [2]) de a has alsó felét szabadon hagyta. Ezen scordiscum kikészítetlen bőr volt, s úgy látszik, szintúgy szolgált pánczél, mint takaró gyanánt. [3]) A lovat igavonásra is használták. Az újkori latin nyelvekben a ló és lovas caball, cavall, cheval és cavalleria szó is úgy látszik celta eredetű. — A régi vas si-

[1]) U. a. I. 112. l. és III. k. 60. l.
[2]) U. a. III. 464. l.
[3]) Rajza Rich szótárában „Scordiscum“ szó alatt.

sak helyett a római legiók pannoniai kucsmát viseltek a császárok korában. A drungos csapat-nevet, s a spathát (kard) celtáktól vették.

A celta, ki az ekét tökéletesítette, a kerekes mesterségben messze haladt: küllős kerekeket készített. Kocsija sokféle volt, s a római átvette tőle a kétkerekű „essedá"-t, mely inkább taliga; a hasonló „carrus"-t; a négy kerekű, font vesszős kassal ellátott nagy „benná"-t, melyben sok ember talált helyet, a „pedo-ritum"-ot (négy kerék); a „rheda", egy számos egyén számára több magas paddal ellátott hosszu kocsi, Quintilianus szerint is gall eredetű. [1]) A celta valamint tetemes nagyságú hajóival a folyókon, úgy szekereivel a szárazon kereskedési közlekedést folytatott. Némely jelek szerint kő utakat s nagyocska folyókon is fa hídakat tudott építni. Annyi áll, hogy Caesar kész, legalább vert utakat talált hadai számára Galliában. Nem hiányzanak az ókori iróknál a nyomok arra nézve, hogy a pannoniai celták bajosan járható helyeken is tudtak utat törni. Igy az Augustussal egykorú Strabó (meghalt K. u. a 24-dik évben), nem egy helyen szól azon utakról, melyek Triestből és Aquilejától a karni Alpokon keresztül vezettek. — Szerinte az árúkat kocsin hozzák át a hegyszorosokon, s onnan a Száván és mellékfolyóin hajón szállítják Sziszekhez. — Nem úgy említi az iró itt a szárazi utakat, mint a melyeket rómaiak építettek volna. [2]) Egy másik későbbi iró világosan azt mondja, hogy a római kor előtt voltak már utak törve az Alpokon keresztül. [3]) Az

---

[1]) Roget de Bell. I. 99. 168. 88. sat. S Rich szótára az idézettszavak alatt.

[2]) Strabó L. IV. Cap. 207. és Lib. VII. Cap. 314.

[3]) Herodianus, a VIII. könyv elején. *στενωποὶ γὰρ εἰσι χειροποίητοι μετά πολλοῦ καμάτου τοῖς πάλαι ιταλιώτας εἰργασμένοι.*" Mert nagyon fáradságos kézi munkával a régi italioták a szorosokon utakat készítettek volt (a karni Alpokon át).

iró kétségtelen tévedésben van, mikor ezeket a régi italiotáknak tulajdonítja. Mert a régi Italia csak a Póig terjedt. Úgy kell érteni, hogy még ama régi időben készítették az utat az ott lakó népek. Ezek pedig: a carnok, tauriscok celta népek, sőt az idébb lakott japydokat is celta vegyületűeknek mondja Strabó. — A rómaiak első hadjáratainak gyorsasága is mutatja utak létezését Pannonia síkabb vidékein. [1]) A természet mostohaságaival a pannon népek e szerint már sikerrel megküzdhettek. Irtogatták a Bakonyok rengetegét, hogy városnak, falunak, szántóföldnek helyet, s lakuknak, erődeiknek építő anyagot nyerjenek. Több irányban közlekedési utat nyitottak az őserdőben; fölkeresték a Hanság és Sárviz mocsárai s nádas rengetege közt a szekérrel járható szárazt vagy gázlót; talán hidat is vertek a Zala és Kapos vizén, mig nagy hajóik a celta Danuviuson keresztül a keletet a nyugattal, annak hosszában az éjszakot déllel hozták kereskedelmi összeköttetésbe.

Azért csak félig-meddig indokolt a rómaiak magasztalása, mely szerint leleményes bölcs strategiával számították ki utjaiknak irányát. Az utak legalább is irányukat, ha nem többet, a rómaiak előtti lakosoknak köszönhetik, mint a városok elhelyezését is. A természeti viszonyok, a geographia és topographia itt a legnagyobb ur, s a népek lassanként, de igen régi időben hozzá alkalmazkodva megcsinálták a trace-ot. A celta tagadhatlanul alantabb állott a rómainál a respublica vége felé. A római buzát termesztett és bort; Pannonia lakosai árpát és hajdinát, mely ma is kedvencz terménye Stiriának s a szomszédos vidékeknek, itala pedig, legalább a galliai celtának árpából készült sör volt, mitől a görög és római annyira undoro-

[1]) Muchar, Noricum I. 202.

dott, mint a celták azon szokásától, hogy nem olajjal főznek, hanem disznózsirral. A római különben a sörnek cervisia nevét is a celtáktól vette. A római a celtánál jobb vasat használt eszközül és fegyverül, mely utóbbi egyik nevezetes oka lehetett, hogy a rómaiak ellen megvesztette a csatákat; a római várfalak szilárdul összeillesztett kövekből állottak, a celtákéi vegyesen voltak fából és kőből emelve, s fakapcsokkal összekötve, melyek formaszerinti erődök voltak, s melyeket Caesar „oppidum"-oknak nevez, mig kisebb erődeiket is említi „castellum" név alatt. A rómaiak oszlopos, boltozatos építészete, vallásuk által szükségessé tett szobrászata hasonlíthatlan magasságban állott a celtáké fölött, s utjaik, hidjaik, vizvezetéseik az összes eddigi világtörténelemben a culminatiót érték el.

A leggyakorlatibb és fontosabb, a mit a celta a rómaitól eltanult, kétségkivül az irás mestersége volt. Mert, úgy látszik, a celtáknál a vallás tiltotta az irás használatát. Pannoniának egy szemtanú ismerője említi, hogy a pannon népek az irást a rómaitól vették át; de egyszersmind nagy nyomatékkal emeli ki a gyorsaságot, melylyel azt más római szokással együtt magokévá tették.[1]) — Erre is, mint egyebekre áll, hogy ha a dunai és a Rajnán túli celták sokat tanulhattak a rómaitól, a tanulásra meglepő képességet mutattak. — Pannonia ugyanazon római iró szerint nem egészen két generatio alatt, Krisztus előtt 35-től, Krisztus után a 8—10-dik évig egészen rómaivá lett, még pedig önkényt, erőltetés nélkül. Ámbár, mint látni fogjuk, a miről az iró beszél, korlátolt terjedelmű föld volt; de a terület többi része később hasonló viszonyok közt hasonló eredményhez jutott.

Ezen gyors átalakulást a nem-erőltetésen kivül egy

---

[1]) Vellejus Paterculus. 10. f.

részben magyarázza az, hogy a celta bár hátrább állott a rómainál, sok részben hasonlítottak polgári intézményei a rómaiakéhoz. A vallásos cultus különbözött sokban, s mégis azt látjuk, hogy a római irók minden gall istenségnek könnyen tudnak megfelelő római nevet találni, s viszont a celta a római isteneket átveszi, s celta melléknevekkel diszesíti bálványait. Sokkal hasonlatosabbak azonban a politikai és társadalmi intézmények. Az ingadozás az aristocraticus respublica és a monarchia közt egyaránt megvolt a rómainál és celtánál, kivált Róma történetének kezdetét véve. A Vercingetorix nevének utolsó tagja nem egyéb a latin rex-nél; — a gall „brenn-us“ megfelel a római dictatornak. Mindkét népnél egy senatus, azaz egy aristocraticus testület kormányoz. Rómában clienses, a celtáknál „ambact“-ok serege környezi otthon és nyilvános helyeken az előkelő férfiakat. Legnagyobb hasonlatosság pedig az, hogy a politikai és közigazgatási egységek központi városok szerint váltak ki. Róma a királyság alatt oly vallásos és politikai központ volt, mint a gall „mediolanum“-ok. Egy terjedelmes megye, mely mégis csak egy városnak tartatik. Csakhogy Róma apránként a félvilágot tette egy várossá, mig a celta népek számos kisebb központokra, civitásokra szakadtak, s ezek csak nagy veszély esetében, s akkor sem mindig tartottak együtt. Föltehetjük, hogy Pannoniának mindenik celta törzse is külön-külön ily központot tartott, s a fennemlített római fölirat nem római, hanem celta értelemben is külön civitásoknak nevezi a bojokét és azalokét. Hasonló civitas lehetett az araviscoké is, kiknek nagyobb valószinűséggel adhatjuk Aquincumot központul, mint más pannoniai népnek.

Sajnos, hogy positiv emlékek nincsenek erre, s nem is remélhetünk. A mi épületjök, váruk, oltáraik, temetőjök lehetett városunk területén, azt a római, ki épen a celta vá-

rosok tőszomszédjába telepedett, átidomította, szétszórta, összekeverte. A római épületromok eltakarták és elhomályosították az első telepek maradványait oly helyeken, hol magok is várost építettek. A bronzkor és első vaskor maradványai csak oly obscurus helyeken maradhattak meg, hol a római nem tartotta méltónak megtelepedni. — Már pedig tudjuk a fentebbiekből, hogy minden nevezetesebb római város celta romokon emelkedett, s kétségkivül azokon, melyek szintén a legnevezetesebb celta központok maradványai voltak. — Pannonia térképe a celták idejében nem nagyon különbözhetett a római korbelitől. Ugyanazon nevezetes városok ugyanazon névvel, s ezen városok léte szükségkép megszabta a közlekedési irányt; — vagy jobban mondva épen a természet által adott közlekedési fő rányok mutatták ki a telepedések helyeit.

Az Aquincum név e szerint a többivel kapcsolatban oly utmutatóul szolgálhatott nekünk, mint a geologgnak egyes jellemző csigák fölmutatása egy-egy egész korszakra, s különösen városunk ősi korszakára nézve. Egyszersmind megszabadúlunk egy historiai előitélettől, mintha városunkat parancsszóra építették volna, még pedig mintha az eredetét a római katonai comissióból kapta volna egy szép reggelen.

Ha bölcseség volt a pannoniai városok és erődök elhelyezésében, az utak irányának kimérésében, — a minthogy valóban volt is, — az nagyobb mértékben volt praehistoricus, mint római bölcseség.

VIII. FEJEZET.

AZ ELSŐ SZÁZAD.

Aquincumnak és vidékének meghódítása későn, s mintegy kerülő uton ment végbe a rómaiak részéről. Ha ezen kérdésben is, mint a többiekben, nem azt nézzük, mi hízeleghet jobban városunk akár régiségére, akár hajdani fényére való büszkeségének, s vizsgálatainkban nem a tekintélyeknek akár egyező, akár eltérő véleményén, hanem az eredeti kútfők utmutatásán indulunk, — úgy vélem, a legbiztosabb uton járunk, s valódiabb tiszteletet tanusítunk a főváros múltja iránt. Az elfogadott traditiók könnyen utját állhatják sok ideig az igazság földerülésének, mint Bonfin hamis fölirata esetében láttuk. Azért a menynyire csak módunkban áll, a leghitelesebb tanúkhoz fordúlunk, bár nagy tisztelettel vagyunk azok iránt, kik a tárgyalandó kérdéseket igyekeztek földeríteni, s archaeologiai szakértelmök által biztos eredményeket szolgáltattak a tudománynak. A hajdankori irókból csak a tényeket veszszük át, a krónikák néha gyarló, néha szenvedély sugallta véleményét az indokok felől nem követjük.

Ily gyarló véleménynyel találkozunk mindjárt az első sorban, mikor Pannonia meghódításának történetéről akarunk felvilágosítást szerezni. Az ebben legrészletesebb

előadás a görögül iró Dio Cassiusnál található. Ez Augustusnak legnagyobb mérvű lépését, hogy a karni Alpokon keresztül, Pannoniába hozta át a római hódítást, nem tulajdonítja nagyobb eszmének, mint annak, hogy a katonák meg ne únják magokat, s idegen földön táplálhassa őket. [1]) Igy itélnek néha nagy emberek és nagy tettek fölött! — Augustusnak kétségkivül nem egy indoka volt arra, hogy Pannoniát, vagy annak egy jó részét meghódítsa. De, bizonyára, azon indokok ha megvoltak, a legkisebbek közé tartoztak, melyeket a krónika neki tulajdonít. Az igaz lehet, a mit mond, hogy a pannon népek nem vétettek semmit ezúttal Róma ellen, sőt maga Augustus sem vádolta őket semmivel. Moralis szempontból méltán veti utána az iró, hogy a hódító — úgy látszik — igazoltnak tartott mindent, a mit a fegyverben hatalmasabb elkövethet a gyönge ellen. Hozzátehette volna még, utánozta ebben is Julius Caesart, kinek a helvétek és átalán Gallia meg Britannia népei nem vétettek többet, mint Augustusnak Pannonia; hozzátehette volna azt is, hogy ezen mindenesetre lángeszű és nagyeszű férfiak ily tettében az a nagy hiba volt, hogy a bandita modor által végsőig való ellenállásra lázították és szoros egyesülésre ingerelték fel az egymás közt különben viszálkodó népeket. De épen az a hiba, melyet oly világ- és emberismerő szellemek lehetetlen, hogy ne láttak volna, arra mutat, hogy nem volt idejök bevárni az alkalmat egy kétségkivül könnyen előállandó casus bellire. A sietség Augustus esetében nagyon feltűnő. Tudnunk kell, hogy ezen pannoniai hadjárat, melyben maga Augustus személyesen vezette a rohamot, s megsebesült, — még az actiumi ütközet előtt történt. Antonius még életben volt, Egyptom nem volt alávetve K. e. a 34-dik évben, —

[1]) Dio Cassius 49. könyv 36. fej.

s Augustus csak 30-ban lesz egyedűl uralkodóvá. Az előbb nevezett évben épen Siciliába ment, hogy Egyptomba keljen át. Sürgős volt neki, hogy itt rendet csináljon. Ott veszi a hírt, hogy az Olaszországot a mai Magyarországtól elválasztó Alpok lakói, a salassok, tauriscok, liburnok, japydok, kik már rég nem fizették a köteles adót, s még rablásokat is követtek el, nyilt lázadásra használják fel az ő távozását. Augustus azonnal visszatér Siciliából, s ellenök indítja hadait. Az Adriához közelebb lakókat könnyen engedelmességre téríti. De a vegyesen celta és illyr japydok, kik ellen személyesen ment, hatalmasan megerősítették egy városukat, Metullumot. Több ostromot vertek vissza, mig végre erőt lehetett venni rajtok. A többi népet egyes vezérei csendesítették le. Ezen indokolt háborúból ment át a caesar közvetlenül a pannonok indokolatlan megtámadására, s készebb volt elhalasztani egyptomi hadjáratát, csakhogy ugyanezen alkalmat el ne szalaszsza egy kétségkivűl rég táplált tervének megvalósítására. Utjában nagy kimélettel járt el, hogy a népet ne ingerelje maga ellen. Keményen eltiltott katonáinak minden rablást, pusztítást, s azok szót fogadtak, bár a lakosok mindenütt üresen hagyták falvaikat, a merre a római sereg elvonult. Remélte a caesar, hogy majd önkényt hozzá fognak csatlakozni. Nem is talált ellenállásra Siscia, a mai Sziszek tájáig. Ott azonban megtámadták a pannonok. Azonnal szabad rablást és pusztítást engedett seregének, s a megerősített Sisciát felszólította, hogy adja meg magát. — A város eleinte mintha hajlandó lett volna a kivánság teljesítésére. De közeledvén hozzá, Augustus elzárva látta a kapukat.

Az ókor Sisciája a Kulpának a Szávába szakadásánál oly módon feküdt, hogy a Száva és vár közt egy nagyobb tér maradt, melyet a pannonok palisádokkal és sán-

czokkal zártak el [1]). — Caesar a Duna melletti szövetséges népektől hajókat kért, s a Dunából a Száván felhozatta. A barbaroknak számos ladikja vagy kisebb hajója volt. [2]) A várost Augustus nemcsak szárazon, hanem vizen is be akarván kerítni, nem egy vízi ütközet folyt a Száván és Kulpán, s a szárazon is kemény összecsapásokra rontottak ki a védők, kiknek bátorságát emelte, hogy Pannoniából sereg gyülekezett fölmentésökre. Azonban a fölmentő sereget a rómaiaknak sikerült lesbe csalni és szélylyel verni. Ennek hallatára Siscia föladta magát harmincz napi ellenállás után. A várost két részre választotta a caesar. Egyiket a maga számára római módon erősítette meg, s abban mintegy tizezer embernyi sereget hagyott (20 cohorst), Fufius Geminus vezérlete alatt. [3]) Oly nagy volt a dicsőség, hogy Augustus részére triumphust határoztak el, mely ezuttal elhalasztatott, de a polgárháborúk befejezte után K. e. 28-ban megtartották a pannonok, dalmaták, japydok sat. felett. [4])

A diadalmenet még korai lett volna a 34. évben. Mert mindjárt a következő 33-ban nagy erővel támadnak a rómaiak ellen a pannonok, dalmaták. Geminus, Valerius Messala, Statilius Taurus, végre Agrippa és maga Augustus kénytelen ellenök menni. A caesar ismét kénytelen személyét kitenni a veszélynek és sebet kap. Azonban nemcsak ekkor, hanem a 28-dik évben is korai volt a diadalünnep, a mi Pannoniát illeti. Még temérdek vérbe került mindkét részen ezen már akkor is vitézek hazájának meghódítása. K. e. a 15-dik évben újra fegyvert fog Pan-

---

[1]) Görögül stayróma és taphreyma.

[2]) Monoxyla ploia, tehet csupán fából készült hadihajót, de tehet kisebb fajta hajót is.

[3]) Appianus 24. f. és Dio Cassius i. h.

[4]) Dio Cassius Lib. 49. Cap. 37. és Lib. 51. Cap. 21.

nonia, Noricum (a mai Stiria és Ausztria), s Istria partjáig pusztítnak; a scordiscok, egy Száva melléki nép, Macedoniáig nyomulnak. A római legiók győznek, s a háború eredménye, hogy abban az évben elfoglalják Noricumot, a következőben Rhaetiát. [1])

Azonban K. e. a 11-dik, a 10-dik és 9-dik évben is megújul a lázadás vagy nyugtalanság Dalmatiában és Pannoniában. [2]) De legnagyobb küzdelembe került Pannonia és a szomszéd tartományok megtartása K. u. a 6-dik éven kezdve, azon háborúban, mely három évig folyt. A krónikák szerint Róma oly nagy hadseregeket nem állított lábra a polgárháborúk óta, mint a minők összegyűjtésére most volt kényszerítve, és egykorúak szerint a világvárost oly nagy veszély nem fenyegette Hannibal ideje óta. Maga Augustus a senatus ülésében azzal rémítette az Atyákat, hogy az ellenség tiz nap alatt Róma láthatárában tűnhetik fel.

Ezúttal is azonban, mint oly sok ízben, a támadás nem a barbarok részéről indúlt ki. A Dunától éjszakra a mai magyar felföldtől Morva- és Csehország tájain egy germán népszövetség támadt, a markománoké, kik jeles vezért nyertek Marbód személyében. A rómaiak hadi mesterségébe avatott ember római módon szervezett sereget kezdett tartani. Augustus egy támadó sereget küld ellene Tiberius vezérlete alatt, ki az akkori Carnuntum, a mai Petronell táján erősített tábort s hajóhidat állítván, előcsapatait a markománok ellen indította. Azonban itt veszi a hirt, hogy a pannonok és dalmaták teljes lázadásban fegyvert fogtak Róma ellen. Bátorította, hogy azon tájakról a római katonaság eltávozott, s lázította, hogy súlyos adókon kivűl még nagymérvű ujonczozást is rendelt a római

[1]) U. a. 54. könyv 20—22. f.
[2]) U. a. 54. k. 28., 34., 36. f.

kormány a dalmát és pannon fiatalság közt. Igy történt meg, a mi a rómaiak támadó fellépése nélkül különben nem történik, hogy oly különféle népek egyesültek Róma ellen. Tiberius nagy hidegvérrel és elszántsággal hárítja el a veszélyt Olaszországról. A lázadás hirére oda hagyja a markomán földet, s hihetőleg békét is kötött egyenlő lábon Marbóddal. Egyenesen a Szávához siet, hogy a pannonok és a dalmaták egyesülését meggátolja, s Olaszországot fedezze. A pannon breucok vezére Bato, s a dalmatáké egy másik Bato, a bojok törzséé Pinnetus volt. Igen véres s változó szerencsével folyt harczok után sikerült végre a római katonai fegyelemnek, vitézségnek s okos vezérletnek, de egyszersmind ravasz diplomatiának győzedelmeskedni a könnyü csapataikkal veszélyes guerilla harczot folytatott pannon-dalmát szövetség felett. Ezen háboru után lehetett elmondani, hogy Dalmatia, Pannonia Noricummal és Rhaetiával együtt meg van hódítva.

Igy Augustus csaknem egész férfi és agg korát, életének negyvenhárom évét elfoglalta ezen legnevezetesebb hódítás. K. e. 34-ben kezdődik, s K. u. 9-ben végződik a caesar legnagyobb hadi munkája. A mihez a bölcs Augustus mindjárt elejénte oly hévvel fogott, a mit nagy áldozatok árán oly makacsul igyekezett megtartani, nem lehetett oly vállalat, melyet csupán katonásdi szeszélyből kezdett volna meg.

Augustusnak egyik látszólagos indoka az invasióra a karni és julian Alpok lakóinak ellenséges fellépése volt. De ezen Alpokat hatalmába keríthette a nélkül, hogy az alsó Száváig és a Dunáig hódítson. Sőt, ha Olaszország határait akarta ezen oldalról biztosítni, amaz Alpoknál jobb védelmi vonal egyátalában nem volt található. Görögország védelmére pedig az éjszaki népek ellen szintén jobb volt a Haemus és Rhodope, s a mai Bosznia hegyei, mint

a Duna és a Száva. A Duna vonala sem volt épen rosz ilyenűl; de korántsem kinálkozott annyi előnynyel sem akkor, sem azóta, mint a nevezett óriási hegyek. De megjegyzendő, hogy Augustus, mihelyt az Alpok laybachi átjáróit (az akkori Okra hegysort) biztosítja, minden gondolkodás nélkűl ezen védvonal előnyei fölött, egy huzamban a Dunáig jön.

Egészen más forgott fenn, mint a legerősebb védelmi vonal keresgélése. Hogy miről volt szó, megmondja egy pillantás az akkori Közép-Európa földabroszára. Mi volt képe a római birodalomnak K. e. 34-ben, midőn Augustus még csak a triumvirek egyike? — Olaszország meg van hódítva a Pótól éjszakra is az Alpokig, s a hegyi népek adófizetői Rómának, de itt az Alpoknál van a határszél. Ez a birodalomnak egyik darabja. Görögország Macedoniával együtt már több mint száz évvel azelőtt meg volt hódítva. Még K. u. a 6. évben Thraciának önálló királya van, de vazall függésben Rómától. Igy a római birodalom itt a Balkán déli oldaláig terjedt, s nem tovább. Ez tehát egy második darab, melyet semmi szárazi ut nem köt össze az anyavárossal, Rómával. Egy harmadik darabja volt az európai continens római birodalmának a nem rég meghódított Gallia, a régibb Spanyolországgal, mely bár az Alpok nehéz utjain, egyenes szárazi összeköttetésben is lehetett a központtal. De világos, hogy mindezeket vagy kizárólag, vagy főképen csak tengeri ut tartotta összekapcsolva. Augustusnál, ki alatt a szárazi uthálózatok a birodalomban nagy kifejlődést nyertek, nem conjecturának, hanem historiai bizonyosságnak vehetjük, hogy a Száva-mellék meghódításában valódi indok a birodalom szétszórt tagjainak szárazi utak által való összekötése volt. Már pedig, mig a Száva-vonal Dalmatiával s más szomszéd területekkel, valamint a balkáni félsziget hátralevő tájai nin-

csenek római telepekkel megszállva, Görögországgal csak tengeren közlekedhetik Róma. De miért kellett Noricumot, aztán Rhaetiát is meghódítni, mely utóbbi Vindeliciával együtt a mai Bajorország, Tyrol és Schweiz egy részét foglalta magában? Ezen tartományok megszerzése által a rómaiak nyilván szárazi közlekedést szereztek magoknak egyfelűl a Száva vidéke és Görögország, másfelűl Gallia közt. Ezen hódítások a Duna valódi forrásáig, egészen Gallia szomszédságába vezették a hódítót. Igy ha igaz volna az Augustusnak tulajdonított végrendelet, mely szerint a birodalom határát nem kell a Duna partjain túl terjeszteni, annak valódi oka nem egyéb, mint a birodalom nagy közlekedési utjainak nyitva tartása lett volna. Azonban e végrendelet nem történeti tény, — s annyival kevésbé valószinű, mivel, mint látni fogjuk, a nagy folyó több mellékén Augustus halálakor még a határ nem ért a Duna partjáig, abban az értelemben, hogy ott római telepek és erődök lettek volna építve. A mai bolgárországi dunaparton kivűl ilyen volt folyamunk azon darabja, mely Győrtől vagy Komáromtól Eszékig kanyarog, s mely vonalban a celta Aquincum is feküdt. Augustus Pannoniájának jelentős része nem ez volt, hanem egyfelűl a Dráva és Száva közti föld, másfelűl az a vonal, mely a Dráván fel a Balaton háta mögött, attól nyugatra terűl Bécsig. Ez volt a rövidebb vonal egy szárazi ut számára, mely a Száva-melléktől a felső Rajnához viszen. Ha, a mint bizonyosnak vehetjük, a főindok a mai Szerémség s azután a mai Stiria, Ausztria, Bajorország sat. meghódításában nem főleg magok ezen tartományok belértéke volt, hanem országutak nyithatása, egy átalános birodalmi érdek, a külön részek egybekapcsolása: akkor igen valószinű, hogy a hódítás ama fennirt első korszakában nem is hódítottak meg többet a terűletből, mint a mennyi az ut elvezetésére s teljes

biztosítására szükségesnek látszott. A Duna, igaz, maga is hajókon közlekedési ut lett volna. De a rómaiakra nézve ennek másodrendű fontossága volt. Az év egy részében járhatatlan; még lefelé sem oly gyors volt rajta a haladás, mint a rómaiak egyenesre vágott országutjain; hosszú járatokra voltak oly természeti akadályai, mint a csallóközi s alsó-ausztriai zátonyok s a mai Steinnál levő zuhatagszerű esés, s elvégre is csak Ulm tájáig hajókázható. — Csak a római császárság utolsó szakából Julianus idejéből, mikor mint valami szokatlan eredeti eszmét hozzák fel, tudunk egy nevezetes példát rá, hogy Galliából egy sereg jött egy részben vizi uton Pannoniába. Későbbi időkben is a rómaiak dunai flottái úgy tűnnek fel, mint helyi szolgálatra való fegyvernem, — s hosszabb vonalú járatokra nem rendes közlekedési eszközök. Ily akadékos és lassú közlekedésnél jóval több előnye volt a szárazi utaknak a rómaiak nézete szerint.

Ezen okon kivűl, mely nagyon valószinűvé teszi, hogy Augustus korában s még az egész első században is Aquincum és vidéke nem vált volt római teleppé, volt egy másik is, — az, hogy bármily óriási erővel rendelkezett Róma, oly nagy területeknek, minő a Dunamellék elkezdve a folyam forrásától a Vaskapúig, betelepítése, várakkal utakkal való ellátása, csak lépésről lépésre, s azért aránylag lassan történhetett.

De a csupa valószinűség nem elég bizonyító erejű. Vegyük K. u. az első század irott emlékeit. Először is ki kell emelnünk, hogy Budán és környékén egyetlenegy felirat nem volt található eddigelé a nevezett századból. Azután tekintsük meg az első század görög és római iróit, kik Pannoniáról szólnak.

Lássuk, minő fogalma volt Appianusnak Pannoniáról. Szerinte ezen tartomány nem nyúlik fel éjszakra

a Duna mentén, hanem hosszát a mai Horvátországtól mintegy a mai Szerbiában levő Moráva, vagy talán a Drina folyásáig méri, magába foglalván Horvátországot, a Szerémséget, Bosznia és talán Szerbia egy részét. A mint Appianus leirja Augustus hadjáratait, főkép a Száva mellékéről beszél, s ott is kiválóan a segestánok néptörzséről, kik a Száva és Kulpa egybeszakadásánál laktak. Siscia ezek városa volt, miért is ezt Segesticának is találjuk irva. Appianus Pannoniája úgy látszik, alig több a Szerémségnél és horvát földnél, Magyarország saját mai terűletéből. — Azt lehetne mondani, hogy Appianus második századbeli iró lévén, nyilván ignorantiából maradt az akkori köztudománssal ennyire ellenkező fölfogásban. Azonban ő itt is, mint egyebekben, régibb irókból vonja ki a történeti és földrajzi adatokat. S ezen régi irók közt volt egy commentar szerzője is, ki nem más, mint maga Augustus Caesar, s ki nagy elődét abban is utánozta, hogy valamint az Galliában viselt dolgait egy naplószerű könyvbe foglalta, úgy ő is megirta Pannonia meghódítása történetét. Appianus sajnálattal említi, hogy „Augustus Caesar nem szól a pannonok régi történetéről, hanem csak a maga viselt dolgait irja le.“ [1]) Részünkről nem azt sajnáljuk, hogy elveszett, a mit a nála régibb dolgokról vélt Augustus, hanem hogy elveszett legnagyobb és legjobb része azon commentároknak, melyek Pannoniáról, népeiről és helyeiről talán szintoly részleteket foglaltak magokban, mint Julius Caesaréi Galliáról. — Azonban minden el nem veszett belőle, s épen egy-egy másodrendű kútfő, minő

[1]) App. De rebus Illyricis. Latin szabad fordításban idézem a görög iró szavait: „De Pannoniis vetustis nihil ne in Caesaris Augusti quidem commentariis, quo loco de Pannoniis agit, quidquam inveni.“ S ismét: „Neque enim aliorum res gestas, sed suas tantummodo, exposuit Augustus.“ (14. és 15. fejezet.)

Appianus, több adatot, sőt helyeket vett Augustus emlékiratából. Appianuson meglátszik, szorgalmasan kereste az emlékiratban az informatiót. Augustus említett megsebesülése oly részletekkel van közölve nála, hogy azt csak közvetlenül szereplőtől vehette át a görög iró. — Valószinű, hogy mindaz, a mit a pannon hadjáratról mond, ugyanazon emlékirat töredéke. Épen az a területi meghatározás, melyet Pannoniáról ád, kétségtelen anachronismusánál fogva egy Augustus korabeli iróból egészen szolgailag átvett hely, — s ezen iró valószinűen lehetett épen Augustus maga, kinek szavára legtöbbet adott.

Augustussal egészen egykorú volt a görög Strabó, a ki megtestesülése a maga ideje összes geographiai tudományának. Földrajzi könyve kiterjed az akkor ismeretes egész világra, s még a legtávolabbi barbár népekre is. Lássuk, mit mond Pannoniáról, melyet szerinte Augustus csak „a minap“ hódított meg.

„A pannonok éjszak és kelet felé, úgymond, Segesticáig (Sziszek) és az Isterig terjednek — de jókora részök más táj felé is.“ — Ez elég határozatlan leirás; de annyit elárúl, hogy az iró a Szerémséget a pannonok legéjszakibb és keletiebb területének tartotta. Egy másik helyen más szavakkal ugyanazt mondja, a mit Appianusban találunk: „A pannonok földje egy fensík (horopedia). Ez a dalmatáktól s az ardeusoktól (a dinári Alpok lakóitól) éjszakon terül el, s a Dunánál végződik, keleten a scordiscokig ér Makedonia és Thrakia felé.“ Egy harmadik helyen ismétli, hogy Pannonia a dinari Alpoktól éjszakra nyúlik el. — Ugyanott előszámlálja a pannon néptörzsek nevezetesbjeit: breucok, andizétek, ditionok, peirusták, mazajok, daisidiatok, kiknek vezére Bato. Vannak még, úgymond, más, említésre nem méltó kisebb népek is. [1]) — Egy

[1]) Strabonis Geographia VII. 313. 314. és 317. f.

szóval csak néptörzsekről tud, s az egy Segesticán kivül más várost nem említ. Föl kell továbbá tennünk, hogy ezen népek közül is, ha a Drávától éjszakra lakott valamelyik, az annak szomszédjában volt, mint a breucokról bizonyos. Semmi nyoma, hogy a kor legnagyobb geographja ismerte volna a Drávától éjszakra fekvő Pannoniát.

Vellejus Paterculus, a ki a nagy pannoniai lázadásnak szemtanúja volt K. u. a 6-dik évben, s szerepelt is benne, nem irja le Pannoniát és népeit. De a harczok phrasisos vázlatából az tűnik ki, hogy a rómaiak még Augustus idejében csak igen kis részét birták a későbbi Pannoniának. A római várakkal meg nem szállott terület szomszéd népei, mint a breucok, daesidiatok félig független fejedelmek alatt éltek, s midőn a rómaiak fellázadásról beszélnek, helyesebben csak a szerződések megszegéséről kell vala beszélniök.

Miután Augustus alatt a római Pannonia nem lehetett egyéb a Dráva- és Száva-köznél, — annál könnyebben érthető, hogy Illyria közös név alá látjuk foglalva Pannoniát, Japydiát, Liburniát és Dalmatiát. — Innen, mikor Vellejus Paterculus, a szemtanú, azon meglepő tudósítását olvassuk, hogy K. u. 6-ban már összes Pannonia átvette a római nyelvet, szokásokat s az irást is, csak a római területre kell azt értenünk, melyen a nép aligha fellázadt, — hanem fegyvert fogott a sokkal nagyobb rész, melyet csak szövetségi szerződés kapcsolt Rómához. — Augustus századának egy szintén nevezetes geographja, a K. u. 79-ben a Vezuv kitörése alkalmával elveszett Plinius már valamivel többet ismer Pannoniából az előbbieknél. De még mindig az alsó és felső Dráva- és Száva-köz a törzsrésze Pannoniának. A keleti Alpok délre hajlásáról szólván, a tengerre néző részt úgymond Dalmatiának nevezik, azon innen van Illyria. Ezektől éjszakra a „makktermő Pannonia“

(glandifera Pannonia), melynek a Duna vet határt. Coloniák abban Aemona (Laybach) és Siscia (Sziszek). Hajózható vizei a Noricumban eredő Dráva s a karni Alpokból folyó Száva, mely utóbbi a breucok és colapiánok területén foly keresztül.

Látni ebből, hogy a tulajdonképi Pannonia leirása nem sokban különbözik még az Augustus korabelitől, s hogy Sziszek immár katonai őrhelyből római polgári várossá lett. Kitűnik az is, hogy az Augustus idejebeli fő lázadók, a breucok is tulajdonkép Száva melléki nép volt. — Azonban Plinius a fentebbi két colonián kivül tud már Pannoniában más római telepeket is megnevezni. Igy Carnuntumot, a Magyarország és Ausztria közti mai határon, Pozsonyon felül, a Duna déli partján, a hol ma Petronell helység áll. Ezt Plinius pannoniai állandó katonai telepnek mondja.[1]) Ezenkivül megnevezi a mai Sopronyt és Szombathelyt. Az elsőt, úgy látszik, Tiberius császár alapította, mert „Scarabantia Juliá"-nak nevezi. Tudjuk, hogy a nagy lázadás alkalmával Tiberius Carnuntumnál erődöt állított volt, melyet azonban ott kellett hagynia. Hihetőleg később megújította azt. Ugyanekkor keletkezhetett a carnuntumi országutban Scarabantia, mely azonban csak „oppidum"-nak, azaz másodrendű táborhelynek van czímezve. Nevezetesebb telepítvény volt Sabaria, a mai Szombathely. Ezt Plinius coloniának nevezi. E szerint ez a város sem volt többé valamely legio tanyája, hanem római polgár-várossá lett. — Nincsenek is Szombathelyről római katonai emlékeink. A város fejlődése gyors lehetett. Claudius császár emelte colonia rangra.[2]) Több várost Pannoniában nem nevez meg irónk. De a megnevezettek

[1]) Lib. IV. Cap. 25. „Pannonica hyberna Carnunti."

[2]) Colonia divi Claudi Sabaria. Claudius 41—54. uralkodott K. u.

elég biztos kiindúlási pontok. Először is Szombathelyre nézve meg kell jegyeznünk, hogy miután az már a század közepén nevezetes római város, úgy kell lenni, hogy a század elején már meg volt szállva. Akkor még csak egyszerű municipium lehetett. Föl kell tennünk, hogy az említett helyek római ut által voltak egybekapcsolva, sőt valószinűbb az, hogy egy országut volt megszállásuk fő indoka. A Plinius szerint való utivázlat geometriai föladattá válik. Meg levén adva a Duna partján Carnuntum, mint éjszaki végpont, mely tisztán csak táborhely volt még akkor (Plinius hybernának mondja); továbbá Sabaria, mint közbelső pont, s végre Siscia, mint az ut vége, mindez megadja a vázlatot. Megfelelne az irány mai térképeink azon vasutjának, mely Sopronytól Szombathelynek, onnan Kanizsának, onnan Zákánynak tart. Zákánytól pedig nem Zágrábba, hanem a kissé keletibb fekvésű Sziszekre menne. Meglehetős egyenes vonal éjszaktól délnek, csakhogy a Drávától a Száváig kissé nyugat felé törik meg. — De feltűnő, hogy Plinius a Rábáról nem szól, pedig a Szávát és Drávát nagyon figyelmére méltatja. Megfejthetőbb, hogy a Balatont is egyátalában nem említi. Mert az egész római világ, latin és görög iró egyaránt, a Balatont nevezi hol Peisonak, hol Pelsonak. Plinius pedig azt a tavat nevezte igy, melynél Noricum (a mai Ausztria nagyjából) érintkezik Pannoniával s melynek környékén Soprony fekszik, az ő Scarabantiája. Ez pedig nyilván a Fertő tava. E szerint Plinius csak egy tavat ismert a mai dunántúli vidéken. A Balatonnak mintha hírét sem hallotta volna. Az irónak különben nem volt fontos a nagy tó megnevezése. A fenn leirt ut egyátalán nem érinthette, — attól nyugat felé vagy öt mai mértföldre húzódhatott le. Egy római iró, — sok példa van erre, — kevesebbet tudott ilyesekről, mint az élet érdekelt emberei. Sőt a legújabb korig is

van számos tárgy, melyet tudhat egy katona vagy diplomata, vagy belügyministerium, de nem tudnak az akademiák sem. Pedig Guttenberg születése után az ötödik században vagyunk. A római Sabariában minden gyermek hallott a Balatonról, a mit a római Plinius nem ismert. De épen ez a feltűnő ignorantia mutatja, hogy Pannoniának ez a nyugati utja annyira új volt, hogy mentsége lehetett egy tudós irónak, ha azt pontosabban nem ismeri. Ilyen megfontolás mellett érthető az is, hogy mikor ugyanazon iró szól a borostyánkő-kereskedésről, csak Carnuntumot hozza fel, mint kereskedési állomást, s hallgat az előtte ismeretlen utról, mely Aquincumon vezethetett keresztül. Az előbbi is még a század közepén innen csak téli szállás, mint láttuk, s nem colonia. Sőt még ennél alsóbb rangú municipiummá is csak a következő században, 136-ban lett.

Azonban ha irónk nem ismerte a természeti viszonyokat, voltak tudósításai a Balatontól keletre lakott pannoniai népekről. Szól az azalokról, kik, mint későbbi irókból gyanítjuk, a mai komárom-, esztergom-megyei Duna mentén laktak, az eraviscokról, Budának akkori legközelebbi szomszédjairól, hercuniatokról, kik valamivel nyugatabbra lakhattak sat. Egyszóval ezen a tájon a népekről van tudomása; de várost nem említ eme vidékeken. Nyilván a római uthálózat és telepedés még nem terjedt a Duna keleti vonaláig. A Balaton és Duna vonala közti száraz Pannoniához számíttatott ugyan, de világos, hogy a barbár s nem a római Pannoniához még. [1]) — A népek, mint a rómaiak szokták mondani, ki voltak békítve, azaz nem mertek támadni, adót fizethettek, segédcsapatokat állíthattak ki, — de apróbb törzsekben főnökük alatt auto-

[1]) Plinius legbövebben szól Pannoniáról a III. k. 25. f.-ben, régibb felosztás szerint a 28. fejezetben. Én a lipcsei Teubner-féle 1865. kiadást használtam.

nomiát élvezhettek. Ily állapotban keletkezhettek az eraviscok fennemlített pénzei. Bármint legyen ez, a nevezett pannon népségek aligha nagyobb függésben voltak Rómától, mint ugyanazon időben a Dunától éjszakra lakott quádok és markománok.

Augustus utóda, Tiberius alatt ugyanis a félelmes Marbodot magok a barbárok buktatják meg, s most a rómaiak adnak nekik királyt a quád Vannius személyében, s megszabják a határt, a hol lakniok kell, — úgy látszik a Morva és Vág között. Tacitus szerint ők szövetségesek, kiket a rómaiak is segítenek, nem fegyverrel, hanem pénzzel, s megteszik ennek fejében a szolgálatot. [1]) Tehát a római mintegy zsoldot fizet nekik. Claudius császár idejében Vannius ellen fellázadnak testvére gyermekei. A császár nem avatkozott a viszályba, de Histernek, Pannonia parancsnokának ir, tartson egy hajót készen a Duna partján, s vegyen maga mellé a tartomány segédcsapataiból is, hogy védhesse a legyőzöttet s féken tartsa a győzőt. A segédcsapatok alatt (auxilia) nyilván a meg nem telepített népek contingense értendő. [2]) Vanniusnak a gyalogsága a germán svévekből, lovassága származát jazygokból állott. De a túlnyomó erő ellen megveszti a csatát, s maga sebesülten menekszik a dunai hajóhadra a rómaiakhoz. Neki és követőinek Pannoniában adnak szállást. — A kik trónját elfoglalták, hűséget esküsznek a rómaiaknak. [3])

Mindez az első század végén irt Tacitusból van véve, mi sok tekintetben jellemzi a rómaiak és a határszéli barbárok közti viszonyt. A határvédelem nálok nem csupán várakban, hanem a szomszéd népek feletti souzerain vi-

---

[1]) Tac. Germania 42. f. és Annales II. 63.

[2]) Ann. XII. 30. „Ipsaque ex provincia lecta auxilia“ vitás hely szerintem csak ennyit jelent.

[3]) U. a. u. o.

szonyban állott, s ezen kapocs a viszonyok szerint igen különböző fokon lehetett tágabb vagy szorosabb. A Dunától éjszakra lakók függetlenebbek lehettek, mint a pannonok, mely utóbbiakra ráparancsolják a contingens kiállítását.

Érdekes továbbá az, hogy a rómaiak a Dunán, kétségkivül Carnuntumnál hadihajókat tartanak, melyekre a quád fejedelem és vazalljai menekülnek. — Ez, valamint az éjszaki népek engedelmessége mutatja, hogy semmiféle ellenállás nem állott utjában a rómaiaknak, hogy ha akarták, a pannoniai Duna egész hosszát s az azon belül fekvő terűletet meg ne szállják. S itt méltán kérdhetjük újra, ha a rómaiaknak mindenek fölött védelmi vonalak keresése volt a főgondjok, mi az oka, hogy oly kevéssé siettek megszállani a Dunát egész hosszában? Száz éve múlt Vespasianusig, mióta Augustus legiói Olaszország bástyáján, a Karszon s Görögország védfalán, a Balkánon innen telepedtek meg, s még a másik természetes védvonalat Vespasianus haláláig sem szállották meg? Úgy látszik, a pannoniai védvonal az első században kevéssé volt erős a természet által, s a mesterséges védelem sem mutat nagy aggodalomra. Tacitust veszszük ebben tanúnak, ki az első század közepén innen született, igen jól ismerte kora viszonyait, szorgalommal állította össze az őt megelőzött két generatio adatait, s a következő század elején irja nagy gonddal évkönyveit és történeteit. Szerinte Tiberius uralkodása alatt (14—37. évek), nyolcz egész legio őrizte a Rajnát. De ugyanakkor Pannoniában csak két legio tanyázik. Hanem a mai Szerbia hosszában elnyúló Duna mellett, felső Moesiában is volt két legio. Végre Dalmatiában ugyancsak kettő. [1]) Utóbbi rendeltetése volt, úgy lát-

[1]) Tacitus Annales IV. 5.

szik, hogy a más két hadosztálynak tartalékul szolgáljon, s biztosítsa az olaszországi utat. Ha nem engedjük magunkat zavartatni a provinciáknak ezen időben úgy sem eléggé szabatos körülirása által, s csak hadi szempontból tekintjük az elhelyezést, a dolog igy áll: van két legio, az egyik Carnuntumban, a másik belebb a szárazon, hogy összeköttetését biztosítsa: ennek állomása a század utolsó harmadában legalább Pettau. Ez áll őrt a Dunának Bécstől Pozsonyig terjedő vonalán, hogy a markománokat s más svéveket féken tartson. A Pozsonytól Esztergomig való vonalon a túl parton levő szövetséges quád csak az azon inneni szintén szövetséges pannonokat bánthatta volna. A Duna szerbiai vonalán azért kellett két legio, mert az Erdélyt lakó dákok veszélyes és nyugtalan szomszédok voltak. Hol a Zimonytól a Vaskapúig való Dunán, hol a Vaskapú és tenger közti vonalon be-betörtek rabolni a birodalom területére. Már Strabo úgy vélte, hogy Siscia elfoglalását a dákok ellen tervezett vállalat indokolta. — A Duna keleti vonalát, azaz a buda-eszékit, úgy látszik, nem féltették. Ott, ha a Duna és Tisza közén lakó jazygok átjőnek a Dunán, a scordiscok, breucok, eraviscok fogadják őket kevés vendégszeretettel, a kik már korábban, a rómaiak nélkül is tudták magokat védeni ellenök, ha csak a dák királyokkal szövetségben nem nagyobb invasióval törtek be. Azt gondolom, katonailag az a kezdetbeli Pannonia, mely leginkább a Dráva és Száva közét foglalta magában, most a moesiai sereg védelme alatt volt, s illetőleg azon tájék nagy részének nem volt szüksége védelemre. Különös az, hogy a legelőször meghódított Siscia-ban, valamint a később fővárossá lett Sirmiumban (ma Mitrovitz) nem maradtak fenn oly emlékek, melyek valamely legio ottani szállásolását bizonyítnák, pedig meglehetős számban találtak ott római föliratokat, s tudva van

az is bizonyossággal, hogy Tiberius Sisciába legiót telepített, — oly formán, hogy a benszülöttek városát két felé osztotta s az egyiket katonái számára megerősítvén, a másikat meghagyta a régi lakosoknak. A katonai emlékek nemléte akkép magyarázandó, hogy mint katonai teleppel, Sziszekkel hamar fölhagyhattak, hogy a Dunához közelebb eső helyekbe tegyenek őrséget, — s később ennek sem érezhették szükségét, — inkább az alább eső Dunán levén szükség a birodalom előharczosaira. Igy osztván fel a legiókat, az tünik ki, hogy a Duna négy legiója körülbelül fél akkora vonalat védelmezett, mint a Rajna nyolcza, — azaz ott a határvédelem ép oly erős volt, mint itt, vagyis megforditva egyenlően gyönge. Oly nagy távolságokra, mint a minőt leirtam, s külső invasiók eshetőségére valóban egy maroknyi sereg. Egy legio mintegy 6, a könnyű csapatokkal együtt mintegy 12 ezer ember volt. Tehát mindent beleszámitva két legio 24 ezer ember.

Miképen gondolkoztak a császárság alatt is a legharcziasabb barbárokról a legiókkal szemben, arra érdekes példát találunk Tacitusnál. — Augustus a Rajna mellékén, a germánok földjére egy táborhelyet állít, mely, mint világosan ki van emelve, nem védelemre van épitve, hanem azon czélra, hogy féken tartsa a germánokat. Nem is volt rendszeresen bástyákkal megerősitve. Egyszerü sánczolat. Még is oly nagy volt a biztonlét érzete, hogy körülötte egy generatio alatt külváros keletkezett nyilt helyen, mint az iró mondja, egy „municipium"-szerü helység. Nem gondolta volna senki, igy folytatja, hogy azt valaha a barbárok ostromolni merjék. Egy támadás esetére elegendő volt a legiók ereje és jó fegyverei.[1]) Ez a sánczolat igy maradt 70 tájáig, s akkor is csak egy legio volt benne.

---

[1]) Hist. IV. 23.

Ez a rajz kétségkivül elkerülte azok figyelmét, kik úgy irják le a rómaiak barbár szomszédjait, kik ellen a római kénytelen lett volna hatalmas várakat épiteni. Mert hogy a markomán vagy dák félelmesebb lett volna a rajnai germánnál, azt sem bizonyítni, sem képzelni nem lehet. A rendetlen könnyü lovas származtokat pedig ebben a században, mint látni fogjuk, épen megvetette és lenézte a római. Pannonia csekély őrségéről idézhetjük az első század vége felé élt Flavius Josephust is. Szerinte: A Dalmatiáig és Dunáig terjedő Illyria csak két legiónak engedelmeskedik, melyek egyszersmind feltartóztatják a dákok becsapásait is. Sőt magok a dalmaták, kik egykor oly sokat küzdöttek szabadságukért, most csendesen vannak egyetlen egy legio alatt.[1])

Ha a római sereg fentebbi csekély létszámát veszszük, elenyészik az az álhit is, mintha Róma erővel igázta volna le az egyszer fegyverrel legyőzött népeket. Csudálatos, hogy Augustus századának némely kikiáltott rosz uralkodója alatt is csak katonai zendülésről olvasunk, — azaz csak a római elem lázong, de a meghódított népek békén maradnak egy Nero, Domitianus alatt. A mozgalmakat a legiók, s más zsoldosok kezdik. Katonai lázadások, s a szomszéd barbár népek belevegyülése is ily jellemű; mert azok is Róma katonái voltak. Nem a nemzetek, hanem azon fegyvereseik vesznek benne részt, kik különben Rómának szoktak szolgálatot tenni. A megszállott területek népe veszteg marad. Épen Tacitus, ki oly élesen sujtja ama caesarok bűneit, megfejti félig a talányt. Csaknem panaszosan hozza fel, hogy a respublica bukását korántsem sajnálták a provinciák. A senatus és nép uralma gyakori polgárháborút szült, a respublica tisztviselői zsarolták a

[1]) Jos. Flavii Opera omnia. Becker 1856. kiadása, 4. p.

tartományokat, a törvény nem adott védelmet, melyet erőszak, cselszövény és pénz kijátszott. Ime a caesarok legelkeseredettebb ellensége is kénytelen bevallani, hogy a tartományoknak jobb dolga volt a császárok, mint a köztársaság alatt.[1])

Svetoniusnál is érintve látjuk azt, hogy Domitianus nagy szigorral őrködött a tartományok lelkiismeretes kormányzása fölött. E szerint a provinciák polgári elemét nem hogy fékezniök kellett volna a legióknak, mert ezek nem egy rosz példát adtak a pártütésre, hanem a jó administratio tartotta nyugalomban.

De itt csak azt akarom kiemelni, hogy Tacitus két legiója közvetett bizonyíték a Duna vonalának fennirt birtoklására nézve, mely szerint az első század végén csak a Duna éjszaki vonala lehetett megszállva s az is kis terjedelemben; ezenkivül a szerbországi dunapart. Ha a Rábától a Dráváig nyúló, azaz a keleti dunapart is meg lesz vala szállva, szükségkép egy harmadik legiót is említne Tacitus Pannoniában, a minthogy későbbi időben mindig külön legiók kellettek ezen vonalakra.

Voltak s vannak, kik Aquincumnak római megtelepítését az első századba, Vespasianus uralkodása elejére teszik, tehát 70—79-re.[2]) Kenner, ki ezt elfogadja, nem eredeti kútfőre hivatkozik, hanem egy régiségtani szótárra.[3]) Ez pedig hivatkozik Dio Cassiusra, mint már Schönvisner is. Dio Cassius a második század végén s a harmadik elején

---

[1]) Tac. Ann. I. k. 2. f.

[2]) Első, tudtommal, ki ily véleményt mondott, az érdemes Schönvisner volt (De ruderib.) Ma is többen vallják. Kenner Fr. Noricum und Pannonia (Berichte u. Mitth. XI. k. 25. l.) Hampl „Aquincum"-a 22. l. sat.

[3]) „Paulys Realencyclopaedie" Legio szó alatt. Ezen igen hasznos könyvet azonban nem lehet ellenőrzés nélkül használni, s számos fogyatkozásait tapasztaltam.

élt, s könnyen tévedhetett volna az első század viszonyai dolgában. Azonban a nevezett görög iró teljességgel nem mondja, hogy Aquincumba Vespasianus helyezte volna azt a II-dik legiót, mely később állandó lakosa lett városunknak. Ő előszámlálja az Augustus idejéből az ő koráig megmaradt tizenkilencz legiót. Azután elősorolja azokat, melyeket Augustus utáni császárok állítottak ki. — Szerinte „Vespasianus alkotta a II-ik adjutrix legiót alsó Pannoniában.“ — Tehát betű szerint véve sincs az mondva, hogy Aquincumban feküdt volna ez a legio. De értelmezésem szerint még az sincs mondva, mintha átalán Vespasianus alatt alsó Pannoniában lett volna ez a dandár.

Az iró azt akarja mondani, hogy Vespasianus szervezte azt a legiót, mely ma (K. u. 200 körül) alsó Pannoniában van állandó szálláson, [1]) Sem feliratos emlékek, sem irók nem különböztetik meg az első században alsó és felső Pannoniát, — hanem egyszerűen Pannonia nevet használnak. E szerint, ha Dio Cassius helyét jól értelmeztem, el lehet mondani, nincs egyetlen egy irott emlék, melynek nyomán azt lehetne állítni, mintha Aquincumban a rómaiak Vespasianus idejében (69-től 79-ig K. u.) megtelepedtek volna.

Ezen időből van két-három fölirat, mely kapcsolatban látszik állani a kérdéssel. — Későbbi időkben Aquincum legállandóbb lakosa a II-ik legio volt, melyet adjutrix névvel különböztettek meg nehány hasonló számot nyert más legióktól. — Ezt Vespasianus császár alakította mindjárt trónra lépte után, még pedig a hajóhad legénységéből, mire Nero adott volt példát. Mikor ez a gyűlölt zsar-

[1]) Dio Cassius LV. könyv 24. fej. épen az, a mire Pauly Encyclopaediája hivatkozik. Annak sem találom nyomát Dio Cassius 67. könyve 5. és 7. fejezetében, mit Hampl (23. l.) talánképen állít, mintha K. u. 86-ban Domitianus a II-dik legio adjutrixxal harczolt volna a markománok ellen. D. C. ott egyátalában nem szól egy legióról sem.

nok egymásután látta elpártolni katonáit, a flotta legénységét akarta szárazi seregül használni.

Egy ily csapatot küldött Spanyolországba a lázadó Galba ellen. De az új szárazi had utóbbihoz pártolt, ki legio rangra emelte, — azaz sast, „első adjutrix“ czimet adott neki, s igéretet tőn, hogy a kiszolgáltaknak tisztességes földbirtokot ád. Szóval Galba volt teremtője azon legio I. adjutrixnak, mely később egy pár századig volt Komárom tájának építője, őre és lakosa.

Nem tudni, véletlen volt-e vagy számítás, hogy a szomszédos vidéknek, Aquincumének lakójává meg, szintén később, a II-dik adjutrix lett, melynek eredete hasonló, de még viszontagságosabb. Midőn Galba ünnepélyesen bevonult Rómába, eléje ment a flotta-katonák egész serege fegyvertelenül, s kérte, alkosson belőlök is legiót. Kereken tagadó válaszára zúgni mertek, s a caesar a fegyverteleneken borzasztó mészárlást követett el. Mintegy hétezer embert gyilkoltatott le. A megmaradtakat szigorú őrizet alá, fogságra vetette. Ez az átalánosan borzadással elitélt tett okozta főkép Galba vesztét.

Otho támadt fel ellene, s az új legió, mely az egykori bajtársain elkövetett kegyetlenség miatt idegenkedett Galbától, most az új követelőhöz pártolt. Otho hatalomra jutván, a Rómában sok ezerre menő flotta-katonaságot kiszabadította a fogságból. Rendes századokra (centuria) és zászlóaljakra (cohors) osztotta, szóval legio módjára szervezte, — ámbár még forma szerint nem kapott zászlót, azaz sast. De Otho, mint előde, szintén nem évekig, csak hetekig uralkodott. Vitellius támadt ellene, ki győzedelmeskedvén, a katonák, s vele a hajósok új legiója is hatalmába kerültek.

Vitellius a flotta-legénységből alkotott I. legiót, mely Otho mellett nagyon kitett magáért, Spanyolországban helyezte el. De a még sas és szám nélküli flotta-legiót meg-

tartotta Rómában. Ideiglenes neve „legio classica“ volt, azaz hajósok (szárazi) legiója. Ezek hűségében megbízott, s talán csak azon mult a csapat formaszerinti felavatása, hogy nem volt rá idő. Otho 69-ben, april 16-ikán vet véget életének maga, s már julius 1-sejéig a keleti és dunai legiók Vitelliust bitorlónak kiáltják ki, helyette Vespasianust éltetve. A hajósok új legiója most a második elpártolást követi el, — az új jelölt mellé állván.

Egyszersmind a ravennai flotta katonái is, kiknek parancsnoka Lucilius Bassus volt, Vespasianus mellett nyilatkoznak. Mert a legénység nagy része dalmatiai és pannoniai eredetű volt. Ezek a tartományok pedig Vespasianushoz szítottak. [1])

Vespasianus trónra jutván, a már legióvá alakult „classicusok“-nak (hajósoknak) sast, czimert és nevet ád. Neve „Legio II. adjutrix“ (II-dik segédlegio). Ez eléggé indokolt czím lehetett jövendőre, — bár mindaddig nagy tetteiről nem szól az irás. De különösebb a kitüntető czím, melyet Vespasianus még hozzáragasztott, úgy hogy a teljes czím „Leg. II. adjutrix pia fidelis“, azaz megbízható és hűséges. [2]) Valóban sokszorosan hű: először Othohoz, aztán az ezt legyőzött Vitelliushoz, s végre ennek ellenségéhez, Vespasianushoz! — Talán épen a tisztességes név által akarta utóbbi örökösen emlékeztetni a legiót a születésekor mutatkozott hibák kerülésére.

De ez még csak czím volt. — A legiónak minden egyes embere római polgárjogot nem nyert volt, melynek hijjával volt a hajóhadnál vagy a szárazon nem legiókban szol-

[1]) Tac. Hist. III. 12.

[2]) A pia nem kegyest jelent mindig, s épen itt nem. Dio Cassius görög szövegében πιστὰ-nak van fordítva. Ugyanazon iró szerint Claudius császár találta fel más legiók számára, kiknek szorultságában hűségét biztosítni akarta, a pia fidelis czímet, s azt a senatus által is megerősíttette. (D. Cass. LX. 15.)

gáló barbár eredetű alattvaló. Vespasianus 70-ben márczius 6-dikán ünnepélyes okmányt állított ki a legio számára, mely rézlapra vésve a Capitoliumban a Juliusok nemzetségének oltára mögött helyeztetett el, mint szokás volt az ilynemű okmányokat. Ezen kivül szintén érczlapon a legiónál is megvolt másolata.

A legio akkor Campaniában Resina táján tanyázott, a hol találták az emléket. Ebben polgárjog van adva a II-dik „pia fidelis“ segéddandár mindazon egyéneinek, kik betöltötték a szolgálat húszadik évét. Ez volt ugyanis a legióbeli szolgálat köteles évszáma. Sokat jelentő formaság! Mert ebben nem szoktak részesülni a hajókon szolgáltak, hanem csak a szárazon a rendetlen csapatoknál a fentebbi évet kitöltött egyének. A kik rendes, azaz legióbeli katonák voltak, azokat polgári joggal biró osztályokból ujonczozták, s ilyeneknek nem volt szüksége a fentebbihez hasonló diplomára. Azért ritka kivételes tünemény, hogy az I. adjutrix Galbától, a hasonnevű II-dik legio Vespasianustól nyer ilyen okmányt.

Azonban nagy kitűntetés volt a polgárjog elnyerése, s az, hogy csak húsz évi szolgálat kitöltése elegendő volt. Mert a hajóhad legénysége csak huszonhat évi szolgálat után nyerhetett ily előnyt. Igy azok a tengerész-katonák, kik a ravennai flottánál Vespasianushoz pártoltak, ennyi évi szolgálat végeztével lettek polgárokká, mint ezen császárnak egy 71-dik évben kelt diplomája tanusítja. Világosan ki van téve, hogy azok a tengerészek, kik Lucilius Bassus alatt szolgáltak volt s a huszonhat évet kitöltötték, nyernek polgárjogot. [1]) Ez pedig többek közt azon fontos engedményben állott, hogy veteránnak azelőtti vagy azutáni

[1]) A II-dik legio számára kiállitott diploma. Cardinali Dipl. Mil. Tav. IV. p. XIX. A flotta számára kiállitott pedig Mommsen Corpus Inscr. L. 850. lap.

házassága törvényesnek ismertetett el. A nem valóságos polgár házasságát, ha különben formaszerű volt is, s szégyen nem volt, a törvény el nem ismerte.

A 71-diki fentebbi diplomából az tűnik ki, hogy Vespasianus valamennyi flotta-katonát nem osztott fel legiókba; de azért jutalmuk nem maradt el azoknak sem, kik a II-dik adjutrix legióban helyet nem találtak. A nevezett okmány 71-ben april 5-dikén kelt. Még azon hó második felében ugyanazon katonák számára a császár egy módosított diplomát állít ki. Nyilván a megajándékozottak sérelmesnek tekintették, hogy bajtársaiknak a II. legióban csak húsz évet kell szolgálniok, nekik pedig huszonhat évet. Azért ujdonúj diplomát kaptak Vespasianustól april 14-től 30-ikáig, melyben a törvény is meg van tartva s a katonák is ki lehettek elégítve. Az van mondva benne, hogy a diploma élvezetébe a legénység huszonhat évi szolgálat után lép, de a ki a hadjáratban (expeditione belli), tehát mint szárazi katona vitézül és híven megtette kötelességét, amaz évek leszolgálása előtt is. Kétségkivül azt kell alatta érteni, hogy az ilyenekre nézve a szárazi sereg húsz évi szolgálatideje érvényes.

A másik kiváltság, a miben a veterán részesült, házassága törvényesítésén kivűl az volt, hogy számára a birodalom valamely részében az állam földbirtokot jelölt ki. Igy a flotta-katonaság azon részének, mely nem a II-dik legióban szolgált, Vespasianus Pannoniában jelölt ki telepet, s a diploma lelhelyéből gyaníthatólag a Száva mellékén; mert az utóbb taglalt okmányt Bródtól nem messze találták, a volt bródi ezred terűletén. [1])

[1]) Mommsen az általa közölt két diplomára (851. l.) nézve feltünőnek találja, hogy két-három hét különbséggel Vespasianus ugyanazon csapatok számára két külön diplomát irat. Ő azt a különbséget látja a kettő közt, hogy az elsőben (april 5-dikiben) meg van nevezve Pannonia, mint a flotta-katonák telepedési

Annyi a fentebbiekből áll, hogy egyfelől a II. legio katonáinak okmánya egy szóval sem gyaníttatja, hogy veteránjaik hol nyernek telepet; másfelől a legióvá nem alakított többi flotta-katonaságról is, mely Pannoniában szállott meg, nincs semmi adatunk, melyből azt mondhatnók, hogy Aquincumban helyeztetett el. Sőt inkább az a valószínűbb, hogy a Száva mellékén lett birtokossá.

A mi a II-dik legiót illeti, mely jóval később Aquincumba került s azt el sem hagyta századokig, annak története ezért közelebbről érdekel bennünket. A sast, kitüntető czímet, melyet Vespasianustól 70-ben, márczius 6-dikán nyert, meg kellett hálálni, a mire bő alkalma volt; mert még azon évben folyt le a súlyos hadjárat, melyre a császár, mint láttuk, egy másik diplomában czéloz.

A polgárháborúkat az alsó rajnai népek felhasználják függetlenségök kivívására, melyre a pártoskodás mintegy felhívta őket. Épen a batavok, Civilis nevű vezérök alatt az elsők, holott ennek a szövetséges népnek legkevesebb panasza lehetett az elnyomatás miatt. Nem adott egyebet katonánál a rómaiaknak, különben saját törvénye szerint élhetett. — A kevés számu római legiók nagy nehezen birtak megküzdeni a veszélyes mozgalommal, mely kiterjedt a germánokra, sőt némely gallokra is. Vespasianus császár Civilis ellen a 70-dik évben több legioval együtt egyenesen Rómából küldi az Alpokon keresztül a másodikat is. Az ellenség a Rajna mellett Veteránál száll táborba. A Rajnát egy keresztben vont gáttal kiárasztja serege homloka előtt, mi által a síkság tóvá és mocsárrá

---

helye, a másikban nincs. Én nagyobb különbségnek látom, a mit fenn előadok, — hogy t. i. az első diploma szerint 26 évig kell szolgálni, a második szerint előbb is veteránná lehet valaki, ha a lefolyt hadjáratban kitüntette magát. Az utóbbiban azért nincs szó Pannoniáról, mivel az első, szinte érvényes okmányban az benne foglaltatott.

lett, melynek gázlóit a batavok és germánok jól ismerték. Könnyű fegyverzetökkel úszni is tudtak. Lábolásra is az ellenség emberei magas termetöknél fogva alkalmasabbak. Mindamellett Cerialis, a római vezér nem akarta megadni egy barbárnak azt az elégtételt, hogy ne látszassék merni a támadást, bár csupán a természeti akadályok miatt is. Az első nap a rómaiak támadása nem sikerül. Másod nap a római vezér, Cerialis külön osztályokban állítja föl seregét s mindenikhez külön beszédet tart: a VI-dik legiót megtiszteli azzal, hogy ez egymaga emelte a császári trónra Galbát; a XIV-dik legióban Britannia meghódítóját üdvözli; a II-dik legiót azzal buzdítja, hogy ebben az első ütközetben érdemelje ki az új sast és legio czímet. S a legiók a természeti akadályok s az ellenség vitézsége felett diadalmaskodnak. [1]) Bár a történész nem emeli ki, de kétségtelen, hogy épen a II-dik legio és a többi volt flotta-legénység a legjelesebb szolgálatokat tehette ezen inkább vízi, mint szárazi harczokban, habár elvben a szárazi sereghez számították a csapatokat. Civilist még néhány hiu kisérlete után sikerült kibékéltetni. A II. legio első és nehéz munkája méltán számítható Aquincum történetébe, miután mint mondám, a Rajna ezen vitéz harczosai őrzötték századokig a Dunát a mi vidékünkön. A hadjárat utolsó felében a Rajna mellett, Batavodurumot tartotta megszállva a mi legiónk; de hol volt neki állandó szállás kimutatva, az tudva nincs.

Domitianus idejéből maradt fenn a legio hős tetteinek némi emléke. Egy Olaszországban, Potenzában talált föl-irat a legio egy tribunjának, (mintegy őrnagyának) kitűntetését foglalja magában, ki csapatjával egy várostromban az első volt a falak megvételében (corona muralist nyert) [2])

[1]) Tacitus Hist. V. K. 16. f.

[2]) Orelli Henzen gyüjteménye 6766. szám. Vitás kérdés

Ez a hiteles okmány azt bizonyítja, hogy a II. legio legalább a 88-dik év után a pannon határokon küzdött; mert az együttes származát-svév támadás tárgya kétségkivül Pannonia volt. A harczban a legio, úgy látszik, nagy dicsőséget aratott ismét. De később szintoly büszke lehetett más czímen is erre a korra. Ezen időtájban szolgált a II-dik legióban mint tribun Hadrianus, a későbbi nevezetes császár, kit innen aztán alsó Moesiába tettek át s ott lett úgy látszik, az V. macedon legio parancsnokává. [1]) — És abból, hogy egy legio rendkivüli időkben hol küzdött, nem lehet következtetést vonni arra, hol volt állandó tanyája. A svév háborúra Spanyolországból is hoztak ki legiót. Némely régiségbúvár a Rajnához, más Pannoniába teszi a mi legiónk első telepeit. Van, a ki egy ideig való táborhelyét Brittaniában keresi. [2]) De documentumokat ezen idő szerint nem lehet fölmutatni ezen legio első századbeli lakóhelyére nézve, s még az azután való sok évre sem.

Miután a II-dik legio nyomán nem bizonyúl be semmi az első század Aquincumára nézve, lássunk még a területre vonatkozó egy-két adatot. Az irodalmi nevezetesebb emlékek szemléjét ezen időre nézve kimerítettük. Tacitus fenmaradt műveivel már némileg a második századba is átcsaptunk, mire világos bizonyság, hogy történeti bevezetésében reményét fejezi ki Nerva és Trajanus történetének

volt, vajon Vespasianus vagy Domitianus idejére teendő-e ez a felirat: mely a származát és svév háborut együtt említi. De Borghesi véleménye s Mommsen fejtegetései (Hermes III. 116. l.) alaposabbak, kik a Domitianus alatti ily háborút tartják említettnek. Alig is lehet, hogy a 69—70-ben folyt származát-svév nyugtalanságokról lenne szó, mikor a legio születendő félben s mindjárt a Rajnához volt rendelve.

[1]) Spartianus, Hadrianus élete. 2. fej. Tribunus secundae Adjutricis legionis creatus. Post hoc in inferiorem Moesiam translatus, extremis jam Domitiani temporibus." (Domitianus meghalt 96-ban). — Mommsen Corp. I. L. 550. sz.

[2]) Grotefend Annal. Soc. Rhen. 32, 77.

megirásához. Trajanus pedig 98-ban jut trónra, s a következő száz év első éveire esnek legnevezetesebb tettei. A nagy történész az ő „Historiái"-t, úgy látszik, részenként irta és olvasta föl 98-tól 115-ig, s az utóbbi évben adta ki, mikor Annalisaihoz fogott. [1]) Germaniáját 98-ban irta. Ha Pannoniáról oly tüzetesen ir vala, mint a germánokról, már a Trajanus korabeli Pannonia képe maradt volna ránk. A területi viszonyokról, a mit tőle vehettünk, egyes mellékes szavak, s aligha a fentebbi idézetekben kimaradt valami fontosabb, a mi vidékünkre vonatkozik. — A területi viszonyokra alkalmas némi világot vetni egy a fentebb tárgyalt diplomák osztályába tartozó emlék Domitianus korából, ki 81-től 96-ig uralkodott. Kelt 85-ben, de már nem legio számára, hanem azon nemzetiségek szerint alakított zászlóaljak részére, melyek a római seregnek mintegy rendetlen csapatai voltak. Egy ilyenek részére kiállított diploma a szóban levő, melyet Belegen találtak, Segesdtől délkeletre. A Pécstől Szigetváron át N.-Kanizsának vezető utban lehetett lakása ezen csapatoknak, melyek, mint látni fogjuk, az utak hosszában állomásonként szoktak elhelyezve lenni. Ezen csapatokról meg van mondva a diplomában, hogy Pannoniában feküsznek Funisulanus Vettonianus parancsai alatt. Megjegyzendő, hogy nincs megkülönböztetve a teljesen hivatalos okmányban alsó és felső Pannonia, valamint nincs megkülönböztetve ama 71-dikiben sem, melyet fentebb vizsgáltunk. A csapatok, melyekről most szó van, 21 zászló levén, mintegy tiz-tizenegy ezer embert tehettek, lovas és gyalog együtt. Rendes viszonyokat véve, ezen csapatok mellett legfelebb két legiónak kellett lennie. Hol volt vajon az a két legio? — Az egyiknek állomáshelye az lehetett, me-

[1]) Mommsen, Lebensgeschichte d. jüngeren Plinius. Hermes, III. 106. l.

lyet már Plinius (meghalt 79-ben) Carnuntumnak nevez, a másik pedig Poetovio (a mai Pettau) volt. Utóbbiban a XIII. iker-legio (gemina) tanyázott, előbbiben a XV. Apollinaris, mely 71-ben a judaeai háboru után hozatott vissza Pannoniába. Ezt pedig nemcsak irodalmi följegyzések, hanem a legbiztosabb emlékek, ezen legiók által készített téglák bélyegei tanusítják, melyek az első század vége óta ama helyeken találhatók. [1]) — Szerintem a legfontosabb körülmény az, hogy Poetovio az első század utolsó negyedében egy legiónak állandó lakása. Pettau pedig fekszik a Dráva partján Magyarország nyugati határán, nagy messzeségre a Dunától. — Látni fogjuk, hogy mihelyt biztosabb jele van annak, hogy vidékünkön a Duna vált a birodalom védelmi vonalává, Pettau megszűnik legiószállás lenni, s a XIII. ikerlegio téglái a mai Bécsben lesznek találhatókká. Föl lehet bizvást tennünk a mi vidékünkre nézve, hogy legionarius táborhely csak a határszélen, vagy annak közelében volt. — Pettau soha sem volt többé legiók tanyája, mihelyt a Dunáig terjedt a római határ. A mint elvitték belőle a legiót, colonia rangra emelkedett — még pedig a II-dik század elején, Trajanus alatt. A 85-dik évről szóló fentebbi okmány lelhelyének hiteles volta valószinűséget nyer a pettaui tábor létezése által ugyanazon időben. A lelhely pedig, Segesd vidéke, arra mutat, hogy a Dráva és Rába vonalait összekötő utban, a Balatontól délre és nyugatra alkottak egyes helyőrségeket az okmányban felsorolt könnyű csapatok. A carnuntumi legio volt az előörs a Dunától éjszakra lakó népek ellen, a pettaui tartóztatta fel a Balatontól netalán délre Olaszországba betörni akaró ellenséget, s az utat homloka előtt megszállva tartotta a könnyű fegyverzetű katonaság, mely mintegy előörsi szolgálatot is teljesített.

[1]) Mommsen Corpus I. L. III. 482. és 510. l.

— Igy osztva fel eme haderőt, azt is állíthatjuk, hogy már akkor két külön seregnek kellett lennie Pannoniában. Egyik a poetovio-carnuntumi, másik az alsó Száva mellékei, mely vidék mindig a legnagyobb fontosságú volt az ut biztonléte tekintetében, s hadi vállalatok szempontjából is. Hogy azonban hol, s micsoda legio volt azon tájon az első század végén, arról hallgatnak az emlékek. De nyilvánvaló, hogy ha ekkor a II-dik legiót Pannoniában gyanítnók, a Száva és Dráva közt kellene nyomait keresnünk.

Ha a lelhelyeknek kivált a könnyebben hordozható diplomás érczlapokra nézve bizonyító erőt tulajdoníthatnánk, legelső jele annak, hogy Róma a buda-eszéki vonalat meg kezdte szállani, a 98-dik évből maradt volna ránk. Találták Felső-Nána táján, mely Kölesdtől délnyugatra fekszik Tolnamegyében, nem ugyan a dunaparton, hanem a Duna mellékén. Szintén könnyű csapatbelieknek a szokott szolgálati év letelte utáni polgárjogát adja meg. Hét zászlóalj van előszámlálva benne, melyek az okmány szerint Pannoniában feküsznek. [1]) Az okmány azt bizonyítja, hogy még a század vége előtt két évvel nem volt a tartomány alsóra és felsőre osztva, s igy a hihetőséget, melyet a lelhelyből merítnénk a római provincia kiterjedésére nézve, ez a körülmény meggyengíti. Az itt előszámlált könnyű csapatok kis száma arra mutat, hogy ezen a tájon nem önálló sereggel van dolgunk. Egy fél legióhoz való könnyű sereg ez mindössze, — talán csak a Dráván túlról előörsképen kiküldött sereg, mely egyfelől a Dunát tartja szemmel, másfelől a pécsi hegyek átjárásait őrzi.

E szerint a keresztyén időszámlálás első százada nem ád semminemű biztos támaszpontot arra, hogy Aquincumot a rómaiak részéről megszállottnak és megtelepítettnek tekintsük. Római megtelepítés esetében vagy egy

[1]) Mommsen Corp. I. L. 862. l.

legio téli szállása lett volna az, vagy polgárilag berendezett római város (municipium, colonia). Még az első században ez a két kategoria kizárta egymást. Tekintve, hogy Aquincum a határon fontos közlekedési pont, ha valami, táborhely lett volna, a carnuntumihoz hasonló „hybernum," mely esetben még római szervezetű város nem lehet vala. De nincs semmi nyoma, hogy itt legio tanyázott volna Trajanus kora előtt. Sőt a pannoniai hadsereg fenleirt elhelyezése csaknem az egyedűli argumentum, ez ellen bizonyít. Ezt az időt legfelebb átmeneti korszaknak tekinthetjük városunkra és egész vidékére nézve, melyen a benszülött törzsek megtartották autonomiájok egy részét, s ha nem is úgy szolgáltak, mint fenebb a quádokról irtam, szövetségesekűl, kik nemhogy magok fizettek volna, hanem Róma fizetett nekik; de, meglehet, olyformán, mint a batávokról irtam, hogy alávetették magokat a római ujonczozásnak, ha más adóval nem tartoztak is. Azok a pénzek, melyek az eravisc nép nevével verettek, valószinűbben lehetnek az első, mint bármely más század emlékei. De ezek a pénzek az autonomia mellett bizonyítják a rómaiság elterjedését a fél függésben volt népnél, s hihető, hogy a főnökök neve is római lett, mint a hogy egy Civilis nevű fejedelmet látunk a batávoknál. — Könnyen lehetnek ebből a korból valók azon lelhelyek emlékei, melyekben a barbár készítményű ipartárgyakat összevegyűlve találják régiségbúváraink a nyilván római gyártmányokkal.

Pannonia Trajanus előtt még mindig alig volt egyéb a rómaiak számára, mint egy, bár fegyverrel, kisajátított vonal, egy-két ut keresztűlvezetése és biztosítása czéljából. Az egyik ut a Görögországból Itáliába, a másik a keleti Európából a nyugatiba vezető. Igy Aquincum közlekedési vonalainak előnyei csak mellékesen voltak felhasz-

nálva ebben a században. A carnuntumi hajóhad a mindkét parton többnyire kibékített szövetséges népek közt bizton járhatott, mikor akart, le a vaskapui szorosokig; de mint mondám, a folyami hajóhadak inkább állomásozó, mint közlekedő szerepet vittek, s inkább révbeli szolgálatot tettek. Az utak Eszéktől és Szombathelytől Budáig a barbár primitiv, bár szekérutjai lehettek, de a rómaiak segíthettek már nagyobb akadályok legyőzésében. Mindenesetre nagy hátramaradás volt városunkra nézve, hogy még Pompeji eltemettetése korában (79-ben) a rómaiak nem kezdtek itt építni; hogy Siscia, Sirmium, Sabaria, sőt Carnuntum is előbb jártak nála ki fél, ki egy egész századdal.

Szóval úgy lehet vélekednünk, az első században a praehistoricus korszaknak még nincs vége, bár a római korszak elkezdődött volt vidékünkön. Azonban az első században kezdődik, s a második elején befejezést nyer egy bonyodalom, mely Rómát arra kényszerítette, hogy a Duna vonalán állást foglaljon s máskép rendezkedjék el.

IX. FEJEZET.

A MÁSODIK SZÁZAD.

Mint láttuk, az Augustusnak tulajdonított végrendelet, mely szerint a birodalom természetes határa a Duna és a Rajna, az előbbi folyamra nézve nem ment teljesedésbe az első császár egész századában sem. — A második század első éveiben éri el a római megszállás Pannoniában a Duna egész vonalát. Csakhogy ekkor szintoly kevéssé törvény az a vélt alapelv, mint azelőtt. Mert mikor a hóditó megérkezett a Dunához, keresztül is ment rajta. Az történt a Duna stratégiai vonalával, a mi történt volt Augustus idejében a krajnai Alpok szorosaival, — meg sem állapodott egy hónapig sem a hóditás ezen kitünő védelmi vonalnál. Ugyanaz a Trajanus, ki Pannoniában a Dunáig viszi a megszállást, az Al-Dunán messze túl terjeszkedik Dacia meghóditásával.

Dacia elfoglalásának indokai mások, s az egykorúak előtt menthetőbbek voltak, mint Augustus hódítása. Domitianus alatt úgy látszik, diplomatiai esztelenség s hadvezéri gyámoltalanság nagy csorbákat vertek a római név becsületén. Azok a quádok és markománok, kiket most svéveknek neveztek, s kik a Dunától éjszakra laktak s Augustus óta királyt fogadnak el Rómától, nemcsak pártot ütnek, hanem a Duna és Tisza közt lakott származtok-

kal szövetkezve betörnek a római területre, s ott egy egész legiot megsemmisítenek. A származtok, úgy látszik, a mai magyar Duna alsó folyásánál törtek át a határon. Igen nagy számban titkon sikerült átkelniök a folyamon. Véletlenül lepték meg az őrségeket, s számos rómait leöldöstek. [1]) Ugyanazon időben támadnak a hatalmassá lett dákok, kiktől aztán a római caesar gyalázattal vásárol békét. Hihető azonban, hogy a hadjárat, ha nem volt is dicsőséges, de végre nagynehezen csakugyan győzött a legiók fegyvere. — Bármint legyen ez, Domitianus diadalmenetet tartott a svévek és dákok felett; de a származtokat még ily megalázó kitüntetésre sem tartá érdemeseknek. [2]) Nerva alatt (96—98), ki Trajanust utódjául fogadta, s neki nagy szerepet juttatott, nem tudni, mi okból, ujra kitör a svév háború. Trajanus azt dicsőséggel végzi be, s mind a császár, mind fogadott fia a „germanicus“ nevet veszi fel czímei közé, a 97-dik év őszén. [3]) Hogy azonban a győzelem után a békét biztositsa, Trajanus a következő év végén és azon egész télen a Duna mellékén tartózkodik, hol, miután Nerva 98-ban meghalt, Pannoniának új helytartót adott J. Servianus Ursus személyében. Ekkor kelhetett az a diploma, melyet Felső-Nánán találtak s fentebb ismertettünk. Ez Trajanus nevében szól, s kétségkivül az illető csapatok jeles szolgálatai fejében osztatott ki.

A svév háborúról leirás nem, csak czélzások maradtak ránk. Ifjabb Plinius, ki K. u. a 100-dik évben, tehát a

---

[1]) Flavius Josephus, Becker VII. k. 4. fej.

[2]) Expeditiones suscepit sponte in Cattos, necessario unam in Sarmatas, legione cum legato simul caesa, in Dacos duas .... De Cattis Dacisque ... duplicem triumphum egit; de Sarmatis lauream modo Capitolino Jovi retulit. (Sveton, Domitianus 6.) „vagosque Sarmatas latio non est dignata triumpho“ (Statius, III. 3.)

[3]) Mommsen, Hermes, III. 117. l.

svév háború után s a dáciai kezdete előtt tartja dicsérő beszédét a császárra, nagy magasztalásaiban nem túlozva ezeket mondja, hallgatagul párhuzamot vonva a Domitianus és Trajanus idejebeli állapotok közt:

„A népek bátorságot kaptak (Domitianus alatt) és lerázták a jármot. Nem szabadságukért, hanem leigáztunkra küzdöttek. Fegyverszünetre sem álltak, csak egyenlő föltételekkel. Más föltételt nem tartottak elfogadhatónak, mint melyet ők szabtak meg. De ime most megjuhászodtak, újra megszállta a rettegés, s a parancsok teljesítésében a készség. Mert római hadvezért látnak, ama régiekből valót, kiknek a diadalmenetekhez jogot a hullafödte csatamező adott. Nem pénzen veszszük már, elfogadjuk a kezeseket, s nem roppant kár és tömérdek ajándék árán békélünk, mint valami legyőzött. — Kérnek, kényszerítnek. Tetszés szerint adjuk vagy tagadjuk meg, — akármelyiket elfogadják a birodalom méltóságától. Az esdeklő hálálkodik, az elutasított szólani sem mer. Hogy is merne, mikor eleven emlékezetében van a mult. A legharcziasabb népeket oly időben lepted meg, mely rájok nézve legkedvezőbb, s ránk nézve legsanyarúbb, — mikor a jég hidat ver a Duna két partja közt, s megkeményedve egész táborokat bir meg a hátán, midőn vad nemzetek fegyverénél biztosabb védelem nekik az ő csillagzatuk ege. Mintha kicserélődött volna az évszakok rendje, te köztük termettél, ők pedig rejtekeikbe vonultak. Ennyire becsül, tisztel téged az ellenség! [1]) — De ennél is magasztalóbb a mérsékleted. Harczok dicsőségében töltöd fiatalságodat s a békét szereted. Nem félsz a háborútól s nem idézed elő. Szép az, ó Imperator! szép az, megállapodni a Duna partjánál, holott ha átkelsz, bizonyos a diadal!“ [2])

[1]) Plinii Caecilii Secundi Panegyricus 11. és 12. fej.
[2]) U. a. 16. f.

Innen tudjuk meg, hogy Trajanus téli időben lepte meg s győzte le a quádokat, svéveket, s teljesen kibékítette őket. De a pannoniai Dunántúlra nem terjesztette ki hódításait, hanem megállapodott annak partjainál, és hogy a nagy császár mielőtt a dáciai háboruhoz fogott, biztosítni akarta magát a Morva- és Csehország felé lakott germán népek veszteg maradásáról. Fő gondját, egész erejét az elhatalmasodott Decebalus dák király ellen fordította. — Nemcsak maga által volt ez veszélyes ellenfél, hanem azon szövetségek által, melyekbe vonta a szomszédos barbár népeket, s különösen a származát jazygokat, kik az első században kezdenek rosz hirnevüekké lenni Rómában; de még Domitianus idejében rendetlen harczmódjuk által inkább megvetettek, mintsem félelmesek. Trajanus, úgy látszik, nem igy gondolkozott. A dák hadjáratra nagyszámú lovasságot egyesített a birodalom legtávolabbi részeiből is; mert a dákoknak nagy erőt adott a magában csakugyan győzni képtelen származát könnyű lovasság.

A veszélyes szövetséget karddal kellett ketté vágni. A hadjárat alapeszméjéül ezt mutatja a kimenetel: Egyiket a két nép közűl meg kell hóditni, — a másik egymagában nem veszélyes. Trajanus nem a származátokat, hanem az erősebb dákokat szemelte ki áldozatul. A Dunán Belgrádon alúl hajóhidat vervén, nem bántja az Alföldet, a származátok hazáját, hanem talán a lugosi és aradi uton Erdélyt támadja meg. A 100-dik évtől 107-ig két nagy hadjáratban tökéletesen meghódítja Daciát, s ezzel mesévé teszi, mintha a római chinai falnak nézte volna a Duna vonalát, melyen túl menni ép ugy tilos volna, mint azelőtt messze innen maradni rajta. — Trajanus, miután Pannoniában, úgy látszik, végre a Duna vonalát egész hosszában megszállotta, Erdélyben legiókat helyezett el, de ugyanakkor a mai magyar Felföldet, valamint az Alföldet megszállatlanul hagyja.

Az állítólagos védelmi állás a barbár népek ellenében nem mondható kitünőnek, pedig Rómának aligha volt valaha jelesebb hadvezére, mint Ulpius Trajanus. Mind a Duna által négyszögü bástyaformára kiszabott Pannonia, mind pedig a bánsági földnyak által a többi birodalommal kevéssé összekapcsolt Dacia a barbár földbe messze beszögellő félszigetek, melyeken egy invasio tengere az első lökésre átcsaphat. Még arról sem lehet szó, hogy ezt a két beszögellést két egymást fedező bástyának lehetne tekinteni, mintegy Vauban styljében. Bizonyára az ágyuk részére feltalált emez építészeti rendszer szabályai közt nincs egy is, melyben az mondatnék, hogy egyik bástya ágyuja teljességgel ne szolgálhasson még csak közel se az ő szomszédjáig. Épen az ellenkező a szabály: egymást fedezniök kell a szomszédos bástyák ütegeinek. S mikép fedezhette Dacia bástyája Pannoniát bármely fegyvernemmel? Egy Eger vagy Hatvan táján előbukkanó barbár sereg mikorra átkel Budánál s kirabolja a Dunán túli vidéket, az erdélyi római legiók legfelebb Tokajig ha elérkezhetnek, s mikorra Egerhez érnek, a rablók Esztergomnál vagy Komáromnál el is takarították a zsákmányt a bányavárosok hegyei közé. Mennyivel előnyösebb még az ellenfélre nézve, ha egyszerre több oldalról tör be akár külön Daciába, akár külön Pannoniába. — Ha tehát erélyesen támadni kész és képes népeket veszünk az Al- és Felföldön, ellenökben a védekezés nem volt czélirányosan rendezve. — Egészen más, ha a római hadi rendezkedést csak kis mértékben védelminek s sokkal inkább aggressiv természetűnek tekintjük. — Czélja Trajanus dáciai hódításának nem az volt, hogy ellenséges invasiók ellen védpaizsul szolgáljanak a hegyek, hanem hogy Rómának meghódítson nem annyira egy tartományt, hanem a környezetében valamennyi kisebb népet, melyek a helyett hogy, mint

azelőtt, olykor veszélyes szövetségeket kötnének Róma ellen, most Róma szövetségesei és védői legyenek. A limesek, melyeknek értelmezéséből hajlandó lenne az olvasó chinai falakra gondolni, soha sem voltak ilyenek. Ellenkezőleg, inkább a külvilággal való érintkezés támaszpontjai. Nem volt még ország, melynek valódi határait bajosabb lett volna megmondani, mint a római birodalom. Messze túl terjedt az Európában mindenütt az utolsó római mértföldmutatónál, a limes hosszában lakó népek fölötti uralkodásban, s első sorban nem a római legiok által épített várfalak, hanem ama szövetséges népek védték a határokat távolabbi barbárok ellen. Bonyolult egy védelmi rendszer, mely a határ parancsnokaitól és a császároktól több diplomatiai elmét, mint stratégiai tehetséget kivánt meg. Ezekkel a népekkel bánni kellett tudni. A túlságos megbecsülés szintoly rosz következésű lehetett, mint az elbizakodott erőszakoskodás. Trajanus, kinek a jószivűségig menő nagylelkűségét szintúgy dicsérik, mint parancsolni tudó méltóságát, kétségkivűl nagy hódításokat tett a diplomatia fegyvereivel is, — s azt bizonyosnak vehetjük, hogy miután egész Dunántúlt megszállotta s Erdélyt elfoglalta, nem volt a mai Magyarországnak egy nádas rejteke vagy sziklás zúga is, melynek néptörzse ne lett volna Róma szövetségese. Magyarország mai terűlete meg volt hódítva, habár megszállva nem, s habár más provincia nem volt sem most, sem később eme terűleten, mint Pannonia és Dacia. Legjobban volt biztosítva a származát jazygok hűsége, ha kell, fegyver által is. Mind a pannoniai Duna felől, mind Daciából a Tiszáig állandóan fenyegette a rómaiak büntető karja, ha büntetésre okot adnak. Trajanus utóda, Hadrianus alatt is békében voltak a tartományok a külső támadásoktól. A határnépek, úgy látszik, zsoldot is kaptak tőle. Sőt, ha egymás közt perök volt, Hadrianus

császárhoz fölebbezték azt. [1]) De ha érdekes kérdés, miért terjeszkedett Trajanus alatt Róma a Duna egész vonaláig s azon túl Erdélybe is, nem érdektelenebb a másik, miért nem terjedt a megtelepedés jóval messzebb, legalább Magyarország mai keretét miért nem töltötte be, mely védelmi határnak jobb lett volna. A hódítmányt mai szemmel elég kecsegtetőnek láthatjuk. Ott volt a Felföldön a fényűzés fő czikke, az arany, mely akkor kétségkivül jobban meghálálta a bányász fáradságát; ott volt az akkor is becses vas. Az Alföld, hol futó homok és mocsár nem lepte, bőven megtermette a rómaiak kedvencz gabonáját, a tiszta buzát. Mi gátolta, hogy oda nem telepedtek? — A barbár népek vitézsége sehol fel nem tartóztatta ezt, — hiszen azok már le is voltak győzve mind, a kik a határok szomszédjában laktak. Mint láttuk, a Duna vonalához való ragaszkodás sem fogadható el döntőleg nyomatékos oknak.

Azt gondolom, roszúl fogják fel a római embert azok, kik máskép nem tudják képzelni, mint egy súlyos embermészárló pallossal oldalán. A római nemcsak edzett katona, hanem nehéz munkát biró földmives volt elejétől fogva. Már a respublica fiatal korából lelkesítő monda maradt fenn, hogy az eke szarvától ültetik az embereket a hatalom legfelső polczára, s Cato a nagy hazafi a földmívelésről ir könyvet. A földmívelés nem volt kisebb becsben a császárság alatt, habár nem szántottak is a kormányférfiak. — Ekkor már finomabb foglalkozások is voltak. A császárságbeli római szenvedélyes kőfaragó, kitűnő ács-, kőmívespallér, művészi architect és vizműépítő. Egész egy szabadkőmíves-nemzet, (középkori értelemben), mely Európa nagy részét elárasztja a nemes, férfias lélek

[1]) Dio Cassius. 69. könyv 9. f. A hely épen Pannoniára szólhat, mivel itt lehettek azok a lovasok, kik a Dunán át tudtak úsztatni.

bélyegét magán viselő építményeivel. Mert nemcsak amolyan mai napi munkás mesterember, hanem a ki, a mihez fogott, igyekezett úgy megcsinálni, hogy magának is kedve teljék benne. A számtalan építmény, melyek több mint másfélezer év pusztítóival daczolnak, bizonyítják, hogy az a hős lélek, mely a Scipiókat a harcztéren jellemezte, átment a békés iparágakra is. Nem a csiszolt finomság, hanem mindenek fölött a merész eszme és solid kivitel jellemzi őket.

Mindenütt, a hol a római letelepedett, városokat, erődöket, utakat, hidakat épített, s sűrűn hintik be ma is romjaik Európa nagy részét. Physicai lehetetlenség, hogy mindezen temérdek épületnek a tulajdonképi római lett volna napszámosa is. Hogy volna képes a mai Olaszország lakossága, mely lehet oly számmal, mint volt a római császárság alatt, Európa, Ázsia és Afrika mindazon részeit sajátkezűleg sürűn beépítni, melyek egykor a római birodalomhoz tartoztak? És csak az általam leirandó utak, melyek Pannoniát összefűzték, óriási munkaerőt tesznek föl, melyek építésére a római katonaság teljességgel nem lehetett elég. Azt kell hát hinnünk, a római inkább az építőmester, a pallér és munkavezető volt: a napszámos, a mennyire a rómaiból nem telt, a hódított tartomány népe volt. Úgy tettek, mint Marmont marsal I. Napoleon alatt Dalmatiában. Katonái vezették az utépítést, a benszülöttek rá voltak szorítva segíteni a kézimunkában, kik azt zúgolódás nélkül végezték, mint közhasznú vállalatot. S méltán jutott eszébe ezen kitűnő műveltségű tábornagynak, hogy alkalmasint igy jártak el a római legiók is.

A rómaiak tekintettel kellett hogy legyenek a stratégiai szempontokon kivűl azon materiálékra is, melyeket egy-egy hódítmány szolgáltathat nemzetgazdasági szenvedélyeik kielégítésére. Ily materiálék voltak: a föld termő

ereje, az építési anyag hozzáférhetősége, de nem kevésbé az a munkaerő, melyet a beolvasztandó nép szolgáltatni képes.

Ezt tartva szem előtt, megmondhatjuk, miért ment Róma kelet felé csak addig hódításaiban, a meddig letelepült arabokat talált. A nomádság határánál volt itt a római birodalom határa. Ez az oka, hogy Róma nem akarta megszállani a germán törzsek lakhelyét. Ezek teljességgel nem szerették az ács és kőmíves mesterséget, nem szerettek épületekben lakni, melyeket tömlöczöknek néztek. Hajlékuk egy tetőtől talpig leérő széna- vagy nádfedél volt, egy ajtóval, ablak nélkül. Inkább barlang, mint lakás, inkább boglya, mint ház. Csak később kezdtek a németek is magok építészekké lenni. — Ily nép, mely széna és nád alatt éli világát, — lehetett, Tacitus izlése szerint, oly irigylendő boldog, mint Chateaubriandnak az amerikai őserdőkbe vonúlt regényhőse, — de nem szolgáltathatott munkaerőt a rómaiaknak massiv kőépítmények emelésére és utak csinálására. Sőt szántóvetőknek sem lehettek alkalmasak időszámlálásunk első századának germánjai. Legalább Tacitus, ki a vad erények annyi érdemjelével piperézi a germánokat, egy szóval sem dicséri munkaszeretetöket. Az a fal, melyet délnyugati Németországban a Rajna melletti Kölntől a Duna melletti Regensburg tájáig egy nyugati behorpadással vontak, s keleti részében Hadrianus falának neveztek, csak annyit kapcsolt Germániából a római birodalomhoz, a mennyit nem a germánok, hanem celta népek laktak. Hazánk területén, a Felföld ásványban, fában s minden építőanyagban gazdag táj volt, csak munkaerőt nem szolgáltatott. A quádok a kis Kárpátoktól mintegy a Mátra vonaláig lakták a Felföldet, s csak a Duna választotta el a rómaivá lett Pannoniától. Ezen a svévekkel elegyűlt vagy velök rokon és szövetséges nép szokásairól a

görög és római egykorú irók majd semmit sem irnak. De mindemellett föl lehet rólok tenni, hogy semmivel sem voltak messzebb a culturában Germania fajrokon lakosainál. Annyi bizonyos, hogy dolgozni szégyennek tartották mind ők, mind a származátok. Bányászatra a Felföldön egy oda települt celta néptörzset szorítottak „nagyobb szégyenül“ — mint Tacitus irja.

Kevéssel több az, a mit világosan tudhatunk Pannonia keleti szomszédairól, a jazygokról. Hadi szokásaikból, melyeket Ammianus Marcellinus Krisztus után 358-ban ismertet, primitiv lovas scythákuak tartanók, piczi lovaikkal, melyekből kettőt kellett harczba vinni minden lovas számára, hogy váltogathassa. Nagyobb helységeiket említi egy hiteles iró; de aligha vehetjük azokat földmíves nép telepeinek. Inkább azt mondhatjuk, hogy ethnographiai tekintetben a Duna balpartjáig nyúltak be Scythia pusztái.

A dákok műveltségi állapotáról részletes rajzok szintén nem állanak rendelkezésünkre. Pedig ez vetne mindenek fölött világot a kérdésre. A hódítás külső eseményeit véve, inkább azt kell hinnünk, hogy a dákok nem voltak munkaszeretőbbek a quádoknál. Trajanus, mikor megszállotta, úgy látszik, a benszülött nép, kétségkivül számos néptörzs szövetsége, föloszolván elemeire, kiköltözött onnan, s a rómaiak jóformán puszta földön telepedtek meg. A császár kénytelen volt a birodalom minden részéből egy nagyszerű kivándorlást rendezni, s abból népesítni be Daciát. [1]) De Trajanus, mint több más nagy ember

[1]) Eutropius 8. k. 3. f. úgy véli, hogy a nagy háborúban pusztúltak ki a dákok; de a rómaiaknak sehol sem volt szokása az irtás. Pannonia elnéptelenítéséről is irnak; de a következés megczáfolja ezt a véleményt. A római elvitte a fegyverfogható fiatalság tetemes részét katonáskodni; sokat vihetett el néha rabszolgának is; de annyit hagyott, a mennyi a földmívelésre

e részben inkább merész, mint biztosan sikeres eszme kivitelére vállalkozott. Tudjuk, hogy a római telepedés legkevésbé volt állandó Daciában. Mintegy másfél századig virágzott a mesterséges talajba ültetett fa, de oly kevéssé vert mély gyökeret, hogy egy császári parancsolatra szintúgy vissza lehetett ültetni a Dunán túlra, mint a hogy oda ültették volt. E szerint Dacia oly példa, mely csak a szabálytól eltérő kisérlet, s nem mondhatni, hogy sikerült kisérlet volt.

A Dunán túli vidéken, azaz Pannoniában a celta népek kétségkivül már a római megtelepedés előtt ellentétei voltak sok részben az itt elősorolt Dunán innenieknek, s áll ez a mi a quádot és származtot illeti. A jazygok földe, ha talán a nép dolgos lett volna is, magában alkalmatlan a római telepedésre. A Dunától pár mértföldnyire keletre nem volt kő, miből a rómaiak az ő isteneiknek oltárkövet, magoknak siremléket faragjanak, templomaik elébe oszlopos tornáczot, a népnek circust, szinházat emeljenek; s ha találtak volna is itt-ott agyagot, mit téglává cseréppé égessenek, nem volt bővön fa, mivel ezeket égethessék, s mivel fürdőjöket, lakásaikat fűthessék. Ott a római nem imádhatta bálványait; nem gyakorolhatta szokott munkáját, rendes mulatságát; testileg lelkileg megvette volna a hideg. Nemhogy tűzhelyét, de sírját sem találhatta a mi Alföldünkön. Rómaiság szalma kunyhóban és pásztori szalma tűz mellett, hal a szárazon. — Ily terűleten az utépítés is, római stylben, oly nehézségekkel jár vala, hogy ki nem fizeti a fáradságot. Azonban már Trajanus ideje óta, mindaddig, mig Dacia Rómához tartozott, lehetetlen hogy használva

---

szükséges, a munkabirókból is. Eutropius szavai: „Trajanus victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta.“

ne lett volna az a két fő közlekedési vonal, melyek egyike a Szamostól Tokajon át vezet Egernek s onnan Pestnek, másika Szeged felől tart ugyanezen pontjához a Dunának. Talán a mai Erdély meghódítása nélkül is, mihelyt Róma megtelepedett a Duna partján, Aquincum fontossága, mint a Kelet és Nyugat közti közlekedésnek csaknem elkerülhetlen állomása, fontosságot nyert. Mennyivel inkább a birodalomnak amaz Európában legkeletiebb provinciája által? — Sőt aligha tévednénk, ha úgy vélekednénk, hogy Erdély meghódítása szükségkép maga után vonta a pannon Dunáig s legkivált Aquincumig való terjeszkedést a telepek rendszerével. Sajnos, nincs semmi biztos alap, melyre véleményt építhetnénk az úgynevezett Csörszárkára nézve, mely, mint tudva van, a Duna és Tisza közét körülbelül párhuzamban a mi Középhegységünkkel vágja keresztben. A középkor ily munkával nem fárasztotta magát, hacsak a mongol invasio megújulása ellen nem hányják 1241 után, — a mi részleges voltánál s az irott emlékek némaságánál fogva nem valószinű; hunnak, avarnak s a bevándorlás utáni két első század magyarjainak semmi szüksége nem volt rá; — a római kor előtti apró néptörzsektől ez igen nagy mű lesz vala. Legkevesebb ellenvetés lehet a római korbeli származás ellen. Ha nem a legiók és cohorsok, de készíthették a rómaiak vezetése alatt a rászorított szövetséges népek. Azonban ez csak gyanítás. Bármint legyen ez, azt bizonyosnak tarthatjuk, hogy a rómaiak, a hol máskép nem ment, beérték földsánczokkal, s kövezett utak helyett földhányásokkal vagy egyszerűen kerékvágta utakkal is. Oly legyőzött népek, mint a szárnátok, kik közé a római nem telepedett le, aligha nem fő szövetségi pontul tartották szem előtt, hogy a rómainak szabad átvonulást és utazást engedjenek terűletökön. Hogy Buda-Pest és Erdély közt a két fő köz-

lekedési vonalat a jazygok földén keresztül csakugyan használták a rómaiak a második század első felében, arra bizonyságunk lesz alább Ptolemaeus.

Vannak jelek, melyek arra mutatnak, hogy a pannon Duna megszállása, s következőleg Aquincum első római megtelepítése egyidejű Dacia meghódításával. — Ha mint legalább municipium nem fordúl is elő a feliratokban, lehetett katonai táborhely (castrum), valamelyik legio számára, csak később alakulván várossá. Annyi látszik, hogy a dák háborúk folyamában a 102-dik évtől a 107-ikig, mely utóbbiban ama háború bevégződött, kezdenek meg különböztetni egy alsó, meg egy felső Pannoniát, s értették előbbi alatt, mint nehány évtized múlva világosan kitűnik, a Középhegység, Balaton s annak délre nyújtott vonalától keletre eső országrészt. [1]) Dacia és a pannoniai teljes határ megszállásával múlhatlanúl együtt járt a legiók és könnyű csapatok nagymérvű áthelyezése. Nevezetesen Pettau colonia rangot nyer Trajanustól, miután onnan elvitték a legiót. [2]) Azonban Trajanus alatt többé nem volt szabály az, hogy a legio táborhelye ne lehessen egyszersmind municipium vagy colonia, szóval római polgárjogú s rendes szervezetű város. Ez az uralkodó az első, ki eltér a szabálytól, és utána a többi császár követi a példát. Igy Carnuntum, daczára annak, hogy állandó táborhely, ebben a században municipiummá és coloniává lesz. [3]) Annyi bizonyos, hogy Trajanus Pannoniában a veteránok számára földbirtokokat osztogatott ki, s ezen czélból mintaszerű földméréseket eszközöltetett, mi kétségtelenül addig még meg nem szállott területekre vonatkozik. [4])

---

[1]) Mommsen Corpus I. L. 415. l.
[2]) U. a. 510. l.
[3]) Hermes, VII. köt. 323. l. (1873. évfolyam.)
[4]) Hygini „De conditionibus agrorum.“ Lachmann 121. l.

Melyik legio, mely táborhelyen tanyázott Trajanus alatt alsó Pannoniában, azt emlékek hiányában még eddig nem lehetett eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a 112-dik év előtt Hadrianus egy ideig ezen új provincia kormányzója volt, melylyel csak propraetori rang járt együtt. [1]) A tartomány katonaságára nézve érdekes emlék egy 113—114-ben kelt diploma. Elő vannak sorolva benne azon könnyű csapatok, melyek alsó Pannoniában feküsznek, úgymint két ala és hat cohors, összesen nyolcz zászlóalj. Ha még a tartományból elvitt 1000 embert hozzávesszük, a létszám mintegy 6000 ember. [2]) Parancsnokuk is meg van nevezve: P. Afranius Flavianus. — Épen szabályosan egy legióhoz való segédcsapatok ezek. Hadrianus császár idejéből, ki Trajanus után következett, s 117-től a 138-dik évig uralkodott, mutathatunk föl emlékeket. — Schönvisner közölt egy ritka feliratot, melyen Hadrianus neve áll. Aquincumban készültére bizonyság az, hogy az Ó-Buda fölötti kisczelli klastrom körül találták. — Ez mint a legrégibb kőemlék nevezetes, ha teljesen megbizható volna olvasási módja. Száz év óta régiségbúváraink különfélekép próbálták értelmezni. Újabb korban a leggyakorlottabb epigraph, Mommsen adott neki oly értelmet, mely igen sajátságos viszonyokra vetne világot. A felirat szerint a követ tiz község emelte volna az uralkodó Hadrianus tiszteletére. [3]) Mint nem szakavatott régiségbuvár nem

„in Pannonia agros veteranis ex voluntate et liberalitate imperatoris Trajani .... adsignaret."

[1]) Aelio ... Hadriano .... legato propraetore imperatoris Trajani .... Pannoniae inferioris. Mommsen 550. felirat, melyből fentebb idéztem a II. legióbeli szolgálatot is. Ez a felirat a dák háboru után kelhetett, mert Trajanus itt Daciusnak is van czímezve. — A felirat kelte pedig a 112. év.

[2]) Mommsen Corp. IL. 869. l. Hozzá van téve, hogy egy cohors az előszámláltakon kivül, hadjáratra vitetett ki, még pedig egy 1000 emberből álló.

[3]) A feliratban, melyet Mommsen után közlünk (C. I. L.

avatkozom feliratos rebusok találgatásába. Csak mint történész igyekszem megmagyarázni. Fentebb előadtam a celta népek azon szervezetét, mely szerint több vidéki kisebb községnek egy-egy központi vára szokott lenni, melyek közösen egy „civitas"-t, vagy politikai és hadi egységet alkottak, mint a bojok és azalok két civitása. A fölirat azt mutatná, hogy a rómaiak betelepedhettek Aquincumba, de megmaradt szervezetével együtt a benszülött nép, mely annyira átvette már a rómaiságot, hogy vallásos szokásává lett az uralkodók cultusa. Lehetne más értelmezést is adni a „vicus"-oknak. Azt, hogy eme fölirat keltekor Aquincum rendes legionarius táborhely volt. De támadt, mint rendesen, ily táborhelyeknek külvárosa is, veteránokból és más római polgárokból. Ezeket azonban nem tekintették végleg megtelepedett polgároknak, hanem ha a legiót magát máshová parancsolták állandó táborba, a külvárosiak is vele telepedtek tovább. Ezen külvárosiak vicusok szerint voltak osztályozva, mintegy utczák, vagy negyedek szerint. Azonban a fenidézett helyen alkalmasint más a vicus értelme; tesz olyformát, a mit tettek volna 1848 előtt oly szomszéd faluk, melyeknek földesura Buda városa lett volna. Hogy Aquincum környékén némely celta helység megmaradt, bár római szokásokat vett föl, annak egy világos jelét is találjuk. — Ó-Budától éjszakra, mintegy fél mértföldnyire, Békásmegyernél találtak egy felira-

III. Rész 3431. sz.), csak a nagy betűvel irottak állanak a kövön; a mit mi kis betűvel zárjel közt adunk, az Mommsen értelmező kiegészítése. A felirat „J(ovi) O(ptimo) M(aximo) OB SALUTE HADRIANI AUG(usti) V(ici) X PU(blice) PO(suerunt). Desjardins-Romer elfogadják ugyanezt az olvasást (10. sz. felirat). — Miller (Acta Musei), Katancsich, Érdy máskép, de nyilván helytelenül olvassák. Schönvisner szintén hibásan olvasta; — s szokása ellenére tartózkodik minden magyarázattól (De ruderibus 178. l.) Nyilván nem bizott olvasása helyes voltában.

tos követ, mely szentelve van Jupiternek, Junonak, Minervának s valamennyi többi istennek és istennőnek. Állították ezt Vindonia falu birtokosai (possessores vici Vindonianae). Itt világosan áll a „vicus“ szó külön helység értelemben. Az előszámlált földesurak nyilván rómaiak, s köztük van aquincumi magasrangú tisztviselő is. De a feliratban ki van emelve, hogy a falubeliek (vicani) kérelmére engedte át a kőnek való terűletet saját földjén Aurelius Vettianus római lovag. [1]) A felirat.keltének kora nincs meghatározva; de hihető, későbbi keltű Hadrianus koránál. Ha ez áll, csak annál érdekesebb, hogy későbbi korban is megmaradt nemcsak a nagyobb Aquincum, hanem környékében kisebb faluk celta neve is. Mert a Vindonia is nyilván szintúgy az, mint a Vindobona név. — A több tekintetben érdekes utóbbi föliratot különben csak annak bizonyságául hoztam föl, hogy a „vicus“-nak épen Aquincum vidékén „falu“ és nem utcza vagy külváros jelentését kimutassam. — Még egy ily falu említtetik egy muzeumunkban található feliratos kövön, melyet Romer „Vicus Bacorefensis“-nek, Mommsen Basoretensisnek olvas. [2]) A fentebbi felirat nyomán nem érthetünk egyet azokkal, kik eme szóban Aquincum egyik utczájának nevét vélték megtalálni, — s annyival kevésbé, mivel épen ezen vélemény pártolói oly kevéssé tudják, mint magam, hogy az az utóbb idézett fölirat csakugyan Ó-Budáról kerűlt-e a muzeumba? Ha pedig vicus alatt falut értünk, akkor Pannonia bármelyik részéből való is a Bacorefensis vicusról fenmaradt epigramma, bizonyság rá, hogy később is, miután a római telepedés gyökeret vert ezen a földön, némely celta falu

[1]) A föliratot kiadta Paur Iván, „Uj Magyar Muzeum“ 1851—52. Romer-Desjardins „Acta Nova Musei“ 344-dik számú felirat. Mommsen 3626. sz.

[1]) Romer-Desjardins 81. sz. Mommsen 3673. sz.

neve fenmaradt. — A mi pedig a Hadrianus korabeli tiz falut illeti, az egy átmeneti korszak emléke, melyben a római telepedés megvan, de mellette tenyészik még a korábbi szervezet is. — Különben már Hadrianus a municipium czímet, úgy látszik, megadta Aquincumnak. Egy föliratis maradt ránk, mely hiteles documentumul van elfogadva, hogy Hadrianus alapította volna meg Aquincumot, legalább is municipiummá; mert a város mellékneve abban a föliratban Aelia, a mi Hadrianus mellékneve volt. Ez az egyetlen ilynemű emlék, s az is kétes kiolvasás nyomán fogadtatik el ebben a tekintetben documentumnak. [1])

Azonban tekintve, a mi Hadrianus alatt a római birodalom más vidékein, s különösen a pannoniai Duna más pontjain történt, igen valószinűvé lesz, hogy Aquincum viselhette az Aelia nevet. Ez a császár volt az, ki a birodalom határainak éles megszabására és véletlen meglepetések ellen való fedezésére nagy mérvben hozzálátott az erődök, hosszú védfalak emeléséhez. Ő volt első, a ki Britanniában mintegy tizenhat mai német mértföldnyi falat emelt, mely a barbár földet elválaszsza a rómaitól, [2]) s Németországban hasonlót tett, hol az ő nevéről elnevezett fal Regensburgon felül a Dunát délre hagyva vonult nyugatnak. Beutazta egész birodalmát többnyire gyalog, majd

[1]) Közölve és kiolvasva Orelli-Henzen gyüjteményében 6791. sz. A föliratot Rómában találták. Hosszú névsor az, melyben az emberek neve után van téve, ki hová való? Ezen névsorban fordul elő többek közt ez a talány: „P. Aelius P. F. Ael. Sept. Romulus Aquinq.“ A kiadó megjegyzi, hogy az utolsó szavakat (a Romulus átugrásával) igy kell összekötni: „Aelia Septimia Aquinco.“ Avatott régiségbuvárokra bizom annak eldöntését, nem jobb értelmezés-e, hogy egy ember neve legyen Aelius Septimius Romulus, ki Aquincumból való? Részemről nem merem ténynek fogadni el Henzen értelmezését.

[2]) Spartianus Hadr. (11. f.) „Brittaniam petit.... murumque per octoginta millia passuum primus duxit, qui barbaros Romanosque divideret.“

minden városban építtetett valamit, a nélkül, hogy nevét ki engedte volna tétetni a müvekre. [1]) Bár nincs róla szó, de aligha nem emlékezett meg Pannoniáról, melyben mint nem császár parancsnokságot viselt volt. — S csakugyan némely pannoniai város fentartotta emlékét. Mursát, a mai Eszéket, ő tette coloniává, Carnuntumot (Hainburg táján) municipium rangra emelte. Csak ezen a jelekből is valószinű, hogy alatta lett városunk municipiummá. — Átalán véve Hadrianus az, ki az úgynevezett védvonalakhoz valami hasonlót létesitett, bár korántsem vitte keresztül. Igaz, Ázsiában az Euphraton túli római birtokot feladta, s ezt a folyamot rendelte határul. Állítják azt is, hihetőleg ezen anologiára építve, hogy az uj szerzeményt, Daciát is oda akarta hagyni, sőt a Trajanus építette nagyszerű dunai hídat is lerontatta volna, mint szükségtelent. De utóbbi állítás hihetetlen. Egy római akkor sem tette volna ezt, ha csakugyan oda hagyják Daciát a legiók, mit Hadrianus nem tétetett velök. — Dio Cassius, ki ezen császár után vagy hatvan évvel irt, azt mondja: Hadrianus félvén, nehogy a barbarok ezen a hídon átmenve, betörjenek Moesiába, fölszedette volt a híd felső készülékét, (boltíveit-e?) — s a nevezett iró idejében nem járt rajta senki, bár oszlopai még kiállottak a vízből. [2]) Leghihetőbbnek tartom, hogy az óriási boltozatok magoktól szakadtak le. Mert a mű nem annyira római, mint úgyszólván emberfeletti építmény volt. Sem Hadrianus, sem utódai, kik Dio Cassius életét megelőzték, oly esztelenséget nem követhettek el,

[1]) Spartianus 19. f.

[2]) Dio Cassius 68. könyv 13. fej. Megjegyzendő, hogy a híd hosszáról adott számok, helyesek. 20 oszlop volt, s állítólag 170 római lábnyira egymástól. Tehát 5—6 száz öl széles lett volna azon helyen a Duna. Ma is Turnu-Szeverinen alúl, hol a híd maradványai látszanak, ily szélességű a folyam. (Szabó egy Continent. emelk. III-dik térkép.)

hogy mig Dacia római tartomány, a hídat mesterségesen elrontassák. Láttuk más példában is, hogy ez az iró az események indokait nem a dolgok természetében, hanem a császárok eszelős szeszélyeiben keresi, még a legbölcsebb uralkodások alatt is.

Hadrianus császár uralkodása pedig ezek egyike volt, némely egyéni fogyatkozások mellett is. Az Euphraton túli népeknek visszaajándékozta szabadságát; — de úgy látszik, nem volt szándéka ugyanazt tenni a Dunán inneni népekkel. Ellenkezőleg, mihelyt hírét vette, hogy a magyar Alföld származatjai és a Kárpátokon innen Felföldünkön élt roxolánok mozognak, azonnal Moesia felé sietett lecsendesítésökre. Ennél is nevezetesebb az a tény, hogy egyesítni jónak látta Pannonia és Dacia kormányzását egy kézben, Marcius Turboéban. [1]) Ez igen nevezetes tény. Ebből látni, Hadrianus nem hogy el akarta volna rontani Trajanus művét, hanem folytatta, s a mai Magyarország népei közvetlenül vagy közvetve a római császárok alattvalói maradtak, s a mai Magyarországnak egy kormányzója volt. A Duna vonalának római városokkal való benépesítése folyvást nem annyira defensiv intézkedés volt, mint inkább a külső népek engedelmességben és közlekedési utak nyitva tartására volt számítva. Aquincum pedig mindkét tekintetben természetszerű fontosságot kellett hogy nyerjen. És valóban positiv jele is van, hogy városunk már municipium rangra emelkedett volt Hadrianus alatt.

Mommsen épen a 138-dik évre tesz egy feliratot, mely évben Hadrianus meghal, s helyébe fogadott fia, Antoninus Pius következik. A föliratot Schönvisner Ó-Budán Kis-Czellnél találta. Ez azt bizonyítja, hogy Aquincum római

[1]) Spartianus Hadrianusa. 6. fej. Erdélyben talált feliratok is fentartották Quintus Marcius Turbo emlékét, Hadrianus császár idejéből. Mommsen, C. I. L. 1462. sz.

m ódon szervezett község, ha még nem volt is colonia. Az előkelő rendű augustalisok és egy czéh van említve. Előbbiek saját költségükön emelnek oltárkövet Antoninus Piusnak. [1]) Egy másik muzeumunkban levő vaskos követ Neptunus tiszteletére emelt Geminus Capellianus hadvezéri és kormányzói rangú férfiu (Legatus augusti propraetor), kiről tudják, hogy Antoninus Pius császár alatt a 145-dik éven innen viselte ezt a méltóságot. [2]) Ezekből, s különösen a 138-dikiból lesz igen valószinűvé az, hogy Aquincum még Hadrianus alatt lett municipiummá Carnuntummal együtt.

A következő legrégibb emlékek már a második század utolsó feléből valók, Marcus Aurelius idejéből, ki 161-től 180-ig uralkodik. Ebből az időből mértföldköveket találtak, melyek több tekintetben nevezetesek. Egyik, hogy tanúskodnak már római utak létezéséről Aquincum vidékén. Másik, Aquincum oly nevezetes római telep, hogy az utak mértföldjeit tőle számlálják. Harmadik, hogy ezek a kövek a legrégiebbek, melyeken Aquincum neve előfordul. [3]) Mommsen K. u. 161-re teszi ezen feliratok keltének idejét.

Egy a 172-dik évből fenmaradt kövön már M-mel van jelölve, mi alatt municipium értendő, római módon szervezett város, bár még másodrangú. Municipium czímét mutatja még egy fölirat, Marcus Aurelius idejéből. [4]) Az irodalomban is csak 140-től 160-ig említik először nevét. Ptolemaeusnál, ki 130-tól 160-ig irhatott, találjuk legelőször Aquincumot Alsó-Pannonia városai közt megnevezve. De nem mondja coloniának, holott Mursát már annak irja. — Lehetett azonban municipium.

---

[1]) Schönvisner „De ruderibus“ 174. l. Mommsen 3487. sz.

[2]) Romer-Desjardins 38. sz. és Mommsen 3419. és 3486. Már Apianus, kinek gyüjteménye Mátyás korából való, közölte a feliratot.

[3]) Mommsen 3744. és 3745 sz.

[4]) U. a. 3347. sz.

Ha e mellett annyi valószinűség szól, vizsgáljuk, micsoda legio, mikor telepedhetett meg a római határ ezen pontján? — Ha Ptolemaeusra betű szerint támaszkodnánk, azt kellene mondanunk, nem volt itt még egyátalában táborhely a második száz év közép tizedéig. Mert ez az iró nem teszi ki Aquincum nevéhez, mint szokta más esetekben, hogy egy legio táborhelye. Pannoniában megmondja, hogy Bregetium táborhely, s melyik legioé. Továbbá említi Acumincumot (Szalánkeményt), mint ilyent, habár sajnos, elmulasztja megmondani a legio számját és nevét; de Aquincum nevénél egyátalában nem szól legióról. Több jeles régiségbuvár úgy vélekedik, hogy Ptolemaeus összetévesztette ezt a nevet Acumincummal, s ide tett legiót, holott Aquincumhoz kell vala azt tennie. A történésznek óvakodnia kell ugyan a kútfőknek irás- és sajtóhibákat tulajdonítni; de épen Ptolemaeusra, mint látni fogjuk, sok tévedés mutatható ki. Neki mellékesek is voltak a helyrajzi, politikai és hadtani viszonyok: fő nála a helyek csillagászati meghatározása.

Vannak csak átalános szempontból is oly körülmények, melyek e részben is mulasztást engednek föltennünk a csillagász iratában. Épen könyve világosít fel arról, hogy Bregetiumban (Ó-Szőny) a második század közepe felé az I-ső legio adjutrix volt állandó szálláson elhelyezve. Ha nála nem találnók ezt följegyezve, a bregetiumi föliratos kövek, a mennyiben maig ismeretesek, homályban hagynának felőle. — Bregetium különösen a quádok ellen szolgálhatott támaszpontúl, alkalmasint a Ptolemaeus által a mai Komárom tájára tett Anavummal, mint előörsi állomással. Hogy az alföldi jazygok ellen, s kivált a Dacia felé vezető hegyalji ut biztosítására szolgáló Aquincum ne részesült volna hasonló figyelemben, azt bajos föltennünk. Melyik legio volt Trajanus alatt és Hadrianus uralkodása na-

gyobb részében a mi tájunkon, arra biztos adataink nincsenek. Sőt azt sem lehet határozottan állítni, hogy későbbi uralkodások alatt is mindig egy és ugyanazon legio lakott volna itt. A Budán talált föliratok, nem tudni mely évekből hihetővé teszik, hogy egy ideig a negyedik legio tanyázott itt, mely alapítója, Vespasianus családi nevéről Flavia melléknevet viselt. [1]) — Találtak még Ó-Budán föliratot mind a XIII. mind a XIV. „legio geminá"-tól. [2]) Vannak, bár nem ily világos nyomai más legióknak is; de az bizonyos, hogy mindez csekély mennyiségű emlék ahoz képest, melyet a II. legio adjutrix felől birunk, — s ha a fentebbiek után nem merjük is állítni, hogy az elejétől fogva és szakadatlanúl Aquincumban tanyázott; de mindenesetre hosszas időn, pár századon keresztűl. — A II-dik adjutrix részt vett az elsővel együtt a dák háborúban. Egy Duna-Pentelén talált kő tanuskodik erről többek közt. Egy II. adjutrix legióbeli katona nevét találjuk rajta, ki a daciai hadjáratban esett el katonáskodása 16-dik, és élete 32-dik évében. A katona szülőföldje Bassiána, mely kettő is volt Pannoniában. Egyik a Szerémségben, másik a Rába vidékén Sárvár felé. — A kő nem világos bizonyíték arra, hogy maga a legio Pentele táján is tanyázott volna. — Ha ez állana, akkor föltehetnők, hogy Buda volt a főhadiszállás. Egyes ember, az elesettnek ezen tájra költözött szülői vagy testvérei állíthatták az emlékkövet

[1]) Romer Acta Nova 149. sz. a legio IIII. a Flavia felix armorum custosáról szól; a 31-dik szám egyik tribunusáról ugyanazon legiónak. Ezek lelhelye pedig Ó-Buda. A 230. 270. és 438. számoknak, melyek ezen legióra vonatkoznak ama gyűjteményben, részint olvasása, részint lelhelye bizonytalan. — A 270. számúnak lelhelye R. szerint Sz. Fehérvár volna gyaníthatólag. De ha ez a lelhely, akkor csaknem bizonyos, hogy az a legio Aquincumot vallotta főhadiszállásának.

[2]) A XIV-nek zászlótartójáról van szó (182. sz.); a XIII-diknak téglját találták a hajógyári szigeten (445. sz.)

neki. [1]) Csak az bizonyos, hogy a nevezett legiót az elesettnek szülőföldje tájáról is ujonczozták. Nem bizonyít többet egy másik fölirat, mely szerint egy II-dik legióbeli veterán telepedik meg Poetovióban. E szerint is a legio kitűntette magát a dák háborúban, hol egyik osztálya rohammal vett be egy barbár sánczolatot. [2])

A Szerémségben találjuk még a II. legio föliratait. A hajdani Sirmium táján ezen legio frumentariusa, azaz már katonai szolgálatot nem tevő, de az ezred kenyerén élő katonának versbe szedett sirirata olvasható. [3]) De mindezeknél nevezetesebb egy másik fölirat, melyet a Dráva partján, Eszéken leltek, s a classicus kor szép betűivel vésve megmondja még az évet is, melyben kelt, — t. i. 133-ban, Hadrianus idejében, kinek egész hosszú czímét magában foglalja, hogy annál kevesebb tér maradjon az alkalom leirásának, melyért a fölirat vésve volt. De az mégis kivehető, hogy valamely épületre volt illesztve a kő, melyet a II-dik adjutrix legio épített. [4]) Ime tehát egészen biztos nyomára akadunk a mi legiónk lakhelyének, s megtaláltuk történetének fonalát. Az az egy pár szó, melyet a felirat mond nekünk, biztosabb bárkinek okoskodásainál. E szerint a II-dik legiónak, miután Trajanus alatt Daciában elszántan harczolt, Mursa lett a tartózkodási helye; ott úgy berendezte magát, mintha örökre ott akarna maradni, s 133-ban végez be egy hihetőleg na-

[1]) Mommsen Corp. I. L. 3336. sz. Romer-D. 88. sz.

[2]) Orelli Henzen gyüjteménye 3048. sz. A feliratot Fabrianoban (Olaszország, Ancona táján) találták.

[3]) A bécsi muzeumban. Mommsen 3241. sz. A frumentariusokat úgy látszik rendőri kémkedésre használták a császárok idejében (Aur. Victor 39.). S Hadrianus ezekkel tétetett titkos jelentéseket magának.

[4]) A császár czime s a datum után csak az áll röviditve: „per legionem II. adjutricem.“ Mommsen, 3280. sz. M. megjegyzi: „videtur titulus (azaz a felirat maga) fuisse aedificii cujusdam ab Hadriano Mursae conditore ibi facti per Legionem II. adjutricem.“

gyobb épületet. De úgy látszik, kevés idő múlva történt az, hogy Mursa megszűnik ezen legio lakhelye lenni, s átalán nem táborhely többé. Még a régi modorban lett coloniává, azaz polgári várossá, kivéve, hogy egy dunai hajóhad állomása volt később, s talán már ebben az időben. A katonai föliratok hiányoznak Mursánál ezen koron kezdve. Az, mely a XIV. legióról szól, hihetőleg korábbi időből való.

Maradt fenn Eszéken egy II. legióbeli veterán emléke is, mely magában nem, de a fentebbivel kapcsolatban bizonyító erejű. [1]) Bizonyosnak vehetjük, hogy 133-ban a mi legiónk táborhelye még Eszék volt. De következtetést vonhatunk arra is, hogy nemsokára, s még Hadrianus életében Aquincumba helyezték által, vagy legalább abban az időben, mikor még Aquincum nem is volt municipium rangra emelve. Érintettem fenebb, hogy a legiók táborhelye mellett szoktak volt támadni külvárosok, hová ugyanazon legio veteránjai, s azonkivül más római polgárok telepedtek és alkottak külön hatóságú községet. Ezen római polgárok alkalmasint markotányosokul és üzletemberekül kisérték a legiókat, s belőlök, mint Tacitus fentebbi idézetében láttuk, elég terjedelmes külvárosok állottak elő az erődített tábor körül. Ezeket nevezi némely fölirat cannaba néven, mely tulajdonkép vásári bódét jelentett. A cannabák, vagyis külvárosok polgári szervezete különbözött a municipiumokétól abban, hogy választott előljáróikat nem nevezték duumvireknek, mint a municipiumokét és coloniákét, — továbbá, hogy a polgárjoggal felruházott lakosok nem az illető város polgárainak, hanem római polgároknak neveztettek, — s végre, hogy valamennyi lakost az illető táborhely körül nem végleg megtelepedettnek tekintette a törvény és szokás. A netalán máshová telepített legióval együtt azok is vele mentek. — Épen ily viszonyt

[1]) Mommsen 3283. sz.

mutat föl Aquincumra nézve egy feliratos emlék, melyet Ó-Budán találtak. Az van mondva benne, hogy Volcanus istenségnek tiszteletére oltárt emelnek a II-dik legio adjutrixhoz tartozó veteránok s más római polgárok, kik a táborhely körűl (nem állandóan) letelepedtek, s megnevezik duumvirek helyett magistereiket. [1]) — Ezen fölirat szerint volt idő, mikor a II-dik legio Aquincumban lakott; de a város még nem volt municipium. 133-ban még ama dandár Mursa építésén fáradozik, 138-ban pedig, mint láttuk, már Aquincum municipiummá lett. Tehát az az idő, mikor a II-dik legiót Aquincumban csak cannabák környezték, a 133. és 138-dik közti négy évre esik valószinűleg, ha bizonyosan nem állíthatjuk is. — Nem következtethetjük ebből, mintha a nevezett legio lett volna itt első, mely castrumot épített; mert annak léteznie kellett nagy hihetőséggel még Trajanus korában. De az kitűnik, hogy legiónk a második század derekán alsó Pannoniában, s igy kétségkivül Aquincumban volt megtelepedve, a fentebbieken kivűl más emlékekből is. Rómában a Vatican muzeumában áll egy kis kerek márványoszlop, mely régen a Capitoliumban volt, s melyre a legiók névsora van följegyezve, a II-dik század közepén innen, valószinűen 160-tól 170-ig való években. [2])

[1]) Mommsen Corp. I. L. III. 3505. sz. „Volcano sacrum veterani et cives Romani consistentes ad legionem II. adjutricem, curam agentibus Valerio Respecto et Utedio Maximino magistris.“ Mommsen Hermes, VII., 299. és kövv. ll. bőven magyarázza, hogy ezen szavakat úgy kell érteni, mint én itt röviden a szövegben értelmeztem. Különösen a nem állandó telepedést kifejezi a „consistentes“ szó. Továbbá a cives romani úgy értendő, hogy a veteránok és más római polgárok, mert veterán csak római polgárjogú ember lehetett. Jellemző a „magister“ és „curam agens“ is. E szerint épen csak az hiányzik, hogy a cannaba szó világosan ki legyen téve, — a mi egyébiránt ennyi határozott jelentésű műszó után fölösleges volt.

[2]) Aschbach: A bécsi Akadémia phil. osztályának közleményei XX. k. 324. l. és Mommsen Corpus I. L. III. 416. lap. Orelli 3369.

A legiók itt geographiai rendben állanak, s a mi II-dik legiónk alsó Pannoniára esik. Ha a római föliratoknál nem volnának oly ritkák az esetek, melyekben a kelti időre biztosan lehet következtetni, valószinű, hogy létező számos budavidéki föliratainк teljesebben meggyőznének arról, hogy már Hadrianus óta állandóan itt tanyázott a II-dik legio adjutrix. — Úgy látszik, keze alatt a város elég gyorsan emelkedett föl a municipiumok rangjára. — A legio nem sajnálhatta a mocsáros Eszékről Buda egészséges, erdős, hévizekben gazdag tájára való telepíttetését, hol a még megvolt némely barbár falukon az előkelőbbek, úgy látszik, földesurakká lettek, csaknem középkori értelemben. Ez nem mindennapi előny a római birodalomban. Legalább is ritkaság lehet, hogy az egykorú római emlékek oly compossessoratust mutassanak föl, minőnek példáját az Aquincum előkelőihez tartozott Vindoniában láttuk.

Aquincum mindenesetre át volt már alakítva római várossá a II-dik század közepe előtt. És már 161. táján oly nevezetes város, hogy az utak kiinduló pontjául szolgál, s tőle számlálják a mértföldeket, — a mi csak egy generatio műve volt. De megkezdett virágzásában egy visszaesés, ha nem is pusztulás állott be ugyanazon század második felében. Egész Pannoniának békés fejlődését hátravetette egy barbár invasio. Marcus Aurelius idejében történik ez, ki Antoninus Pius után 161-től 180-ig uralkodott. A mint említettem, már Trajanus óta a Pannonia és Dacia határain lakó külső népek : quád, jazyg, roxolan s. a. t. nem volt egyéb, mint a világ urának cliense, ki a hatalmasoktól hogy valamit nyerjen, kedvökben kellett járnia. Ismeretlen okokból 165-ben a quádok és jazygok háta mögött egy nagy népszövetség zivatara kerekedett föl, minő a népvándorlások pusztító vihara volt. Góthokat, vandalokat, victohalokat s más addig ismeretlen népeket

említenek. Ezek réme elől futva roxolanok, quádok, jazygok menedékhelyet kértek a pannoniai parancsnokoktól, hozzátéve, ha azt meg nem adják, fegyverrel erőszakolják ki. A quádok egészen ártatlan színben tünnek föl. Épen akkor meghalván a rómaiak által adott királyuk, az újonnan választottnak megerősítését kérték magok a két császártól, Verustól és Aureliustól. [1]) Őszinteség vagy tettetés volt-e ez? — Az bizonyos, 200,000 barbár özönlötte el Pannoniát s jutott feltarthatlanúl Olaszország határaihoz, velök együtt a már azelőtt lázongott markománok, — s nem sokára az invasióhoz csatlakozott quádok és jazygok.

Úgy látszik, a kénytelenség alkalmas ürügye alatt a cliens népek versenyt raboltak az egészen idegenekkel. A parthus háborúból visszatért császárnak gondot adott az épen akkor uralkodott éhség és pusztító dögvész. A barbár had egy tetemes, de az ellenfélhez képest kicsiny római sereget megvervén, az Adria partjáig nyomult előre. Marcus Aureliusnak több évi hadjárata törte meg végre a barbárok veszélyes szövetségét. A háborút Róma sokkal hamarább bevégezheti, ha bölcsnek nevezett császárja csak határairól akarja kiszorítni az ellenséget, s azokat erősebb defensiv állapotba tenni. De világos czélja volt a jazygokat és quádokat teljes engedelmességre téritni, sőt földjöket római módon megszállani. Kitűnt, hogy az eddigi cliens népek nem eléggé megbízható őrei a birodalom határainak. Kezdte földjöket megszállani, mi élethalálra való ellentállást idézett elő. Sikerült azonban megtörni erejöket, mikorra a császár Pannonia földén meghalt, s helyébe Commodus lépett, ki megkötötte a békét. Ez, valamint a M. Aurelius által kötött, de ismét fel-

[1]) Capitolinus 13. fej.

bomlott két béke pontjai érdekesek a viszonyok ismerete tekintetéből. Látjuk, hogy a császárok erősítik meg a szomszéd népek fejedelmeit s a háború után évenkénti katona-, s a jazygok 8 ezernyi lovas-contingens kiállítására vannak kötelezve; kiadják a foglyokat és rablott jószágot; a quádoknak, markománoknak egy német mértföldnyinél, a jazygoknak két annyinál közelebb nem szabad lakot építniök a Dunához, utóbbiaknak külön eltiltatik saját hajókat tartani a Dunán s annak szigetjeire telepedni; a quádoknak nem szabad megengedni, hogy jazygok és markománok földjükön keresztül utazzanak; el van tiltva bűntetésből (s ez csak ideiglenes lehetett) hogy római városokat látogassanak vásárlás ürügye alatti kémkedés kedveért. Markománok és quádoknak havonként egyszer szabad gyülésezni s akkor is egy római biztos jelenlétében. — De nevezetes, hogy mindezen ellenségesnek látszó pontok mellett a rómaiak inkább szerették eme népek szomszédságát Pannoniában, mint másokét. A háború folytában egyszer a quádok elkeseredvén, ki akarnak bujdosni hazájokból teljesen. Marcus Aurelius elzárja minden utjokat legióival, s a kivándorlás lehetetlenné válik. A jazygok, a rómaiak által annyira levert nép, érdekében a Commodus-féle békekötésben egy gyöngéd gondoskodás foglaltatik. El van tiltva a quádoknak és markománoknak, hogy a jazygokat haddal támadják meg. Épen ezen háború lefolyása bizonyítja, hogy a quádok és jazygok magokban, ha akartak volna sem tudtak veszélyesek lenni. A császárok hadi erejével és diplomatiájával mérkőzni nem voltak képesek. Marcus Aurelius háborúi után a szomszéd népek közelebbi kapcsolatba, vagy inkább függésbe jöttek Róma hatalmával.

Szokásba jött több-több ily szomszéd barbár népeket római szolgálatba és parancsnokság alá helyezni. A jazygok közül 5500 embert Britanniába küldtek; ezenkívül a

markomán háborúban részt vett némely törzsek közűl kit Daciába, kit Pannoniába telepítettek, sőt Olaszországba is. Egy szóval az idegen népek tömeges betelepítése, katonai szolgálatra, nagyban folytattatik M. Aurelius alatt, a 2-dik század vége felé. Ezen új elemek egy része a római provinciák belsejében nyervén szállást, addig katonáskodott, mig apránként földmivessé lett s fölvett más római szokásokat s a nyelvet is. Átalán véve a császárság idejében nem azt rójják meg a rómaiságban, hogy tendentiája a harczias élet fejlesztése volna, hanem ellenkezőleg, hogy a katonát polgárosítja. De a leirt nagy háború közben feltűnik egy másik nevezetes tény is. A többszöri békekötések s többször megújult harczokkal, a pannoniai Duna bal partját lakott népekkel fenmaradt emléke annak is, hogy M. Aurelius kiterjesztette volt a római erődök rendszerét ama bal partra is. S egyik békekötést ezen erődök miatt bontották föl a quádok. Felpanaszolták, hogy a földjükön erődökbe elhelyezett 20,000 római katona nem enged nekik nyugtot békés (?) foglalkozásaik folytatására, — holott a rómaiakat a szükség nem kényszerítheti, mert még oly fényűzésre is jut nekik, minők fürdőik. Panaszkodhattak az ellen is, hogy a római várak helyőrségei tizedet szedtek terményeikből önfentartásukra. De legnagyobb panaszuk az, hogy ezen erődökbe a rómaiak a quád szökevényeket is befogadják, — sőt az önkényt átpártolókkal meg nem elégedvén, erőszakkal is rabul visznek el quádokat, más szóval, hogy munkásokat ujonczoznak köztök, mi szép szerével nem sikerülvén, cselt, erőszakot használnak. Ezen való elkeseredésökben akartak kivándorolni nemzetestől.

Kiolvasható ebből, hogy a rómaiak magok betelepedvén a quádok közé, oly formán akarták civilisálni őket, mint a celta törzseket: belőlök akartak a legiók táborhelye körűl külvárosszerű telepeket állitni, melyek a rómaiak-

nak munkás kezeket szolgáltatnak. De kitűnik az is, hogy a quádok ennél nagyobb szerencsétlenséget nem ismertek, s a munkára szoríttatást rabszolgaságnak vették. Azonban a Duna balpartján felállított erődök nehezen birtak acclimatisálódni. Hiányzott a termékeny talaj, melybe a rómaiság gyökeret verhetett volna. Az erődök oly elszigeteltségben találták magokat mint a byzanti várak később a szláv tengerben. — Bár a viszonyok némileg különböztek, de a kisérlet vége az lett, a mi Daciában: teljes visszatelepítése a római telepeknek. Csakhogy a quád földről mindjárt M. Aurelius fia, Commodus (180—192) jónak látta visszaköltözködni. Belátta Marcus Aurelius már, hogy hiu erőlködés germán és származát népek közt azt létesítni, a mi sikerült a celták földjén. Azonban a Duna bal partján egy pár mértföldnyi terület a rómaiak kezében maradt a Dunával és szigeteivel együtt, honnan mint láttuk, a jazygokat, s hihetőleg a quádokat is messzebb költöztették. — Annál nagyobb tevékenység indul meg a rómaiak részéről, mint látni fogjuk, a dunapart sürűbb megszállására, melyen mindazon ideig, tehát a második század vége feléig a szövetséges népekkel vizen és szárazon meg kellett osztozkodni. Különösen Aquincum, a Középhegység aljának ezen nevezetes pontja, alkalmas lehetett arra, hogy a rómaiak megakadályozzák a quádok és jazygok érintkezését. — Ék módjára szögellett az körülbelül a két népet elválasztó határ felé.

A háború, melyet egészen önkényesen neveznek markománnak,—helyesebben pannoniai nagy háborúnak kellene nevezni, — a 183-dik évben ért véget, s igy kevés hijján húsz évig tartott. A legiók annak különböző phasisaiban kimutatták felsőbbségöket a barbárok felett. Nagy része annak az ellenség földén folyt; de több ízben sikerült betörni kivált a jazygoknak, kik egy ízben a Duna jegén fo-

gadták el az ütközetet az őket üldözött rómaiaktól. A legiók gyalogságának szilárd összetartása, s a szövetséges lovasság gyakorlott fejlődési képessége meghiusította a jazygok számítását. Kétségtelen, hogy a mi II. legiónknak s a hozzá tartozott cohorsoknak és aláknak elsőrendű, dicsőséges szerep jutott.

Kivehetjük a hiányos elbeszélésekből azt a jellemző vonást, hogy a római támadólag működött oly esetben is, mikor a barbárok a római területre tették át a harczot. Igy a Duna jegén folyt ütközet is a kifelé vert jazygok visszavonulása közben történik. Határ- vagy belső várak ostromáról nincsen szó. A jazyg és quád nem volt képes megrongálni a kőszikla keménységű falakat. A római még sem ezekben bízott. Sík mezőn szállott szembe az ellenséggel.

Marcus Aurelius hosszú háborújában két hadvezér tűnt ki a többi fölött. Pertinax volt az egyik, Septimius Severus a másik. Commodus gyalázatos uralkodásának undok vége után Pertinaxot nem születés, hanem katonai és polgári tulajdonok emelik a trónra. — Pannonia határain szerzi a babérokat. A főváros, Róma határában hizlalt és kényeztetett császári gárda csakhamar ráúnt az activ seregből szigorú fegyelmet behozni akaró császárra. Talán elég volt csak az az indok is, hogy egy határszéli tartomány parancsnoka s nem egy római henyélő nyerte el a legfelső polczot. Legalább az események fejlődése arra mutat, hogy már ekkor féltékeny lett volt a császári gárda a dicsőséges pannoniai hadsereg felsőbbségére, s ez volt egyik nevezetes, bár az egykorúak által ki nem emelt oka Pertinax legyilkolásának a praetorianusok által. — A mint ezen elvetemült gárda gyáva tettének híre Pannoniában elterjedett, lobbot vetett a boszúvágy az itteni hadseregben. Nem annyira a császári trónnak vérrel mocskolása,

mint egy szinről szinre ismert győzedelmes hadvezér és népszerű kormányzó legyilkoltatása, — nem annyira Severus szónoklata, mint az érdemek élénk emlékezete lelkesíté a pannoniai három legiót, mely körül a szomszédbeli római hadak is csoportosúltak. Septimius Severus nem azon czím alatt vezérlé őket, hogy maga akar császár lenni, hanem a kedvelt vezértársért való boszúállás volt jelszava. Ennek erélyesebb kifejezésére azonnal a Pertinax melléknevet illesztette a magáéhoz. A magas termetű, izmos férfiakat szült Pannoniában nem értették a ravasz politika nyelvét, de annál fogékonyabbak voltak az emberek az igazság és valódi érdem iránt. [1]) Septimius Severus, kit mindig a helyzet szabatos fölfogása és a kivitel biztos gyorsasága jellemzett, váratlanúl termett Róma határánál a pannoniai legiókkal. Nem annyira a vezér, mint ezek neve rémülettel tölté el Pertinax gyilkosait. A tizezernyi praetorianus, kiket elsánczolt tábor is védelmezett volna, fegyvertelenűl állott ki Severus parancsára, ki ezalatt gyorsan hatalmába kerité a fegyvereket és a tábort. Úgy szólván perczek műve volt ezen rettegett belső ellenség megsemmisítése. A praetorianusokat egyenként szétszórta és száműzte. — Septimius Severus két vetélytársát főkép

[1]) Herodianus II. k. Azt gondolom, ezen görög iró ide vonatkozó helyének ez a jó magyarázata, nem pedig a Gibboné, ki minden éles elméje mellett sem veszi észre, hogy Herodianusnak egy immoralis megjegyzésében bűnrészessé válik. Ez a görög iró itt tulajdonkép megvetéssel szól a becsületességről, melyet hájfejűségnek nevez. Izmos testű, a pannon, úgymond, de ha valamit ravaszul és álnokul mondasz neki, nem veszi észre azonnal a cselt. És Gibbon hozzáteszi, hogy vajon az osztrák birodalom lakói (kétségkívül beleértette a száz évvel ezelőtt iró a magyart is) nem veszik-e magokra a jellemzést, hogy nagy testűek és törpe lelkűek! — Gibbon abban is téved, hogy a görög irónak itt Severusra tett pessimista indokolását elfogadja. Melyik historicus dobna ma követ Septimius Severusra azért, hogy Didius Julianust megbuktatta?

a pannoniai legiókkal verte meg. — Az új uralkodó afrikai születésű volt ugyan, de Pannoniában szerezte babérait s katonái oda valók. Ha — szerintem — ezek fegyverfogásának főoka a köztök és a praetorianusok közt való antagonismus volt, ez a pannon legiók teljes diadalával s az ellenfél megsemmisítésével végződött. Pannonia emelte a világ trónjára Septimius Severust. — Ha a császár ily sokat köszönt ezen tartománynak, viszont ezt a császár kötelezte hálára. És épen Aquincum valamennyi császár közűl tán neki köszönhetett legtöbbet. — Septimius Severus az, ki Aquincumot colonia rangra emeli, a legfelsőre, a mit egy provincialis város elérhetett. A császár nevéről czíme „Colonia Septimia Aquincum“ az ama korbeli kő feliratokon, melyek csak emez uralkodáson innen találtatnak nagyobb mennyiségben, mig a megelőzött kor még mindig szegény ilyen emlékek dolgában. Nemcsak a város, hanem a benne lakott II-dik legio adjutrix szintén a Severiana melléknevet nyerte, elég bizonyság arra, hogy ez is ama nagytestü, de a ravaszságokra nem sokat adó hadseregbe tartozott, mely egy rohammal emelte a trónra addigi vezérét. Septimius Severus Pertinax a 193-dik évben lett császárrá, s uralkodott 211-ig. E szerint az ő uralkodása alatt éri végét Krisztus születése után a II-dik száz év, s nyilik meg a III-dik. Igy Aquincumnak valódi fölvirágzása közel egyszerre kezdődik a III-dik századdal, bár coloniává lette évét nem tudjuk.

El lehet mondanunk, hogy a római birodalom legifjabb ültetvényei közé tartozott, s virágzása mintegy a 200-dik évtől a 400-ikig, vagy addig sem egészen tartott. Mindamellett, hogy nem a classicus kor legszebb éveiben emelkedett, tekintélyes várossá nőtt. — Eme korszakból, különösen a 3-dik századból valók a város emlékei legnagyobb részben. Azonban a fejlés, haladás lánczolatát ba-

jos, s talán lehetetlen kimutatni. Az események is, kivéve, melyek a nyugati birodalom megszűnte táján adták elő magokat, csak ismétlései volnának a már fenn vázoltaknak. — Ez az egyformaság a viszonyokban nem mutatja czélszerűnek az előadás azon chronologiai rendjét, melyet eddig nagyjából követtem. Azért nem az időrendet, hanem az állandó viszonyok szakok szerinti felosztását követem. A római civilisatio Augustus százada után hanyatlani kezdett; s baj volt Aquincumra nézve, hogy vagy kétszáz évvel később lett coloniává, mint némely galliai város. De ezen hanyatlás mellett is ama civilisatio mindig eléggé életerős, s átalános jellemét megtartotta mindvégig. — Ez állandóságnál, vagy hogy úgy mondjuk, conservativ jellemnél fogva két-három századot foglalhatunk össze városunk viszonyainak ismertetésében. A második század közepétől kezdve az ötödik első feléig kelt emlékeket veszem vizsgálat alá. Kezdem a városok egyik fontos életérdekén, a geographiai és közlekedési viszonyokon, áttérek aztán az ezekkel kapcsolatos hadiakra s aztán igyekszem rajzolni a polgáriakat, ahhoz képest bővebben vagy rövidebben, a mint az ismert emlékek anyagot adnak hozzá.

Lássuk hát a római közlekedésre vonatkozó emlékeket nagyjából időrendben, — kezdvén a II-dik század közepe táján.

X. FEJEZET.

GEOGRAPHIAI MEGHATÁROZÁSOK.

Claudius Ptolemaeus az első, ki Aquincumot említi. Még a legrégibb kő felirat is, mely a várost nevén nevezi, mint láttuk, a 161-dik évnél nem régibb, — geographunk pedig Antoninus Pius korában élt. Sajnos, nem lehet pontosan meghatározni, mikor irta könyvét. Némelyek szerint már 140-ben, mások szerint 150 és 160 közt. Olvastam azonban oly véleményt is, mintha könyve Trajanus idejében kelt volna. — Az időpont dolgában a kérdés nincs eldöntve, s magam sem kisérlem meg a conjecturák számát szaporítani. Csak azt jegyzem meg, hogy épen Aquincum és átalán alsó Pannonia történetére vonatkozó föliratok, melyek a második század első feléről világosan szólanának, lennének legalkalmasabbak eldönteni, mikor irta könyvét, vagy legalább annak bennünket illető részét a geograph. Addig is el kell fogadnunk a 140—160 közti időt munkája datumának, azon megjegyzéssel, hogy egyfelől a könyv Hadrianus koránál előbb nem kelhetett, mert az ezen császár által alapított colonia, Mursa, Ptolemaeusnál coloniának van czímezve; másfelől, hogy adatai, melyeket e tájon nem maga gyüjtött, mindenesetre korábbiak, mint könyvének kelte, s lehetnek Hadrianus korabeliek, de régebbiek nem. Igy 138-tól 160-ig,

a kármelyik évében kelteknek vehetjük adatait.[1]) Könyvében legjobb igyekezete mellett is sok hibát és tévedést találhatunk. Ezek egyrészint a neki beszolgáltatott adatok pontatlanságából erednek, másrészint, hogy nem voltak még a tudomány rendelkezése alatt oly pontos eszközök, melyek a minuták törtszámait is mutatni birták volna. Minthogy másfélezer évig a müveltebb népeknek ő volt fő csillagásza és geographja, s az emberiség ily hosszú idő alatt tévedéseit utánmondta, irta és hitte, az ujabbkori csillagászat és utazások világánál egy ideig annál nagyobb megvetésben volt. Hanem a mi értünkre már ismét kezdik becsülni, — a maga valódi értéke szerint. Azonban még most sem átalánosan használt forrás a régi geographiában. — Igaz, vannak tájak, melyekre nézve könyve alig értékesíthető minden magyarázat mellett is. De viszont vannak vonalak, hol Ptolemaeus könyve igen meglepően jár közel számaiban a valósághoz. — A geograph hazája, Egyptom, kielégítő képet ad könyvében, pontos magára Rómára s némely galliai városra nézve; de ilyen az egykori Pannoniában is a Duna folyásának azon a szakaszán, mely Komáromtól Zimonyig nyúlik, egynémely nevezetes pont. Sőt bizvást mondhatjuk, hogy Ptolemaeus az általa ismert egész földön sehol oly hű adatokat nem szolgáltat, mint ezekre, még Egyptomot sem véve ki. Úgy látszik, nagyon érdekelte kora geographjait a birodalom emez ujdon véghatára. A mi eltérések itt vannak, azok is tán szabály alá

---

[1]) Ptolemaeus számos kiadásai közül, mint eddig legnagyobb kritikával készülteket használtam Nobbeét, Lipcse, 1843, tizenkettedrétben. (Akadémiai könyvtár). Wilbergét, Essendiae, 1839. nagy negyedr. (a nemzeti muzeumban). Összehasonlítottam ezzel az Athos hegyi klastromban talált kéziratnak photographiai kiadását ily czím alatt: „Geographie de Ptolemée, per Pierre Sevastianoff. Paris, 1867. Télfy Iván barátom szivességéből. (Megvan a muzeumban is).

foglalhatók. Annyival inkább fölhasználjuk forrásul a jóhiszemű könyvet, mivel épen vidékünk régi tájrajzára nézve úgy szólván elvetették eddig, mint használhatatlant — mindenben a hol nem egyezett más forrással. — S nem az ő könyve volt-e, mely mint láttuk, először támasztotta a sejtelmet, hogy Budát a rómaiak Aquincumnak nevezték?

Ptolemaeus sorba veszi mint a birodalom más részeinek, úgy Pannoniának is nevezetesebb városait. Ezek egymástól való távolságát megjelöli; de nem római ezerlépésekben, sem görög stadiumokban, hanem csillagászati mértékkel, t. i. megmondja, mindenik hányadik foka alatt fekszik a geographiai hosszúságnak és a szélességnek. Lajstromai tulajdonkép nem is egyebek, mint rajz nélküli kész térképek, — s valóban is szövegül szolgáltak egy térképhez, melylyel az egész középkor beérte.

A miben a Duna folyásának fenn kiemelt szakaszán, Budától Zimonyig, de különösen Budától Vukovárig, Ptolemaeus megközelíti a valóságot, azok a szélesség fokainak számai. Ellenben nem megbizhatók a hosszúsági adatok, a mi nagy fogyatkozás. De a szélességi fokok csak magokban is tájékoztatók. Ptolemaeus itt is külön nevezi meg a Duna partján közvetlenül fekvő helyeket, s rendben halad éjszaktól délnek az elősorolásban.

Első dolgunk, hogy kiválasztunk néhány oly pontot, melyek azonosságáról bizonyosak vagyunk. Mert megjegyezzük, hogy bármily sok névvel legyen is behintve tájunk római korbeli térképe, csak igen kevés város hol fekvésére van biztos emlék. Bizonyosak csak ott vagyunk, a hol a római föliratos köveken helynév van s tudjuk azt is, hogy azt a követ hol lelték meg. Ilyen helyek Dunánk mentén Bregetium (Ó-Szőny), Aquincum (Ó-Buda), Mursa (Eszék). Vukovár fekvését onnan tudjuk, hogy Ptolemaeus meghatározza a Dunának itteni keleti kanyarodását, s

száma talál Vukovár mai fekvésével, hol ma is a Duna azt a kanyarodást teszi. A többi helyneveket, hol ily adatok nincsenek, csak combinatiók nyomán tették a térképre, s mint látni fogjuk, nem egy esetben hibásan.

Ismervén a régi Aquincum hol fekvését, valamint Cornakonét is (Vukovárét), s azt látván, hogy itt geographunk pontos volt a szélesség meghatározásában, a közben eső helyekre nézve eligazodunk, kivált miután a Duna egynemű iránya itt némileg meridiánul szolgálhat. Szintén a folyam irányát veszszük csillagászati vonalnak Dunánk nyugati ágán, hol Ó-Szőny (Bregetium) biztos kiindulás. Ha mi Ptolemaeust szószerint veszszük, s számai nyomán csinálunk térképet, nem kép lesz az, hanem képtelenség. Azonban, ha észreveszszük, miből eredhettek az ő tévedései, használhatóknak s becseseknek fogjuk találni adatait. A tévedés forrását pedig úgy vélem, megtalálhatjuk. Geographunk ugyanis minden dunai tartományban külön számlálja elő a parti s külön a nem-dunaparti helyeket. „A parti helyek“ rovatának czíme jogosan engedte föltenni, hogy csakugyan a folyam közvetlen partján levő helyeket kell értenünk. Ámde ha az ő hosszúsági és szélességi adatai nyomán kisértjük meg kirajzolni a Duna folyását, az a csodálatosság jőne ki belőle, mintha a Duna Komáromtól a mai Székesfehérvárhoz kanyarodnék le délkeletnek, innen pedig éles szögre tartana ismét éjszakkeleti irányban Esztergomnak, a honnan aztán Budának törnék meg rögtön. Bajos itt geographunknak számbeli tévedéseket tulajdonítni, mert azt látjuk, hogy épen ezen tájról elég pontos számadatok voltak kezénél. Bregetium (Ó-Szőny) és Aquincum, a szélességi fokra nézve oly megközelítőleg van meghatározva nála, mint csak az akkori eszközök mellett kívánni lehet. Ily két correct szám közt a többi számokban alig lehettek nagy hibák.

Ha pedig a számokat megbizhatóknak veszszük, a mint kell, akkor a hiba ott van, hogy közvetlenül a Duna partján levő helyeknek vannak képzelve azok is, melyek pedig csak dunamellékiek. Meg fogunk győződni róla, hogy itt parti helyek alatt értenünk kell a dunai vidéken elvezető szárazi uthálózatnak egyes nevezetes pontjait, melyek egy-egy utnak a Duna partjáról befelé vezető irányát jelölik. Voltak szárazi utak, mint látni fogjuk, melyek megérdemelték a dunamelléki czímet, de azért nem a parton vezettek el. A könyvben dunapartinak magyarázták, a mi pedig attól egynehány mértföldnyire feküdt. — A tévedést maga Ptolemaeus követte el. Ki is van téve nála fokokban, mikép jő le a Duna Székesfehérvár (Curta) alá, mikép kanyarodik meg az Fehérvár táján éjszaknak Esztergomig, sőt Nógrádig, s mikép jő aztán Aquincumnak. — Ő maga soha sem járt ezen a vidéken, csak csillagászati adatok, vagy a távolság másnemű meghatározásai jutottak kezéhez egyes városokról, melyek a mai Fehérvárnak, Esztergomnak sat. felelnek meg. A számok mind jók lehettek, csakhogy helytelen czím alá sorozta, s még ezen helytelenségre építette a Duna kanyarodásáról való nem egy számítását is. Neki mindenek fölött az egyes helyek fekvésének csillagászati meghatározása volt feladata. Hibája az, hogy egyszersmind geograph akart lenni oly helyeken is, melyekről hiteles földrajzi adatai nem voltak. Igen lényeges itt arra a világos tényre helyezni a súlyt, hogy a Duna folyását roszúl ismerte, s mégis annak képzelt folyása szerint módosította csillagászati adatait. Számai megbizhatóságot nyernek, ha a Dunát ezen tájon rá nézve ismeretlennek veszszük, (a minthogy ez bizonyos is), — s csak számai után indúlunk.

Lássuk tehát számait, de többnyire csak a szélességieket véve, s egyebekben a szárazi természetes közleke-

dési vonalakat tartva szabályozóknak. Kövessük egyelőre a kritikának csak azt a nemét, mely nem betűt betűvel hasonlít össze, hanem az irott könyvet a természet könyvével. — A felső pannoniai dunamelléki helyek közt legutolsó nála Bregetium, melynek azonossága a mai Ó-Szőnynyel eléggé be van bizonyítva, s Ptolemaeus nyomán is biztosan ráakadhatnánk. Erről bővebben szólani fölösleges. Az alsó pannoniai helyek közt legelsőnek van téve, mint dunaparti, de szerintem csak mint dunamelléki hely — Curta, görögösen Kourta. Ptolemaeus szerint esik az éjszaki szélesség 47-dik foka alá. Tehát nagyjából Székesfehérvár tájára. A mint látjuk, nagy a valószinűség a mellett, hogy itt oly pont volt megjelölve, melyen az Olaszországba vezető főut találkozott a Bregetium felől jövővel, a mi Fehérvár szomszédjában ágazhatott el, hogy Moór felé tartson Komáromnak. Látni fogjuk alább, hogy a római utikönyvek nyomán is valószinűen Székesfehérvár táját jelöli a Curta helynév. Curta e szerint egy oly szárazi utnak volt nevezetes pontja, mely a dunai hálózatba esett. — Következik már két oly pont megnevezése, melyeket szintén a dunamelléki uthálózatban kell keresnünk. Salva és Carpis a nevök, épen ebben a rendben. De én Carpisról szólok először. — Ez az éjszaki szélesség oly magas foka alá van helyezve, hogy már dunaparti helynek kell lennie. Szélességi szám nála 47° 50′; újkori mérések szerint pedig Esztergom 47° 47′. Az eltérés nem jöhet tekintetbe; mert azt kell tudnunk, hogy ha a régi csillagász bizonyossággal tudja is a valódi számot, kénytelen lesz vala vagy 45 vagy 50 perczet irni 47 helyett, mert nála a jelölések a fok kisebb törtjeire nem terjednek ki. Annálfogva Carpis mint Esztergom a legelfogadhatóbb adatai közé tartozik geographunknak, s pontos meghatározásra nézve egy sorba tehető Bregetiummal és Aquincummal. Azért nem hihetem,

a mit eddig tartottak, mintha Esztergomnál nem Carpis, hanem Salva feküdt volna. Meg lehetünk róla győződve, hogy ezekre és Cornaconra (Vukovárra) nézve közvetlen a helyszinén tett gondos és hosszas vizsgálatok állottak a csillagász rendelkezése alatt. S úgy látszik, némely közben eső pontokról is voltak direct vizsgálatok kezénél; de zavarólag hatott a helyi viszonyok nem ismerése mellett is a combinálás szükséges volta. Salvára nézve is volt, úgy látszik, csillagászati adat a kezénél; sőt itt már azt is tudnia kellett, hogy a hely a Duna partján fekszik. De zavart okozott a Duna folyásának téves felrajzolása a térképre. Csillagászunk Salvát egészen egy hosszúsági vonalba teszi Carpissal, csakhogy húsz perczczel kevesebb szélességi fokot ad neki, azaz ennyivel délebbre teszi, — egy szélességi fok alá a mai Budával. Ha szó szerint veszszük, Salvát Bicske és Zsámbék közt kereshetjük, s volt is geograph (Reichard), ki Salvát Zsámbéknak tartotta.

BÉKÉSCSABAI

A római geographia más adatai, mint látni fogjuk, ezt nem mutatják valószinűnek. Salvaról, én szerintem, a mi csillagászunk tudta, hogy parti hely. Hanem mivel a Dunát ő Fehérvártól mintegy Bicskén keresztül vitte, s innen nyíl egyenességgel éjszaknak rugtatta Carpisig, kénytelen volt a kezénél levő csillagászati adatot ezzel hozni összhangba. Ptolemaeus képzeleti Dunája Komáromon alúl a helyett, hogy nyugatról keletnek tartana, először lejő Fehérvárnak, s onnan délről éjszakra foly. Ha adata azt mondta, a mi valószinű, hogy Salva a Duna partján fekszik, de húsz perczczel kevesebb hosszúsági fok alatt, azaz ennyivel nyugatabbra mint Carpis, a geographnak beállott csillagász azt mondta, ez lehetetlen. Hiszen ha oda teszi Salvát, akkor az a Duna balpartjára s attól jó messze Germániába esnék. Tehát csak úgy van értelme az adatnak, ha Salvát nem nyugatra, hanem délre helyezi

Carpistól húsz perczczel. Minthogy pedig a szélességi perczek jóval nagyobbak földtájunkon a hosszúságiaknál, a dél felé való távolság nagyobbnak ütött ki vagy két harmaddal, mint a nyugati távolság lett volna ugyanazon perczszám mellett.

Ennélfogva, ha geographunk adatának hasznát akarjuk venni, Esztergomtól ne délre mérjük ki a 20 perczet, mint szélességet, hanem attól nyugatra, mint hosszúságot, s elérünk most már a Duna partján Süttő és Neszmély közt a középut tájára. A kettő közűl választhatjuk a római Salvát. Állapodjunk meg abban, hogy ez a mai Neszmély volt. Eljárásunk helyességében meggyőz az a sokat jelentő körülmény is, mely szerint mint láttuk, a lajstromban elő-, ször van megnevezve Salva s utána Carpis. Már pedig Ptolemaeus azt a rendet követi elősorolásában, hogy a nyugatra eső tájakról halad a keletiekre, s minden ily tractusban előbb jő az éjszaki, utána a déli fekvésű város neve. Itt pedig a geograph szerint délibb Salva megelőzi az éjszakibb számu Carpist. A sorrendben tehát következetlenség van, mely elenyészik, ha Salvát nyugotinak veszszük. A rend ez volna: a mi kiindulási pontunk nyugatra Bregetium volt, következetesen jő utána a tőle délre eső Curta. Ezek vonalától kelet felé jő Salva, melytől déli irányban semmi sincs megnevezve, aztán következik a még keletibb Carpis, melytől délre Aquincum. Salva tehát nem Esztergom, hanem Neszmély, s mint látni fogjuk, a régi geographia nyomán tett másnemű mérések is ide vezetnek. Ezt addig is bebizonyítottnak fogadván el, megoldhatunk egy más érdekes kérdést is. Abban az időben t. i. Germania név alá volt foglalva a mai Felföld, s különösen a Kis Kárpátokon innen a Dunától éjszakra fekvő vidék. Germaniában fekvőnek mond Ptolemaeus egy Anavon nevű helységet, melynek tekintve szélességi és hosszúsági szá-

mait, a Duna mellett, azaz annak szorosan bal partján kellett feküdnie. Szélességi foka ugyanaz, ami Salváé, tehát öt percz különbség megengedésével valahol a Duna győr-esztergomi vonalán feküdt. Nem tudom, mi indithatott némely geographot arra, hogy a szélességi fok azonosságából azt következtessék, mintha a germán helység Salvával átellenben lett volna. Ezt csak akkor lehetne mondani, ha különösen a hosszúsági fok egyeznék. De az épen nem egyezik. Anavon 35 ptolemaeusi perczczel fekszik nyugotabbra Salvánál. Ennél fogva, ha ezt meghatározott pontnak veszszük, a mai térképen a megfelelő 25—26 perczet nyugat felé kell kimérnünk, mi a mai Karva tájától a mai Komáromnak felel meg. Ptolemaeusnak Salváról kimutatott tévedésével összhangzó, ugyanezen vidéken feltünő egy másik nézete is, mely szerint a Duna még Carpisnál nem érte volna el tájunkon körülbelűl a legéjszakibb pontot. Tiz perczczel vezeti onnan éjszakra, azaz épen a szélesség 48-dik fokáig. Tehát Nógrád várától éjszakra, Diós-Jenő táján kezdené a Duna déli folyását. Ha szélességi tiz percz helyett veszünk hosszúsági tiz perczet, s azt keleti irányban kimérjük Esztergomtól, czirkalmunk egyik hegye épen Zebegényt érinti, ahol a Duna valóban délnek kanyarodik. Csakhogy az is csalódott, aki végleges megkanyarodásnak vette azt a kisebb kanyarulatot, melyet a Duna tesz a nagymarosi hegytörzsök körűl. Ily összezavarása mellett a szélességi fokoknak a hosszúságiakkal érthető, hogy az utóbbiak magyarázatába bocsátkozni fölöslegesnek tartom.

Aquincum, mely geographunk sorrendjében közvetlenül Carpis után következik, mint mondám, a legpontosabban meghatározott helyek egyike az egész római birodalomban. Ptolemaeus szerint Aquincum fekszik az éjszaki szélesség 47. foka és 30. percze alatt. A valóság pedig

Ó-Budára nézve 47 fokot és körülbelül 32 perczet mutat ki, ha Ó-Budának alsó végét veszszük a mérési pontnak. Tehát a régi geograph két minutával délebbre helyezte Aquincumot, mint kellett volna. De megjegyzem újból is, hogy a régen divatozott jelzések nem szorosan perczek szerint történtek, hanem a foknak törtszámai szerint. A legkisebb mérték pedig egy foknak tizenketted része volt, vagyis öt percz. E szerint vagy 30-at, vagy 35-öt kellett irnia a geographnak. Városunk fekvése is e szerint ismételt próbák alá vetett mérések nyomán volt meghatározva.

Igen pontosan van kitéve a Dunának Cornacumnál való déli megkanyarodása is, mely hely tehát Vukovárnak felel meg. Ptolamaeus szerint 45 fok 15 percz alatt fekszik, — újabb meghatározások szerint Vukovár az éjszaki szélesség ugyanannyi foka és 21 minutája alatt található. Tehát a régi geographia itt is, mint a fentebbi esetekben, délebbre teszi a helyet — itt 6 perczczel. A vácz-vukovári vonal körülbelül s csak nagyjából, egy a természet által kihúzott meridián levén, csak a különböző szélességi fokokat kell fölrakni, hogy Ptolemaeus számain eligazodjunk. Legjobb, ha ezen vonalon is nem veszszük egyelőre számba az ő meridiánjait, hanem fő délvonalul a Duna mentét fogadjuk el.

Nem említem Sirmium és Sziszek meghatározását Ptolemaeusnál, melyek szintén nagyon közelítők. Csak azt kell kiemelnem, hogy a Száva melléki helyek csillagászunknál más combinatio alá estek, mint a Duna mellékiek. Amazoknál egy kevéssel éjszakabbra, ezeknél mint láttuk, következetesen délebbre teszi a valóságnál a helyeket. A Duna vonalára szoritkozván, ennek két nevezetes pontját, Budát és Vukovárt veszem föl s a közben eső helyeket a szerint igyekszem maiakra vinni vissza. Minthogy pedig

az eltérésekben Ptolemaeus ezen a vidéken éjszakabbra teszi mint kell a helyeket, s az eltérések közép számaként mintegy 5 percz jő ki, — adjunk a régi geographia számaihoz még öt perczet s keressük a szerint a Duna mentén elősorolt helyeket Budától Vukovárig, tekintet nélkül a hosszúsági fokra, s egyelőre úgy véve, mintha a helyek a Duna partján feküdnének.

Szélességi fokokra nézve, éjszakról délnek haladva, Ptolemaeus igy számlálja elő a nevezett vonalon a dunapart helységeit: Aquincum 47° 30′, Salinum 47°, Lussonium 46° 45′, Lugionum 46° 30′, Teutoburgium 45° 40′, Cornacum 45° 15′.

Ptolemaeus ezen lajstromában Budától délre Salinumot találjuk a 47. fok alatt, mihez hozzáadva a középszámot, ezen helyet a mai térképen 47° és 47° 5′ között kereshetnők a dunaparton, tehát Adony és Pentele közt, közelebb Adonyhoz. Meglehet, Ptolemaeus itt is, mint más helyeknél láttuk, azt a hibát követte el, hogy valamely dunamelléki országutban feküdt helyet dunapartinak vett, s szélességi fokokban számította ki ami vagy hosszúsági fok volt, vagy valamely utikönyvnek mértföld-száma. De ez alkalommal ezt az esetet nem taglalom.

Ptolemaeus következő, délebbre eső helyneve Lussonium, mely correctiónk szerint a szélesség 46° 50′ alá esnék — Földvár és Baracs közé, közelebb Földvárhoz, — ha a Duna partjára teszszük. De lehetséges, hogy nem a Duna partján, hanem egy nyugatabbra elvonult szárazi utban esett Lussonium, s más források szerint ez igen valószínű is.

Lugionum még délebben feküdt. Pótlékunkkal a 46° 35′ alatt. Pakson alúl kevéssel vágná ez a vonal a Dunát, Paks levén 46° 37′, mintegy 2—3 minuta eltéréssel találkoznék Lugionum Pakssal. Teutoburgium 45° 40′ Pto-

lemaeusnál; correctióval 45° 45′. Ezen szélesség pedig Herczeg-Szőllősnek felelne meg. Azonban ennek a helynek meghatározásában, úgy látszik, már nem a dunamelléki helyek combinálása volt használva, hanem a Száva-Dráva közieké. Itt a külön meghatározás szerinti Eszék szélességéből indult ki a geograph. Öt perczczel teszi délebbre Teutoburgiumot Eszéknél. Ennél fogva Dálya táján fekhetett. Cornacum 45° 15′ Ptolemaeus szerint. Kipótolva 45° 20′, Vukovár pedig 45° 21′.

Lenne hát, ha mind a dunapartra teszszük a fentebbi helyeket: Aquincum Ó-Buda, Salinum Adony, Lussonium Földvár, Lugionum Paks, Teutoburgium Dálya, Cornacum Vukovár. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a helyek is korántsem feküdtek mind a Duna partján, s csak azért fogadtam el Lussoniumot és Salinumot ilyennek, hogy egy szakadatlan ptolemaeusi vonalat nyerjünk kiindulásul, melyet annak helyén akarunk kiigazítani.

Még csak egy ezen tájon fekvő nevezetesebb helynek a szélességéről akarok szólani, melyet geographunk nem sorol a dunaparti, hanem a mediterrán helyek közé, s ez Mursa, kétségkivül a legnevezetesebb város az akkori Aquincum és Sirmium közt. Ennek mai neve, mint tudjuk, Eszék. Ptolemaeus lajstroma két különböző helyen említi, az egyikben 12, a másikban csak négy minuta eltéréssel a maitól.[1]) De az eltérésben itt, mint Sirmium és Siscia esetében az az anomalia, hogy itt már nem délebbre, hanem éjszakabbra teszi a helyet a valóságnál. Az eltérés itt sem

[1]) Az egyik helyen kiteszi a szélességet, — a másik helyen az ottani leghosszabb nap hosszát mondja meg. Utóbbinál saját átszámitásomból kisebb hiba jön ki, t. i. csak 4 percz, ezen formula szerint $\tan \varphi = \frac{\cos (180 - s)}{\tan \varepsilon}$, φ tevén a szélességi fokot, s a nap hosszának felét, ε pedig egy állandó mennyiséget, az ugynevezett elhajlását az illető korszakban.

igen nagy; de arra mutat, hogy Eszék fekvése nem a dunaparti helyekkel, hanem a szávamellékiekkel volt combinálva.

Mellőzöm a régi geograph kevésbé megbízható hosszúsági meghatározásait. Pedig itt ezek megbizhatósága mellett határozhatnók el, vajon mindezek valóban parti, vagy csak dunamelléki városok. Mig a Duna nyugati szárán épen a pontosabb szélességi fokok mutatták a Dunától való távolságot, folyamunk déli szárán a meridiánoknak kellene azt mutatniok. Megkisérlettem több combinatio szerint térképet állitani össze Ptolemaeus nyomán Budától Vukovárig. Bármely észszerű föltevés azt az anomaliát mutatja, hogy Ptolemaeus következetesen mind keletebbre teszi a fenn elősorolt helyek minden következőjét, s Eszék a helyett, hogy mint a valóságban van, nyugatabbra esnék Budánál, ellenkezőleg keletebbre van téve. Huszonöt perczczel keletebbre, mint Aquincum, holott valójában húsz és fél perczczel nyugotabbra van. Igy a hiba háromnegyed foknyi, vagy hét geographiai mértföld!

Ptolemaeus hosszúsági vonalaiban a buda-vukovári Duna parti helyei még nagyobb eltéréseket mutatnak a valóságtól, mint Eszék hosszúsági száma. Ha szerinte huznók ki a Duna vonalát, Adony nem Budától nyugatra esnék 11 perczczel, hanem keletre 25-tel. Tehát a hiba 36 percz. Paks (Lugio) már 50 perczczel fekszik keletre Buda hosszától, pedig a valóságban 12 perczczel nyugatabbra esik. A különbség 1 fok és 2 percz. Vonalunk végpontja Vukovár nála 1 egész fokkal és 7 perczczel esik keletre Budától, holott a valóságban 3 perczczel esik nyugatra tőle. A hiba egy fok és 10 percz.[1])

[1]) Megjegyzem, hogy Ptolemaeus minden foka még reducálva is van itt; mert valóban az ő hosszúsági fokait nem vehetjük mai 60 percznek, hanem legalább egy hatoddal kevesebbnek. Igy én az ő fokját 50 percznek, fél fokját 25-nek vettem s igy tovább.

Látható ebből, hogy ha geographunk a mi Dunánk némely pontjának szélességi fokaira nézve megbízhatóbb, mint bármely más vidékre nézve, az ő hosszúsági adatai oly eltérők a valóságtól, hogy ócsárlói részére semmi kívánni valót nem hagynak fenn. Még a leirók értetlenségét sem lehet mentségül felhozni; mert nem hihető, hogy ugyanazon sorban a szélességek a főbb pontokra nézve jól, s a hosszúságiak következetesen roszúl legyenek kitéve. Épen ez a következetesség s az a másik, mely szerint az ő parti helyei egész lánczolatban kissé keletnek vannak elhúzva, a helyett, hogy inkább nyugatnak tartanának, egy alapfogalomból kiinduló rendszerességet mutat, mely alapfogalom téves levén, következik belőle minden hiba. Geographunk nyilván a Duna vonalát előre kihúzta a térképen, előbb, mintsem a parti helyeket meghatározta volna. De valamely előttünk ismeretlen csalódás nyomán ezt a jó kiindulási vonalat kissé keletnek rugtatta. A parti helyekre nézve, úgy látszik, nem voltak közvetlen, megbizható hosszúsági adatai. Ezeket csak a szélességek és mértföld mutató utikönyvek számainak segedelmével combinálva rakta fel a Duna partjára, s igy amily jó tájékozás különben a Duna vonala nekünk az ő szélességeire nézve, oly hátrány volt neki a Duna vonala a hosszúságok meghatározásában. Sőt annyira kénylegesek itt hosszúsági számai, hogy mint látni fogjuk, itt is nem egy helyet tesz a Duna partjára, mely nem a parton feküdt. Azonban kénytelenek vagyunk hosszúsági meghatározásait is tájékozásul használni némely oly vidéken, melyről a régi geographia más forrásai nem szólanak.

Ha Buda-Pest déli közlekedési vonalára, mint látni fogjuk, van más biztos forrás is; de ő az egyetlen, ki a Duna és Tisza közti helyeket, a jazygok tanyáit, elősorolja, — documentálván ezzel azt, hogy a rómaiak közle-

kedési vonalként ismerték egyfelől a két folyó vizválasztó dombsorát, másfelől a Középhegységnek keleti ága alatt elvezető fontos éjszaki és keleti országutat, sőt a sajó-ipolyvölgyi átjárást is. És fentebb Ptolemaeust épen bizonyságúl említém arra, hogy a II-dik században alkalmasint volt egyenes közlekedés Pannonia és Dacia között. Az általa elősorolt jazyg helységek egyike sem feküdt a Duna partján, mind attól távolabb, a vizválasztó hegyháton. Föltehetjük, hogy a Duna vonala mégis nagyjából jó kiindulási pontúl szolgált. Legalább annyit tudott minden pannoniai lakos, hogy a jazygok egy-egy telepje melyik jobbparti római várossal van szemben.

A legdélibb hely, melyet jazyg földön megnevezve találunk, Partiscon, melynek szélességi vonala, ha a fentebbi 5 minutás javitással veszszük, lenne 46 fok és 45 percz. Tehát Lussonium, vagy Földváron alúl 5 perczczel rajzolható ki. Esnék Félegyháza és Kecskemét közé, a jakabszállási pusztához.

De a hosszúság még nem levén megmondva, nem tudjuk, mily távol tegyük a Dunától. Erre azt mondom, bármit tévedett is Ptolemaeus azzal, hogy a Duna vonalát roszúl húzta ki, nemcsak azt tudta, hogy egy-egy jazyg telep a Duna mely pontjának irányában fekszik, s igy a szélességet meghatározhatta, hanem valószínü, hallott arról is, mily messze esik a part ama pontjától a barbár helység. Igy vegyük Földvár táján a Duna hosszúsági számát, bármily téves legyen is az, s mérjük hozzá Partiscon hosszúsági vonalához. Ez Ptolemaeus szerint $1\frac{1}{4}$ fokkal esik keletebbre a Duna megfelelő pontjánál, mi reducálva 1 fokot és $2\frac{1}{2}$ perczet tenne. Földvár 36^{0} $36'$ levén, keressük a 37^{0} $38\frac{1}{2}'$ hosszúságot a Duna és Tisza közt a nevezett szélességben. Öt-hat perczczel keletebbre vagyunk Félegyházánál, a Sóstó mellékén, a Tisza és nem a Duna

völgyében. Talán a helynév is erre mutat. Mert némely régibb emlékben a Tiszát nem Tibiscusnak, hanem Partiscusnak találjuk nevezve.

A rákövetkező hely Pession, a szélesség 47 foka alatt, tehát N.-Kőrös szélességi vonalához közel. A hosszúság 55 perczczel nagyobb Adonyénál. Tehát lenne a Ptolemaeusból kiszámítható hosszúság 37° 27′. Ez secundákig megfelel N.-Kőrös fekvésének, melyben a szélesség is talál 2—3 percz különbséggel. — E szerint a jazygok Pessionja nem feküdt a mai Pestnél — hanem jókora távolságra tőle.

Ptolemaeus harmadik jazyg telepe Kandakon vagy Kandanon, mely szélességre nézve 47° 20′ vagy 25′ levén, Érddel vagy Promontorral átellenben feküdt volna. Monornak vagy Gombának, még keletebbre N.-Kátának vagy Tápió-Szelének felelne meg. A hosszúsági vonalra nézve a Duna távolsága bizonytalan lehetett e tájon; mert a Duna ma is itt két ágra szakad, s régen is rendetlen, kanyargós folyása lehetett. — A hosszúsági fokot itt meghatározatlanúl hagyom; de a topographiai valószinűség talán leginkább Gomba vagy Monor mellett szólana.

A jazyg helyek következő ketteje már nem a Duna és Tisza közti vonalba esik, hanem a Középhegység keleti karjának alját jelöli meg. Annálfogva itt nem a Duna szélességi vonalait veszem mérvadóknak. Itt fontosabbnak tartom a hosszúságiakat, melyekről a Budapesttől keletre utazók jelentései mértföldekben megközelítő adatokat szolgáltathattak.

Itt Budát veszem a geograph kiindúlásának, s nem számítgatom azt ezúttal, miként kell átalakítni az ő hosszúsági fokait akár ferrói, akár párisi hosszúsági fokokra. Úgy veszem, mintha Buda volna Ptolemaeus Ferrója, azaz az ő 43-dik fokát, melyet ezen városra fölvesz, vagyis a mi 36

fok 42½ minutánkat (mely a ferrói keleti hosszúság) 0 foknak veszem, s úgy számítok keletre plusokat, csak azt jegyezvén meg, hogy az ő fokai egy hatoddal kisebbek levén a mieinknél, az ő fokát 50 mienkféle percznek számítom, 30 perczét 25-nek, 12 perczét 10-nek sat.

A legközelebbi hely Parka. Esik Budától keletnek Ptolemaeus szerint 30 perczczel. Veszek hát keletnek 25-öt. Aszód annyival inkább megfelelne Parkának, mivel a szélességi fok is annyira talál, hogy csak 1 percz a különbség a régi geograph száma és a valóság közt. A közelebbi hely Trisson, mely Budától 55 mai számítás szerinti perczczel feküdt keletebbre. Tehát feküdt volna a hosszúság 37-dik foka és mintegy 37 minutája alatt. Gyöngyös táján feküdt hát Trisson helység, minek a Ptolemaeus által kitett szélességi fok sem mond ellene. Sőt megerősít benne, miután az eltérés csak két percz. Trisson egyszersmind a legkeletibb pont, meddig ezen tájon Ptolemaeus elvezet. — Még más három jazyg helye: Abieta, Bormanon és Uskenon nyugotabbra esnek, de tetemesen éjszakra, a 48-dik foknál s azon felűl. Igy alkalmasint az Ipoly felső völgyén vezető utat akarják jelölni, talán Losoncz, Fülek és Balassa-Gyarmat táján.

Mindezekben csak nagyjából való meghatározásokat tulajdonítván forrásunknak, megjelölve találjuk a jazyg helységekben a mai pest-szegedi, aztán pest-hatvani, s végre az ipoly-sajóvölgyi közlekedési vonalat. A mi a dunántúli rész, azaz Pannonia közlekedési vonalait illeti, azok Ptolemaeusnál nevezetesebb helységek által vannak szintén kipontozva. — Hogy vajon, mikor Ptolemaeus adatai keltek, azaz hihetőleg Hadrianus császár idejében, alsó Pannonia már rendszeres római utak által volt-e behálózva, nem tudjuk. Ha igen, akkor az utépítés elkezdődhetett még Trajanus alatt vidékünkön. S hihető is, hogy az utak leg-

alább is egyszerre keletkeztek a dunaparti legionarius táborhelyekkel. Azonban a legrégibb mértföldkő felirata csak a század második feléről, a 161-dik évről szól. — De a nagyban való utépítésről, vagy átalános utjavításról csak Marcus Aurelius nagy háborúi utáni időkből vannak számosabb emlékeink. Különösen a század végén trónra jutott Septimius Severus fejtett ki nagy tevékenységet, úgy látszik.

Az utakról közvetlenebbül szóló későbbi emlékek közt első helyen állanak a mértföldmutató kövek, melyek meglehetős száma eszközt szolgáltat kezünkbe, hogy megközelítő szabatossággal birjuk kipontozni a római kor azon utjait, melyek városunkra nézve nagy fontosságúak voltak. A római, azonkivül, hogy hártyára irt utikönyveket és térképeket használt, kőbevésett Baedeckerek álltak országutjai mellett, melyek megmondtak az utasnak legalább annyit, meddig haladt, mennyi van hátra bizonyos nevezetesebb váraktól. Oly sürüen voltak, hogy egy mai mértföldünkre vagy öt ily kő jelölte a távolságot. S még ezen kövek is a gyakorlati hasznon kivül kielégítették a rómaiaknak mindenben nyilvánuló historiai szenvedélyét is. Megmondták, melyik császár, s néha azt is, micsoda alkalommal csináltatta vagy újította ki az utat. S az ut maga kitünőségénél fogva méltó volt arra, hogy egy-egy hatalmas császár nevéhez legyen kötve építésének emléke. Meglátszik ezeken is, hogy a római oly ember, „qui nil molitur inepte“, — más szóval, hogy emberül megcsinálja, a mihez fog. Mértföldköveik örökösen egy helyben maradására egyszerü módot találtak. Oly nagy sulyú, vastag és tekintélyes kődarabokat választottak erre a czélra, hogy ki ne fizesse a fáradságot annak elvitele a későbbi tunya generatiók építési czéljaira. S csakugyan a hazánkban eddig meglelt legtöbb mértföldmutató ott feküdt, a hová állítva

volt, mindaddig, mig a tudományos érdeklődés kifizetettnek tartotta a fáradságot tovább szállításukra. De többnyire biztos helyekre vitték, hogy megkiméljék a további romlástól. Muzeumunkban egész sor áll jól megőrizve belőlök. — Csak kivételesen történt, hogy némelyiket egy-egy álízlésű műkedvelő régebben elhurczolta, a tudomány kárára. Van eset arra is, hogy mintegy diszítményűl akarják használni. Pilis-Szántón az atyafiak birájának háza előtt az utczán láttam egy másfél öl magas s pár lábnyi átmérőjü kőhengert felállítva. S talán, hogy a rajta levő betűk annál bizonyosabban örökké tartsanak, pompás zsiros, hófehér meszek legjavával van bemeszelve tetőtől talpig. Jobban nem tudták már kimutatni az emlékek iránti kegyeletet. — Azonban szerencsére ismeretes egy pár tudományosan meghatározott kő Budának éjszaki és éjszaknyugati vidékéről. És a mint mondtam, a legnagyobb részéről föltehetjük, hogy ott állott hajdan, a hol újabban feküdt és fekszik. Buda közelében éjszaki irányban egyetlen egy, de nevezetes állomás ismeretes. Szent-Endréről nemzeti muzeumunkba több mértföldkő került. Egyiket a város fölötti szőllőben, másikát magában a városban találták 1808-ban, több római kővel együtt. [1]) Nagy valószinűséggel tehetjük föl, hogy a kövek, különösen a szőllőbeli, eredeti helyén, vagy annak közelében állott. Tehát mérési pontúl fölvehetjük. Mindkét kövön egyaránt s világosan azt olvassuk, hogy Aquincumtól 8 római mértföldre állottak. Ha Szent-Endrétől magából a városból indúlunk ki a távolság megmérésére, azt találjuk, hogy 6251 öllel, a mennyit 8 római mértföld tesz, nem jutunk el a mai Ó-Budának éjszaki végéhez sem, hanem a mai úgynevezett Krempel-malomig, melylyel szemben állanak a

[1]) Romer-Desjardins 100-dik s köv. feliratok. (54. l.)

Csigadomb nevű kiemelkedő nagy romok, s melynél a mai országut kissé a hegy felé kanyarodik. Azt mondhatjuk hát, hogy Aquincum felső kapuja, honnan az éjszakra vezető ut távolságát mérték, valahol abban a vonalban feküdt, melyet ma a Krempel-malomtól a Dunához derékszögre vonhatunk, vagyis a melyet kivon a puskapormalomnál eredő héviz patakja. Csakugyan attól délre mindjárt kezdődik a romoknak egy egész tractusa, melyen a római tégla- és más épülettöredékek ma is bajossá s néhol lehetetlenné teszik a földmívelést. Másik, a mit megjegyezhetünk, az, hogy a római ut itt nem kerülhetett a hegyoldalra, pedig Buda és Szent-Endre közt a talaj ma is vizenyős, akkor épen tó és mocsár boríthatta. Ennélfogva erős töltésnek kellett vezetnie a téren keresztül; de a melynek maradványa, mint átalán a római niveau ezen a lapályon, nehány lábnyi mélységre van eltemetve a mai fölszín alatt. Ha azt tennők föl, hogy az ut a hegyoldalban kerülgette a mocsárt, akkor a nyolcz római mértföldel még oly közel se jutnánk a mai Ó-Budához, s a valószinűség jóval kevesebb lenne. A szentendrei mértföldkő bizonyítja, hogy a rómaiaknak volt utjok a visegrádi szoroson keresztül is a Duna jobb partján. Mértföldkövek itt Sz.-Endrén felül nem kerültek napfényre. Azonban hiba volna Mommsennel azt következtetnünk, minthogy mértföldkő nincs, ut sem volt. Sokkal nevezetesebb közlekedési vonalakról sincsenek mértföldköveink ez ideig. De viszont nem látom okát annak, miért nevezi Desjardins-Romer a visegrádi utat az Aquincumból Bregetiumba vezetőnek, mikor az ma is régen is nagyon kerülő volna. Bregetiumba egyenesebb utak vezettek. A Középhegységet keresztben metsző völgyek legközelebbikében, a vörösváriban a mértföldkövek is jelei annak, hogy itt a valódi országutak egyike tartotta fen a közlekedést a Duna nyugati szárán

fekvő városokkal. Egyike volna az ilynemű emlékek legtöbbet mondójának az, melyet az Ó-Budától Vörösvárra vezető uttól balra talált Rómer muzeumőr. A kőre 3 római mértföld van irva Aquincumtól. De az a hely, a hol találták, úgy látszik, nem eredeti helye. Ha kimérjük a lelhelytől Ó-Buda felé a három római mértföld távolságot, a Dunába jutunk vele, hol semmi esetre nem lehetett Aquincum nyugatnak nyiló kapuja. A töredék mértföldkő a vörösvári völgyben valamivel felebb állhatott; de tán egy-egy régi fellegszakadás árja, melynek óriás ereje ismeretes, alább sodorhatta megrongálva, s oda temethette.[1]) Alább meg fogjuk határozni Aquincum déli kapuját. Még ha ezen legdélibb ponthoz akarjuk is mérni ama lelhely távolságát, nem fog a mérés találni — azon kaputól is délre esnék a végpont. A kő csak annyit bizonyítna e szerint, hogy a vörösvári völgyön római ut vezetett föl. De távolabb is meglehetős számu kő: Vörösvárnál, Pilis-Szántónál, Csévnél sat. erősíti ezt. Csakhogy ezen kövek egy nevezetes különbséget mutatnak. Azokon, melyek a Középhegység nyergén túl esnek, Bregetiumtól vannak számítva a mértföldek, tehát felső Pannoniához tartozóknak tekintették, — s csak a nyergen innen levőken van a távolság az alsó pannoniai Aquincumtól számítva. Azért Ptolemaeus tévedhetett abban, hogy felső Pannoniát a Rábáig, s az alsót azon innen számítja, Bregetiumhoz tartozván, mint látjuk, s következőleg felső Pannoniához a Középhegység túlsó oldala. Igy a nevezett 3 mértföldkövön, valamint a vörösvárin is Aquincum neve áll.

---

[1]) Romer-Desjardins. 55. l. A lelet helye homályosan van kitéve: „a Kranavett hegy alatti kút.“ Ezt a hegyet pedig a legrészletesebb térképen, s a mindent fölkutató geologok leirásában sem találtam. — A fővárosi mérnökhivatal készséges szivességének köszönhetem erre nézve a következő tájékozást: A nevezett kút 1200 ölre fekszik az u. n. Radl vendéglőtől, mely az ó-budai hegy alatti téglavetőkön túl fekszik.

A ma ismeretes mértföldkövek kalauzolása mellett igen biztosan elutaztatnak régiségbuváraink Bregetiumtól Aquincumhoz a vörösvári völgyön keresztül. Sajnos, hogy a bicskei és fehérvári vonalról nincsenek még ily utmutatóink. Látni azonban a fentebbiekből, hogy a főut a keresztvölgyeket kereste, s nem szorosan a Duna mentét. Megjegyzik még szakértőink, hogy a vörösvári utban a mértföldkövek régebbiek, mint az eszéki vonalon találtak, melyek 217-től a 250 év tájáig valók. Végül hozzá teszszük magunk, hogy miután a római ut a Duna mentén járt Győrtől Komáromig, s onnan Táthig, világos, hogy a római mérnök a természet mostohaságaival meg tudott küzdeni, s a mocsároktól nem ijedt vissza. Ha nagyjából követte a primitivebb kor utirányait, a természeti akadályok miatt a kisebb elhajlásokat kiegyenesítette az ut megrövidítésére; s ha Esztergomtól nem a Duna mellett jött le a fő ut, ez a kerülő miatt volt.

Lássuk most a Budától délre talált mértföldköveket.

A régi Aquincumhoz legközelebb délre feküdt mértföldkő is érdekes documentum. Lelték azt a régi hajóhídnál a budai dunaparton. Az volt ráirva, hogy 3 mértföldnyire fekszik Aquincumtól, azaz 2344 ölnyire a várostól.[1]) A rómaiak pedig nem a város közepétől, hanem a városnak az illető irányban levő kapujától számították a mértföldeket. Most már mérjük ki telhető pontossággal a régi hajóhídtól (a pesti Deák utcza irányában) a budai parton azt a 2344 öl távolságot. Meglepő pontossággal fogjuk megtalálni épen azt az árkot, mely ma is elválasztja az Ujlak városrészt Ó-Budától. A czirkalom épen a Pásztor utcza

[1]) 5.12 római mértföld egy osztrák mértföldet, 5.23 pedig egy geographiait tesz. Egy szélességi fokot 78.51 római mértföldnek számíthatunk; egy szélességi minutát $1\frac{1}{3}$ mértföldnek. Egy római mértföld tesz 781.4133 bécsi ölet. (Ez Forbiger adatai után saját számitásom, s ezt fogom használni.)

végére fog esni, hol a hegy aljában találjuk azt a házcsoportot, mely ámbár elég lapos helyen fekszik, Királydombnak nevezik, s melyen az újkor hitvány házikói, úgy látszik, óriási római épület falaira vannak építve. Aquincum déli kapuja valószinűen a Dunához közelebb esett, s nem itt szélről a hegyek felé; de úgy kell lenni a fennevezett mai árok vonalában.[1])

Igy tehát nagy valószínűséggel megtaláltuk volna a mi római városunk éjszaki és déli kapuját; de csalódás volna azt hinni, mintha Aquincum terjedelmét csak éjszaki és déli irányban is ezzel meghatároztuk volna. Ezen déli kapu szolgál kiindulási pontúl további méréseinkben, a Duna déli mentében, honnan vagy húsz mértföldkő tájékoztat. Promontorról nem kevesebb, mint öt mértföldkövet mutatnak fel régiségbúváraink. Mindenik 8 római mértföldre teszi Aquincumtól a távolságot. Sajnos, hogy nincsenek szabatosabb meghatározások a pontra nézve, ahol a köveket találták. Azonban kimérve Ó-Buda fenn megtalált déli határától a 6251 öl távolságot, a mennyit 8 római mértföld tesz, — a mértföldmutató helye Promontor falunak innenső felébe esnék, mintegy átellenben Csepel falu kellő közepével. A Duna mentét véve, felűl esik a pont azon kanyarulaton, hol a vasut ma a dombok és a Duna közt a legszűkebb helyet éri el. Igy nem lehet azt tenni fel, hogy a római ut nyugaton kerülte volna meg a Gellért hegyet, mert akkor Promontor dombjainak elérésére jóval több római mértföld kellett volna. Igy már abban az időben a Duna nem mosta közvetlenül a Gellért me-

[1]) Kimérve „Szab. kir. Pestváros és környékének térképén“ (Wasserleitung der Stadt Pest, Beilage zum Bericht vom 1-ten Februar 1868. von W. Lindley) pontos térképen. Utánmérve Péchy Imre „Budapest és környéke“ czimü jeles abroszán, — s végre a táborkari nagyobb térképen, az ut minden hajlásával.

redek sziklafalát, hanem természet vagy mesterség tért nyitott egy veszély nélkül és könnyen járható országutnak.

Látjuk már ezen közel fekvő kövekből használhatóságukat, különösen abban, hogy meg tudtuk határozni azt az árkot is, melyen déli irányban a mértföldeket számlálnunk kell. De nemcsak ily közelben használhatók azok, a hol a természet egynél több észszerű utat meg sem engedett. Még tán több előnyt adnak a távolabb fekvők. Vegyük az Aquincum nevét viselő mértföldkövek eddig ismert legtávolabbikát. Eszékhez közel, a Dráva bal partjától 1000 ölnyire találták volt Katancsich szerint. Ezen az áll, hogy Aquincum oda 160 római mértföld. Kitűnik ebből, hogy a római ut kénytelen volt kisebb-nagyobb meghajlásokban jutni odáig. Mert utánszámítva az jő ki, hogy minden tiz mértföldre körülbelűl egy mértföld kerülő esik.[1])

Ugyanezen arány jön ki egy Báttaszéken alúl, Batánál talált kőre nézve, mely 113 római mértföldre, vagyis 88,298 bécsi ölre van téve Aquincumtól, holott az egye-

[1]) A kő lelhelyére nézve lásd Mommsen Corp. I. L. III. 469. l. A számítást igy tettem: A Hunfalvy János által a Budától való távolságra nézve ölekben szóló tabellában (melyen kár, hogy nincs kitéve, hogy a Gellérthegy a kiinduló pont,) Budától Eszék 112,834 ölre esik délnek, — és 14,416 ölre nyugatnak. Tehát két kathetus van megadva, melyeknek hypothenusája fejezi ki az egyenes, légbeli távolságot. Ezen hypothenusa pedig 113,751 öl. Most kiszámítottam, hány ölet tesz a 160 római mértföld. Tesz 125,026 ölet. (Igaz, hogy a Gellérten felűl Ó-Buda kapujánál kezdődött a számlálás, de meg is szűnt Eszéken, vagy a régi Mursán idébb.) Igy a különbség az egyenes vonal és a nem egyenes ut hossza közt 11,275 öl, vagyis a kerülő összege körülbelűl 10-ed része az egyenes vonalnak. 28½ mértföldre 2.8 mértföld kerülő esik nagyjából. Különben az egyenes távolságot ki lehet s könnyebb is levén elég pontossággal mérni egy jó térképen, legtöbb esetben ez utóbbi módot használtam.

nes vonal 80,343 öl volna. Igaz, kevesebb mint kivánnók vagy 800 öllel; de ez csak egy század része az egész vonalnak. Ennyi pedig több okból csekélynek mondható itt. — E szerint ezen vonalon bizton fölvehetjük középszámnak, hogy az utkanyarodások körülbelül tized részét teszik az egyenes vonalnak. Az utak kimérésének ezen középszáma e tájon nagyon fontos. Sikerrel alkalmazhatjuk; de mindez nem lesz vala lehetséges mértföldköveink használása nélkül. Csak azt teszem hozzá, hogy az ut felső részében Adonyig az ut kanyarodása több valamivel az egyenes tizedrészénél. De azon alúl következetesen talál a számítás, s kulcsunk szerint meg lehet mondani, hogy Budától Eszékig a Duna partján hány római mértföld volt irva, ha a szám lekopott. Igy a hol Tárnok és Tordas közt egy igen érdekes mértföldkő számját Katancsich XV-nek véli, legalább is XXI-et kellene sejtenie. Meg lehet továbbá mondani, hogy egy-egy kőnek ezen a vonalon eredeti lelhelye az-e, a mit róla állítnak, ha száma ki van téve. Igy a Titelen talált aquincumos mértföldköveket később vitték oda; s az állítólag Dunavecsénél, a balparton talált kőnek egyenes vonalban való távolsága is nagyobb levén, mint a mennyit száma (XL) mutat, lehetetlennek kell tartanunk, hogy ott találták volna. Egy mai mértföldel délebbre kellett, hogy álljon, valószinűleg a jobb parton. — Továbbá ismeretes egy 97 római mértföldet mutató kő, melynek lelhelye ismeretlen. Ha átalán a Duna mentén volt, Szegszárd szomszédságában állott hajdan.

Bezzeg közelítőleg talál a méréssel a dunapentelei kő száma. Csak 600 öllel tér el a mi normalis számunktól, de megjegyzendő, hogy ez még mindig a vonal éjszaki részében esik. A Pentele és Földvár közt talált kő, melyre 55 római mértföld van irva, a mi módszerünk szerinti számítás szerint csak

70—80 ölnyi eltérést mutat. Hasonló megközelítéssel talál a paksi kő, melynek számát előre fölvetettem, s kijött 73 római mértföld, melyet csakugyan visel a kő. Ezt a Duna medrében találták. Ebből is látjuk, hogy a rómaiak ideje óta foglalásokat tett a Duna a jobb parton — mert fenekén van az egykori szárazi ut. — Végre előadtam, hogy a batai és eszéki kő számjai a fentebbi módszerhez képest pontosak, s illetőleg ezeket vettem kiindulásul. — A mértföldkövek mind a vörösvári utban, mind a buda-eszéki parti vonalon, mind végre a rövid buda-szentendrein túlnyomóan a III-dik század első feléből valók. A 42 darab mértföldkő közűl, melyek föliratát Mommsen ezen vonalokon lemásolta, több mint 30 szám tartozik ezen korba, — s csak mintegy 5-ről lehet világosabban állítni, hogy a II-dik századból, de utolsó feléből valók. Csak kettő szól a IV-dik század elejéről. Különös, hogy egy sem szól a 251—300 közti évekről.[1]) A legrégibbnek, melyet 161-ben állítottak, lelhelye biztosan nem tudatik, — hanem Aquincum közelében találhatták, — Budaujlakon levén. Egy 198-dik évi, tehát Septimius Severus idejéből való Vörösvár mellett, egy 199-diki Budán, (mértföldszám nélkűl), egy ugyanazon évbeli Bátaszéken jött tudomásra. — E szerint igen korlátolt időről szólanak ezen rendbeli emlékeink, s korlátolt számú vonalakról. — Csak annyit következtethetünk hát ezen chronologiából, hogy vidékünkön már a második század második felében voltak valóságos római utak, s hogy különösen 193-tól 250-ig nagy gondot fordítottak a császárok a nevezett utvonalakra. De azt korántsem következtethetjük, hogy más császárok elhanyagolták volna, vagy hogy másútt római utak ne lettek volna, mint a hol mértföldkövek jöttek eddig nap-

[1]) Mommsen C. I. L. III. k. 3706—3748. számok.

fényre. Vonhatunk belőlök biztosabb tanulságokat. Nevezetes tünemény, hogy a dunaparti ut Eszék kapujáig viseli Aquincum nevét. Segít ez behatolnunk a rómaiak sajátságos fölfogásába. Senkisem úgy mondta közülök, hogy Róma a birodalom fővárosa, — hanem olyformán, mintha Róma maga a birodalom volna. Hasonlókép oly provincialis város, mint Aquincum nem fővárosa volt a darab dunapartnak, a Középhegységgel éjszaki szélén, a Balatonnal a nyugatin, s a Drávavonallal a délin, hanem Aquincum mintegy Eszék kapújáig, a legutolsó határkőig terjedt. Az az ut, melyen a mértföldkövek vezettek, bizonyos értelemben annyi, mint egy külvárosi utcza. Igen szeretnők ma, hogy ha a mértföldkő azt mondaná meg, hogy egy Lugio, vagy Lussonium határában állott-e, — csak azt mondja: Aquincumtól 10—20 mai mértföldre áll-e. — Még úgy szólván nem jutott ki annak regiójából.

Mértföldköveinkben a tanúknak elegendő száma van előállítva annak bizonyítására, hogy Aquincumnak egyik, még pedig saját országutja Eszékig a mai dunaparton vezetett el, összekötvén egymással az ottani erődöket és telepeket. — Sőt még azon eszmére is vezetnek, hogy a római korban a Duna, ha nem is oly nagyon, mint Ptolemaeus képzelte, de valamivel keletiebb folyású volt, mint napjainkban, s az az ut, mely mértföldkövestől együtt már vizfenék, egykor nemcsak magasan kiemelkedett a vizszín fölött, hanem a jobb parttól némi kis távolságra húzódott el. A Duna több mint másfélezer év alatt nemcsak sokat mosott el a magas jobbpartból, hanem medrét felebb töltögette. — Ercsi és Adony közt, mint Szabó geologunk irja, egy magas köut áll a magas lőszpart és a Duna vize közt az ártérben. [1])

[1]) M. tud. Akademia Évkönyve X. k. (1862.) VI. darab 77. l.

Ez arra szolgálhat, szerintem, bizonyságúl, hogy ezelőtt vagy 1700 évvel a Duna színtje magasabb nem lehetett, mint ma, — azaz a Duna nem kotró munkát mívelt, sőt ellenkezőleg töltögette medrét; mert ellenkeznék mindennel, a mit a rómaiak utépítéséről tudunk, föltenni, hogy utjokat oly helyre építették nagy fáradsággal, a hol egy pár lábnyi emelkedés a vizállásban minden év folytában használhatlanná tehette. Az is föltehető, hogy a jobb partból, melynek szakgatásában meg nem szünik, kitartása talán száz öleket mosott el oly sok idő alatt. Középszámmal évenként csak fél lábnyi munkát véve, már vagy 140 öl jő ki. Igy azt legalább bizvást föltehetjük, hogy Pakson alúl Eszékig folyamunk csallóközi szeszélyei egészen más configuratióját mutathatták a szigetek és erek labyrinthjának, s hogy az lehetett több vonalon akkor a legnyugatibb ág, mi most a legkeletiebb, — Korántsem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy egykori római városok és erődök romjait ma a Dunában, sőt néha a balpart iszapja és homokja alá mélyen temetve találhatnók, mire alább fogunk egy nevezetes példát részletesebben ismertetni. De mértföldköveknek a balparton való előfordúlását nem tartom valószinűnek. A római utakat nem szokták minden helység kedvéért megkanyargatni, — s a szóban levő ut irányát a fentebbiek nyomán is eléggé ismerjük, hogysem ily feltűnő megkanyarodásokat tulajdoníthatnánk neki. Ellenkezőleg abból, hogy régen a Dunának a medre kissé keletre esett, az következik, hogy a rómaiaknak módjában állott egyenesebben szabni ki azt az utat, mint ma lehetséges volna ugyanazon nyomon.

De a miért leginkább szükségünk volt a római mértföldkövekre: hogy legalább a nevezett utvonalon alapot nyerjünk a távolsági számításokban. Ez, a mint láttuk,

abban áll, hogy a légbeli egyenes távolsághoz hozzá kell adnunk annak tizedrészét, hogy megközelítsük a római ut valóságos hosszát, — a miből foly, hogy ha meg van adva a római ut valódi hossza, az egyenes távolság kijő, ha az adott szám 10 tizenegyedét veszem.

XI. FEJEZET.

VIDÉKÜNK RÓMAI UTJAI.

Vegyük elő a római utikönyvek egyikét, melyek, úgy látszik, nagy számban voltak, de csak egy-kettő maradt fenn korunkig. Az egyik vidékünknek több utján vezet el, mint biztos kalauz. Szerzője ismeretlen; de traditiónál fogva Antoninus Itinerariumának neveztetik. Kövessük mi is a traditiót, de kövessük mindenek felett az ő becses utmutatását. Valamivel többet mond, mint a mértföldkövek. Ezeken nincs más helynév kitéve, mint a melytől a távolságot számítják; az Itinerarium megnevezi az állomásokat, s kiteszi római mértföldekben, mennyire vannak egymástól. A mértföldkövek az utasra nézve csak olyforma jelek voltak, mint a tengeren utazóknak a haladás mennyiségét mutató bogok; de oly kevéssé mondták meg, micsoda helység közelében jár, mint ezek a bogok a közel fekvő sziget vagy part nevét. Antoninus utikönyve a helynevek nagy mennyiségét foglalja magában, — s sok olyat említ, mit Ptolemaeus elhallgatott. De másfelől abban a hibában szenved, hogy sokszor a főhelytől való távolságokat nem mondja meg.

Ha a mi Baedeckerünkkel Eszéktől utnak akarunk indulni, okos kérdés, hová érkezünk? Erre pedig megvan a felelet az ut czímében. Egy nagy, úgy szólván internatio-

nalis ut folytatása az, melyet a könyv csak látszólag kezd Zimonynál, hogy hamar Eszékhez érjen vele. Ez az ut a dunavidéken vezet el. Augsburg s onnan Strassburg a czélja. Vezet tehát a mai Francziaországba, csak mint mellék ágakat vágván az egyes tartományok országutjait. Nem tartományi vonal. Ma nemzetközi utnak neveznők, akkor birodalmi ut.

Ha azonban czélunk az, hogy Franczia- vagy Spanyolországba utazzunk, Eszéknél az Itinerarium két utat mutat nekünk. Egyik Pécs, Szombathely felé vezet, a Balatont jobb felűl hagyva. A másik nagyjából a Duna mentének irányát tartja meg. Amaz jóval rövidebb mint ez. Ha tehát Nyugat a czélom, Pécs és Szombathely felé hamarább érem el. A dunamelléki nagy ut Eszéknél nem szolgál hát előnyömre. De Fehérvár táján kezdve a tartomány éjszakibb része van ez által a nemzetközi hálózatba bevonva, és ha Aquincum tájáról akart valaki a Rajna felé utazni, közelebb találta ezt az utat, mint a pécs-szombathelyit. Nekünk azonban nem kell a Rajnáig mennünk. Elég lesz Eszéktől Komárom és Győr tájára jutnunk. Onnan magától érthető a tovább utazás Augsburg felé.

Eszékről kiindulva, mindjárt el kell térnünk a baranyavári iránytól, melyben a mértföldkövek nyomán kellett jönnünk. Mert azt találjuk, hogy a két nemzetközi nagy utnak, melyek elseje Szombathely felé egyenesebben, másika a Duna mentét követve, görbén vezet nyugati Európába, első állomása azonos. Tudjuk, hogy egyik Pécsen át ment, s minthogy ez volt a fő, kétségkivül az irány inkább nyugatnak, Villány felé hajlott már az első állomásig. A Karasicza jobb partján haladunk fölfelé. A 24 római mértfölddel, mennyit az első állomás tesz, nem egészen jutunk a harsányi hegyig. Lapáncsa felel meg a számnak. Úgy látszik utikönyvünkből, hogy nem helységhez

értünk, hanem egy megszálló állomáshoz, melynek czégére „ad novas et aureo monte," — a közelebbi helység neve Antianis (hihetőleg Villány). A helység távolabb esik az uttól, de az utfélen állomási épületeket találunk, mint korunkban a vasutak mellett. Itt lovakat lehet váltani, melyeket állami szolgálatokra közköltségen tartanak. Az állami posta-szolgálat nagy kifejlődést nyert az első római császár kora óta. Először gyalog futárok vitték állomásról állomásra a leveleket s cursor nevökhöz méltóan a fiatalság legjobb futói teljesítették a szolgálatot. Nem sokára hátas és kocsi-lovak vitték az állam kormányzatában oly fontos szerepet. A császárság későbbi korszakából maradt adat szerint, a nagy országutak minden állomásán legalább is negyven lovat tartottak az állam költségén, megfelelő számú lovászszal és kocsissal, s különféle czélra alkalmas kisebb-nagyobb kocsival, mindezt a legjobb minőségben és rendben. Magok a császárok itt váltott lovakon utaztak — s ha sietős volt dolguk, huszonnégy óra alatt kétszáz római, vagyis mintegy negyven mai mértföldet haladtak. Voltak ily állomásokon teherhordásra alkalmazott öszvérek, szamarak és ökrök is nehezebb málha szállitására. Egy római ut e szerint nemcsak a pompás töltésből, a rajta örök időkre szóló szilárdsággal épített kőburkolatból állott, hanem voltak, ma úgynevezett felső épitményei, sőt fenntartása költségeihez kell számítni az igavonó erőt is. Az ilyen lóváltó helyek, mint látjuk, a helységén kivül még külön névvel is czifrálkodnak, mintegy vendégfogadó czégérűl. S vajon mért kellett itt egy ponton kettőnek lenni? Azért, mert itt a nagy birodalmi ut két ágra szakadva megvált. Egyik kétségkivül a harsányi hegytől délre Siklósnak tartott, s onnan torony irányában mehetett Pécsnek, az akkori Sopianaenak. A másikon mi fogunk utazni. Egyik pályaudvar (Aureo Monte) a Pécs felé utazók, a másik (ad No-

vas) a mi utunkon járók számára tartotta készen a fogatokat.

Utunkat a Karasicza völgyén folytatjuk, a mohács-pécsi tractus dél felé irányuló számos dombránczainak egyikén, mely a Mecsek hegység akkori rengetegei közé vezet. Utunk, bár az helységet csak elvétve érint, korántsem pusztaság. A római tanya-gazdaságot folytatott, s tanyái díszes villákká nőtték ki magokat. Szerették egy-egy kellemes kilátású dombra építeni, s díszkerttel venni körül a villát. Minthogy Itinerariumunk a császárság későbbi korszakában, Diocletianus ideje után kelhetett, nem ritkán barátságos szőlőhegy oldalak váltogatják az őserdő sűrű berkeit, melyek vallásos áhitatra hangolták a rómait. Itt egy-egy Istennek szentelt oltár, ott egy köszobor. Ha az élők falvait nem érinti az ut, gyakran vonul át halottak falvain, melyekben a rómaiak a kőfaragás mesterségéből kitettek magokért. Nem az ut kereste föl a temetőket, hanem ezek keresték az utakat. A vándort minden lépten emlékeztették halandó voltára. Gyakoriak az utak mellett Mercur, Apolló, Hercules szobrai, kiket a hajdankor vallása az utazók védőinek tartott. Gyakran egy nagy koczkakő pótolta helyöket egy durván nagyolt emberi alakkal, mely Mercurt volt ábrázolandó. Különösen oda szokták állítni, hol az utak találkoztak. Azonban utunk felső részében mindjobban az akkori őserdők regióiba jutunk, egészen Pécsvárad közelébe a nélkül, hogy a tájat igen zordonnak lehetne mondani. Átalán a pécsvidéki hegyek inkább kellemes, mint komor kinézésűek. Hasonlítnak testvéreikhez, a budai és balatonmellékiekhez. Egészen a rómaiak izlése szerint valók, kik a nagyságot is kellemmel szerették párosulva látni. A hegyek magassága körülbelül az, ami a budai hegyeké.

Ezzel a hegységgel mindenesetre számolni kellett s

kell ma is, ha nem szorosan a dunapart szélén akarjuk elvezetni az utat. A hegység gerincze nyugatról keletnek tolakodik előre a Duna felé s keresztben fekszi az utat. De abban is hasonlít Középhegységünkhez, hogy völgyek darabolják föl, melyek elég kényelmes közlekedési utakat nyitnak, nagyjából éjszakdéli irányban, — s igy épen kivánságunk szerint. Négy nevezetesebb vonal nyílik előttünk. Egyik a Dunára kikönyöklő batai foktól sarló alakban horpad nyugatnak, s a hegy alját, mely itt alacsony dombokból áll, a Sárviz lomha folyása nedvesíti. Mert ennek a hegységnek is jellemző vonása, hogy aljában a patak és folyó vizét a föld eliszsza. A sarló alak be van fejezve Szegszárdnál, hová most a Duna szeszélyesen nagy bevágást kanyarít. De régen talán nem jutott idáig, s egyenesebben lehetett utazni Batáról tovább Paksig, a mai Szegszárdot balra hagyva. Ez az ut tehát elkerülné a hegyet keleti lábainál. S valóban a rómaiaknak ott volt az az utja, melyről a mértföldkövek tanuskodnak, mint láttuk. A melyen mi haladunk, attól különbözik. Az első mintegy provincialis ut, összeköti a Duna partján fekvő várakat. Utóbbi pedig a birodalmi utak egyike, mely nem tér ki irányából a várak kedvéért.

Ez a birodalmi ut a pécsi hegység gerinczén vág keresztül, s Pécsváradon és Bonyhádon át tör elő a hegység éjszaki lábához. Délről Pécsváradhoz két uton lehet legkönnyebben jutni: a Karasicza völgyén fel, hol mi vezetjük a fő római utat, és Pécstől éjszakkeleti irányban, hol ma hág és lejt az országut. A harmadik, a hegység fő nyílása, Pécstől éjszaknyugatra Mánfán, Sásdon keresztül Dombovárnak, a Kapos völgyébe ereszkedik le. Egy negyedik ut egyenesen nyugatnak irányozva, szintén elkerűli némileg a hegységet, mint a dunaparti; de ez nem az éjszak, hanem a nyugat utja s ez alkalommal csak meg-

említem.[1]) Mindezen nyílásoknak jutott egy-egy ut a rómaiak idejében. A mienk, a pécsvárad-bonyhádi mintegy középutat tart, de elég közel a Duna vonalához.

A római utnak, mely Eszéktől ezen hegységbe hozott, itt volt második állomása, mely már nem holmi rémise, hanem valóságos helység, — neve Altino. Utikönyvünk 25 római mértföldet mutat Antianistól idáig, vagyis 19,500 ölet. Ezzel, ha az ut görbedéseit is nagyjából belemérjük, Pécsváradnál volnánk, vagy 500 öl hijján. Ettől hát kevéssel délebbre, vagy 1300 lépésnyire. — Itt kétségkivül „mansio“ volt, azaz oly épület, melyben főtisztviselők, katonai parancsnokok, s néha császárok kényelmes éjjeli szállást és ellátást találtak a szükséges postalovakon kivül, — s ezt ingyen, közköltségen. Az volt ez a rangbeli embereknek, a mi ma keleten a karaván-szerálj mindenki számára. Alsóbb rendüek magánvendéglőket s fuvaros vállalkozókat találtak. Előbbiekben nem is volt az a kényelem, a mi a mai szállodákban; — nagyon is a közrend számára voltak berendezve, s megvetéssel említik az egykoruak.

Az ut nagyszerüen van építve. A hol két domb közt mélyedés van, hatalmas töltéssel egyenlítették ki a niveaut, vagy pedig, ha az czélszerűbbnek látszott, bevágások tették egyenessé. Még sziklák elől sem igen tért ki a római mérnök merészsége. Lágy talajba beástak a kemény rétegig, arra egy-két hüvelyknyi vizhatlan mészvakolat jött, rá darabos nagy kövek, aztán kisebbek, — egyszóval nagy mesterséggel volt az ut nem összehányva,

[1]) Itt is, mint a hazai földrajz és topographia más kérdéseiben Hunfalvy János könyvét használtam: „A Magyar Birodalom természeti viszonyainak Leirását“ a táborkari „Specialis“ térkép segedelmével. Mindkettő kitünően tájékoztató. Az ember — mondhatni — a nélkül, hogy szobájából kimozdúlna, segedelmökkel érdekes utazást tehet — képzeletben.

mint napjainkban, hanem valósággal építve, s sok vonalon felül oly jól összeillesztett kövezete volt, mint ma a fővárosok utczáinak. Nagy gonddal tartották fenn, az állam költségén. A kormányzók egyik főteendője volt ez. A roppant költség mellett, mely vetekedett mai vasutainkéval, voltak bevételei is az államnak ezen utakról. A nem állami szolgálatban utazók elég nagy uti vámot fizettek, a mi azonban a rómaira nézve csaknem oly igazságosnak tünt fel, mint ma az, hogy a vasuti vitelbért fizetni kell, melybe nemcsak a locomotiv és waggon költségei, hanem az építéséi is aránylagos mértékben bele vannak számítva. Egy római országut ki is fizette a vámot egy utazónak, nemcsak a kényelemért, az igavonó erőben való gazdálkodásért, hanem idő tekintetében is, a mennyiben lehetőleg egyenesre volt mérve. A középkor ebben is átvette a külsőséget a rómaitól, a lényeg nélkül. Az utvám nagyban megmaradt a nélkül, hogy ennek fejében csak középszerű utat talált volna is az utas. A római közlekedési eszközök megérdemlették, a mit értök fizettek. Az ut sokat veszített kellemességéből az által, hogy helységek s még városok kedvéért is ki nem tért; de nagyobb utakat tevőnek, ki nem csupa mulatságért utazott, annál hasznosabb volt.

Épen azért ne várjon az olvasó tőlünk, kik ama birodalmi uton járunk, festői leirásokat a helységekről és lakosságról. Oly formán vagyunk, mint egy vasuti waggonban, a melyben egész Európa az atlanti partoktól a Feketetengerig meglehetős egyforma. Ugyanazon kocsik, ugyanazon zörgés, egyforma pedáns szolgálati személyzet, ugyanazon vasuti őrházak, telegraph póznák, indóházak és restauratiók. A római birodalomban a nyelv, pénz és mérték is azonos. — Római utunk Altinóban egy helységet érint: de az állomáshelytől aligha látunk belőle egye-

bet, mint a szélső házat s egy vár bástyáit, mely talán a mai Pécsvárad helyén emelkedett.

Csakhogy utikönyvünkben az állomás neve mellett találunk még egy helynevet, melyről első pillanatra nem tudja az utas, mi köze neki hozzá? „Altino, in medio Lugione.“

Eddigelé úgy szokták ezt értelmezni, hogy Lugio volna az állomás neve. Minthogy pedig az a Duna partján fekszik, oda mérték ki a római mértföldeket — s Lugio Batához esett volna. A kimérés pontos ugyan a számokhoz képest, mert ugyanannyi uttal, a mennyivel mi Pécsváradhoz jutottunk, a Duna partján más Batához jutott volna; de azt hiszem, a felvétel nem helyes.

Lugio, mint Ptolemaeusból tudjuk, egyike volt az említésre méltó dunamelléki helyeknek. Ha úgy értelmeznők az Itinerarium idézett helyét, mintha az állomás Lugio volna, az a baj áll elő, hogy vagy az Itinerarium névlajstromának rendjét mint absurdumot kell elvetnünk, vagy Ptolemaeus számát kell a lehetetlenségek közé degradálnunk, még pedig épen azt a számot, mely a szélességi fokot jelöli, — holott pedig mint láttuk, ebben Ptolemaeus kielégítőleg pontos a Duna ezen tájain. Ptolemaeus szerint Lugio Paks tájára esik, nem pedig Batáéra. Több mint hét egész mai, vagy közel negyven római mértföld a különbség! — Sem az egyik, sem a másik forrásról ily inormis hibát föl nem tehetünk a nélkül, hogy mestereink valamelyikét meg ne buktassuk hitelében. — Az én fölvételem szerint az ellenmondás elenyészik, — ha a „medio“ szónak értelmét eltaláljuk. Schönvisner nem messze járt az igazságtól, mikor úgy értelmezte ezt a mi Dunánk mentén minden lépten előforduló szót, hogy a Duna partján fekvő valamely városnak megfelelő mediterrán állomást jelent. — Ez áll, de csak nagyjából. Szerintem nem lehet az az értelme, hogy épen az illető állomással szemben levő du-

nai várost kellene érteni a helynevek egyike alatt. Mert, mint látjuk, Lugio sokkal éjszakabbra feküdt, mint a vele együtt említett Altino. — A medio igen geometria-ellenesnek látszik, ha azt mondja valaki, hogy Altino közből fekszik Lugio közt. Szó volna egy oly vonal közepe tájáról, melynek csak egyik vége van megadva, s a másikról hallgat az irás. — Szerintem a szó eredeti értelme itt nem segít, minthogy kétségkivül el is vesztette azt. Úgy szólván tekintet nélkül a szó származására, csak a dolog lényegéből kell kiindúlnunk. A „medio“ mindenesetre csupán az utak szempontjából alkalmazott műszó. Úgy kell lenni, válaszutat jelent, vagy helyesebben egy ily főutnak a találkozási pontját egy provincialis, vagy nevezetesebb vicinalis uttal. Onnan eredhetett, hogy utközben (medio itineris), azaz egyik állomástól a másikig való csatlakozást értettek kezdetben alatta, s azután átvitték minden csatlakozás megjelölésére. Ez a kifejezés az Itinerariumban ritkábban fordúl elő. Előjő Kis-Ázsiában, Syriában, a Haemus hegyei közt; de ezen pannoniai utvonalunkon csak kivétel az, ha nem találkozunk vele. Ha utunk fenebbi jelentését, mely szerint az egy uthálózatnak tengelye, szem előtt tartjuk, azt kell mondanunk, a szárnyvonalak csatlakozását jegyzi föl Antoninus könyve, — mely nem a városokat akarja előszámlálni, hanem az utazónak megjelöli az utakat és megmondja, melyiken kell járni, s hol eltérni, ha bizonyos végpont utazásom czélja. Átalán véve az Eszéktől Komáromig, sőt Bécsig nyúló utban a „medio“ melléknevű helyeket mind dunapartiaknak kell vennünk, az állomásokat pedig a nem dunaparti utban fekvőknek.

A fenforgó esetben igy vélem teljes világossággal megmagyarázottnak a „medio“ értelmét: Az Antianistól Altinóig vezető utban tér el egy ut Lugióhoz. Vagy mai nyelven, a mint Villánytól Pécsváradnak tartasz, egy ut

tér el a Duna partja felé, mely azon táj legnevezetesebb városához, Pakshoz vezet. — Ez eltérés valószinűen Szederkénynél lehetett, s mint a mai országut jobbra hagyva Mohácsot, délen kerűli meg a hegyeket, aztán Batánál éjszaknak kanyarodván Szekcsőn, Bátaszéken, Tolnán keresztűl megy Paksnak. Ezek a helyek az utközben elhagyott Várdombbal együtt érdekes lelhelyei ma is a római régiségeknek.

Altinóból, vagyis Pécsváradról Bonyhádon keresztűl egyenesen a mai Siócsatorna völgyébe vezet az ut. Csak most tűnt fel nekünk a köhidak sokasága és kitűnő volta, melyek a hegyi patakokon s a lapos vidék mocsárainak erein vannak merészen és csínnal keresztűl ívezve. Alig veszi észre az ember, oly kevéssé változtat egy híd az ut niveauján. Átalán, ismétlem, egy római ut aligha kerűlt kevesebbe, mint a mai vasutak, a mi az alépítményeket illeti. A sínek árával fölért az a réteges szilárd kövezet, melyről szóltam. — A földmunka, híd, töltés, bevágás, még pedig sziklákba is, szintúgy megvolt. Reggel indúlván Altinóból, dél tájban lovakat kell váltani Kölesd és Medina közt „ad statuas“ állomásnál. Közben Aliscához szakadt ki egy mellékut. Nem lehet az más, mint a mai Szegszárd vagy Tolna. De Alisca nevéhez hozzá van téve egy másiké is, Ripa-alta, [1]) mely attól oldalt feküdnék (ad latus). Ez a két nevezett mai város közűl valamelyik. Ha Alisca Szegszárd, Ripa-alta Tolna lenne. — Az „ad statuas“ másodrendű állomástól az éjjeli szállásul kinálkozó következő állomáshoz érünk. A Sárviz csatorna mellékén vagyunk. — Állomásunk ismét helység, sőt már Ptolemaeusból ismerősünk: neve Lussonium. Pécsváradi éjjeli szállásunktól egyenesben 36,000 ölre vagyunk, mihez tizedét hozzá adva 39,600 öl utat tettünk az nap. Nem

[1]) Az egész mondat: „Ad statuas“, in medio Alisca, ad latus Ripa alta.

messze vagyunk Simontornyától Vajtán, vagy talán Pálfán. A Duna partjára tették térképkészítőink ezt is következetesen, s a távolság-mérés is megengedné, hogy Kömlődhöz iktassák. Hanem a bökkenő itt is az, hogy az a mérés ellenkezésbe jő Ptolemaeussal, ki szerint Lussonium inkább szeretne Földvár mint Kömlőd lenni, tehát két mai mértfölddel éjszakabbra feküdni. — Azért itt is a megoldás abban keresendő, hogy Lussoniumot nem szorítjuk be a dunaparti lánczolatba. Nem első eset, mint tudjuk, hogy Ptolemaeus dunapartinak nevezi, a mi csak dunamelléki. S feltűnő az, hogy Antoninus utja ezen a tájon csak ezt az egy ptolemaeusi helyet érinti, miből következtethetjük, hogy nem a Duna partján feküdt, daczára annak, hogy a geograph a parti helyek közt említi. Ha dunaparti hely volna az, mint láttuk, Földvár szélessége felelne meg neki. De ebből az jőne ki, hogy mintegy másfél mértföldnyivel éjszakabbra tettük azon szélességi vonalnál, melyet Antoninus utikönyve kimutatna.

Az ellenmondás ily nagy mértéke elenyészik, ha Ptolemaeus eljárásának következményeit veszszük. — Ő, mint láttuk, igen jól meghatározta a dunapart két nevezetes pontja: Aquincum és Cornacum szélességeit. A közben eső városoknak nem mindenikéről voltak egyenes csillagászati adatai, hanem voltak rendelkezésére utikönyvek, melyek megmondták, hány római mértföldre fekszik egyik hely a másiktól; de ezek sem figyelmeztették arra, mi van a Duna partján s mi attól egy pár mértföldnyire. Ptolemaeus Lussoniumot combinálván más meghatározott helyekkel, beiktatta a dunapartra. Észre sem vette, hogy egy várost számostól együtt elköltöztetett valódi helyéről. Pedig azt tette, a mit mindenki utáncsinálhat egy jó térképen. Körülbelűl az a tévedés történt itt, a mit a Duna Esztergomon alúli megkanyarodására nézve láttunk. Csillagásza-

szunknak adata lehetett rá, hogy Lussonium és Lugio, vagyis Paks közt mintegy 12 percz a különbség. Igaz, hosszúsági percz, melyből vidékünkön 6 teszen egy mai osztrák mértföldet. De minthogy Ptolemaeus, mint geograph abban a tévedésben élt, hogy Lussonium is a Duna partján fekszik, vett szélességi minutákat, melyekből mintegy 4 tesz egy mai mértföldet. És hogy Lussonium előbb legyen a névsorban, mint Lugio, éjszaknak mérte ki a 12 minutát. Igy tette három osztrák mértfölddel éjszakra azt, a mi két osztrák mértfölddel nyugatra esik. S igy Lussonium nála a dunaparton Földvár táján van, mig a valóságban Simontornya táján Vajta szomszédjában eshetett a nagy országutban.

Ha ez meggyőző Lussoniumra nézve, kétségkivül az Lugiora nézve is. Megerősít abban, hogy Itinerariumunkkal jó uton járunk. Talán elegendően ki van mutatva egyszersmind a szárnyvonalak realis létezése s vele együtt a nemzetközi utnak a városok fekvésétől mondhatni független iránya, — s végre az, hogy az Itinerarium nem megölő betű Ptolemaeusra nézve Pannonia hajdani földrajzában.

Az Itinerariumnak Lussoniumjáig a geographok igen könnyen kitették a dunapartra a szerintem nem oda tartozó helyneveket, s elég jól ki is mérték. De már Lussoniumon innen mind jobban zavarba jönek, mint utunk folytatása azonnal ki fogja mutatni.

A következő állomás Anamatia, 24 római mértföldre az előbbenitől. Esnie kellett Duna-Pentele és Sárkeresztúr szélességi vonalába, a két hely közt. Innen is eltért egy ut egy Duna melletti erődhöz, melynek Antoninus Intercisa nevet ád, de melyet Ptolemaeus nem említ. Talán ez a római eredetű helység az ő idejében nem is létezett. Valószinű, hogy Duna-Pentelét kell értenünk alatta, — vagy tán a Duna melletti A.-Baracsot, hol római régiségeket

találtak. De Anamatiánál, mint másodrendű szállásnál, ne állapodjunk meg. Vegyünk Simontornyától kettős állomást. Ez Anamatiától 26, tehát Lussoniumtól összesen 50 római mértföld. Átszámítván és egyenes vonalra rövidítvén, — ha a kijövő 55,000 bécsi ölet a Duna partján mérnők, valamivel Ercsin felül kellene tartanunk az éjjeli szállást. De utunk tovább sem a Duna partján vezet. Mértékünkkel tehát Baracskánál, vagy még pontosabban Martonvásárnál leszünk. Állomásunk római neve Vetussalina; de utközben (in medio) eltért egy szárnyvonal egy dunaparti helységhez, melynek neve Matrica. Lehet, hogy az az ezen tájék Dunájának partján fekvő Ercsi, a hová az eddigi térképek is helyeztetik. Különben, mint Lugio példája int, ez nem bizonyos. Én azt hiszem, Matrica Tétény. Ám Matricára nézve eddigi térképeink mellett még némi valószinűség szól. De Vetussalinát, a főut állomáshelyét nem tudják hova tegyék. Oda teszik a dunapartra, de nem éjszakabbra, hanem délebbre Adonyhoz, 10—11 római mértfölddel alábbad, mint a hogy „ad mentem Antonini“ parancsolva volna. Okát ennek a térkép-torzításnak érteni lehet. Az ok az, hogy bár positiv alap nélkül, de hitték, mintha Campona, az ez után következő állomás, Tétény volna. Ha már Vetussalinát Ercsihez tennék, innen Tétényig korántsem férne el az a 23 római mértföld, a mi az Itinerariumban még hátra van Camponáig. Tehát szándékosan hibáznak vagy 12 római mértföldet, — csakhogy Campona megmaradjon Téténynek és Vetussalina Adonynak, hová Ptolemaeus Salinont tette. Ez a Salinon név okozhatta egy részben a zavarodást. Itt is bizonyosnak tekintették, hogy mind az a hely, melyet a hajdankor csillagásza a Duna partjára tesz, csakugyan dunaparti, ami pedig mint láttuk, több esetben tévedés. Más felől bizonyosnak vették, hogy Ptolemaeus Salinonja ugyanaz, ami a többi régi geograph Vetussalinája s Vetussalója. Ha ezt az utób-

bit elfogadjuk valószinűnek, azt kell mondanunk, hogy nem feküdt Salinon sem a dunaparton, hanem abban a nagy utban, melyet dunamellékinek mondtak a rómaiak. Tudjuk azt is, miért mondták annak. Azért, mivel ennek a nagy utnak, mely a Dunával párhuzamban ment Galliába, volt egy versenytársa, mely nem a Duna mentét követte, hanem Pécstől egyenesebben tartott Bécsnek. Ha Salinon tehát a galliai nagy ut dunamelléki ágában esett, s azt azonosnak tarthatjuk a Vetus melléknevű helylyel, Martonvásárhoz tehetjük. Ptolemaeust itt már bonyolultabb számítás vihette tévedésbe. Először is Salinonnak Budától való mértföld távolságát mérte ki valaki egyenes hosszúsági minutákban. Azután ezen hibás minuta-számot változtatta a csillagász szélességiekre, s igy került Adony tájára, a minek Martonvásárhoz kellene esnie.[1])

Annyi mindenesetre áll, hogy Antoninus mértföld-számai nem engednek másfelé eltérnünk, a mai fehérvári ut nevezett pontjától. Az ut folytatása még jobban meggyőz róla. Vetussalinától Camponára kell érkeznünk 23 római mértfölddel. Ez ölekre s egyenes vonalra átszámítva 16,300 öl. Ezzel Bicske tájára, attól még valamivel nyugatabbra érkezünk. Mindenesetre megférünk még. De ha a Duna partján akarnánk haladni, mint régész-geographjaink, s igy Ercsin kezdenők a további mérést: szerencsésen megérkeznénk épen Ó-Budára. Pedig ez alig lehetett Campona is Aquincum is egy szuszra ily mondatban: „Campona in medio Acinco.“

Máskép alig férünk meg a földabroszon az Itinerarium számaival, a kimért határok közt, mint hogyha az

[1]) Csakugyan, ha kimérjük M.-Vásárnak Budától való egyenes távolságát, hogy ez hosszúsági fokokban mily hosszú vonal, — (tesz 25 perczet,) s ezt aztán szélességi fokoknak véve kimérjük, Adony tájához esik a mérték.

utat a Sárviz völgyéből, hová Ptolemaeusnak Antoninussal való kiegyeztetése kényszerített, egyenesen a vaáli völgy felé irányozzuk, mely már római leletekben is elég gazdag. Különben méréseinkben nem engedtük magunkat korlátozni az eddig napfényre került leletek által, melyek úgy látom még rendkivül hiányosak és hézagosak. Kétségtelennek tartom, hogy több hever még ismeretlenül, mint amennyit az áldott véletlen kivetett a föld alól. Azonban nem hiányzanak a nyomok az eddig követett vonalban sem. Bonyhád úgy van kitéve a Rómer-féle térképen, mint ahol kétségtelen nyomai vannak egy római utnak. Igy kétségtelen a pécsváradi vonal is. Felső Nánán, Bonyhád és Kölesd közt, elég egyenes irányban menő uton, római régiségek kerültek napfényre. Györköny, Paks irányában, Alsó Sz. Iv ány D. Földvárában, mintegy két osztrák mértföldre a Dunától s a Sárviz völgyének irányában nevezetes föliratos kövek lelhelyei.[1]) Nagy érv ezen ut mellett, hogy a középkorban a vaáli völgyön le egy országut volt, melyet baranyai utnak neveztek, mint látni fogjuk. A középkor pedig a római utak irányát tartotta meg.

Antoninus, mint látjuk, távol van attól, hogy Aquincumba betérjen. Mintegy tartalék ut az övé a dunaparti egész vidékre nézve. A könnyebben kitett parti uthoz több helyen közeledik, másutt jobban eltávozik; de gondosan összeköti a dunai erődöket szárnyvonalak által. Igy a vaáli völgyhöz érkezett utból egy jókora hosszú ág ment Aquincumnak, s illetőleg egy bogpont volt itt, melyen két nevezetes utvonal találkozott. S itt a találkozás pontja szükségkép vagy Martonvásárnál, vagy Bicske táján volt. Előbbi

[1]) Említve van Rómer-Desjardins gyüjteményében a tolnamegyei Barnahát, mint lelhely. A geographia iránt csekélylő tekintetre mutat, hogy ily obscurus helyek jobban meghatározva nincsenek.

esetben a buda-fehérvári, utóbbiban a Mészáros ut. Vagy jobban mondva mindkettőnek meg kellett lenni.[1]) De kétségkivül Antoninus a martonvásári elágazást érti. Hogy ez megvolt, bizonyság arra az a félig néma mértföldkő, melyet Tárnok és Tordas közt találtak, — csak mértföld-számát nem lehet kiolvasni; — de igen valószinű, azon helyhez közel állott egykor, ahol újabb időben ismeretessé lett.

Camponától, azaz Bicskétől, a következő állomás valamely tó partjára esett: „ad lacum Felicis." A távolság 26 római mértföld, vagy mintegy 20,000 öl. Ha egyenesbe kimérem a tatai tó légi távolságát Bicskétől, kijő 17,800 öl, mihez a kanyargásokra egy tizedét hozzáadván, kijő 19,500 öl. Tekintve a hegyi ut nagyobb elhajlásait, s a lacus melletti állomás hollétének bizonytalanságát, nem nagy eltérés. Az állomástól „in medio Crumero" egy ut vált el, kétségkivül a Duna partján állott helyhez, mely nagy valószinűséggel Duna-Almás.

Ha tovább megyünk egy házzal, már Bregetiumnál, vagyis annak válaszutján vagyunk: Azaonál. Este felé érünk oda negyed napon, hogy Mursából elindultunk; de mindig csak nappal utazván, mint a római szokott. Ez 18 római mértföld távolság a lacustól, azaz 9265 öl; de az utkanyarodásokra véve ennek tizenegyed részét, marad egyenes távolságnak 8783 öl, amit korántsem egyenesen Ó-Szőnynek mérünk, hanem a Duna vonalától távolabb, mintegy annak a háta mögött. Ezzel pedig Kis-Igmánd

[1]) Hogy Vetussalina csatlakozási pont volt Budára nézve, arra mutat a Peutinger-féle tábla, melyen Budától az első állomás a nevezett pont, s onnan folytatva van az ut Lussoniumon keresztül délnek. Különben ezt a térképet nem tartom teljességgel oly forrásnak, mely támogathatná vagy czáfolhatná a többi hiteles forrásokat. Csak távolságjelző számait kell megnézni. Vidékünkre nézve meróben képtelenek. Nagy baj, hogy egyetlen példány maradt fen, mely csak ritka esetben nem hibás.

szomszédságába érkezünk meg. A bregetiumi uttal kapcsolatba hozva, megerősödünk azon fentebbi bizonyításban, hogy Campona nem Tétény, s nem is a Duna partján feküdt. Mert ha ez állana, a fentebbi mértföldszámmal nem lehetne Bregetium szomszédjába jutni, s onnan mindjárt Győr alá érkezni, akár Tétényből indulnánk, akár Budáról. Igy meg volna jelölve a bicskei völgy, melyen az alsó pannoniai utak fő arteriája haladt keresztül. De egyszersmind igazolva van az is, hogy a Sárviz mentét választottuk az utnak egy nagy részében. Azt nem merném ugyan állítani, hogy minden állomás a legkisebb hiba nélkül oda esett, a hová kimértem, és hogy az ut vonala teljesen az; de ha forrásaink s a területi viszonyok számbavétele nem csalnak — s ezek a világ minden Mommsenjénél nagyobb tekintélyek, sőt az egyedűliek, — azt kell föltennünk, hogy a fő-ut a Duna árterét kikerülve, a fensíkon haladt. A Balaton és Duna közti dombháton egy utgerincz volt az, melyből bordák nyultak a Dunához. Hogy egy ilyen közlekedési fő arteriának voltak-e mértföldkövei, s honnan számlálták, miután nem tért be a városokba, azt nem tudhatjuk. Azonban utmutatónk szól Aquincumnak más nevezetes közlekedési vonalairól is. Még pedig van szó arról a vonalról, a mely az Adriához vezet. Bár Aquincum említve nincs, de megvan említve Pettau, (Poetovio) és Sz. Fehérvár mint végpontok. Mellékesen van érintve, de világosan. Szól az illető szakasz a Bécsből Badenen, Sopronyon, Szombathelyen, egy rábamelléki felsőbb városon, talán Körmenden átvivő utról. Tulajdonkép ez is egy nemzetközi nagy ut egy darabja, mely Bécs felől sokkal okosabban vezetett az Adriához, mint a mai Semmeringre erőltetett vasut. Római utunk, mikor a Rábától a Murához érkeznék, utközben olvassuk „in medio Curta.“ Ez pedig nem más, mint az a város, mely Ptolemaeus szerint, mint

láttuk, a mai Sz. Fehérvár körül feküdt.[1]) Ime! a „medio“ szóval mily távoleső helyeket említ meg az utikönyv.

Ha Antoninus „medio“-ját jól értelmezzük, s Ptolemaeust el nem vetjük, helyre hoztuk a német geographok egy tévedését, kik nem hihetvén, hogy Antoninus Curtája azonos a csillagászéval, Pettau szomszédjába teszik, a mit Sz.-Fehérvárhoz kell tenni.

A római utak nagyjából követték a természet kimutatta vonalakat. Onnan, hol Középhegységünk kiválik a keleti Alpokból, indul egy római ut s a Mura tájától a Balaton mellékén Fehérvárhoz ér. Igaz, hogy Antoninus nem részletezi ezt az utat külön szakaszban, mint az alábbiakat; de nem részletezi a dunaparton Eszékre vezetőt sem, csak czélzás van téve azon darabjára, mely Lugio felé vitt. A fehérvári ut létezésében, forrásunk nyomán nem lehet kételkedni; s abban sem, hogy ez is valódi végpontját Aquincumban érte el; mert Fehérvárnak össze kellett kötve lennie városunkkal, s ha nem egyik nevezetesebb pont lesz vala Curta, Ptolemaeus fel nem hozza.

Eddigi térképeken a Szombathelyről Budára vezetett római utat a Balatonnak nem a somogyi, hanem zala-veszprémi oldalán látjuk elvezetve. És valószinű, hogy helyesen. Csak a Balaton keszthelyi végétől nyugatnak van talán elhibázva. Ott meg van törve éjszaknak, holott délnyugatra folytatni kellene Csáktornya s aztán Pettau felé. Különben valószinű, hogy a római ut a Balaton éjszaki ol-

[1]) Itinerarium ed. Wess. 261. l. A szakaszból kimaradhatott egy állomás; mert a mértföldszám nem elég arra, hogy akár Körmendtől, akár a Rába melletti Csákánytól (Arabone) Pettauig lehessen jutni. A hiányt mutatja az, hogy szokás ellenére egy külön sort képez ez: „In medio Curta.“ Előle kimaradt az állomás megnevezése s utána a mértföld száma. De ez ránk nézve nem oly fontos, mint az, hogy a Mura táján valahol ágazott el egy Fehérvárra vezető ut.

dalán vonult végig. Van nyoma, hogy Palotától Veszprémnek és Veszprémtől Vázsonynak római ut volt elvezetve, a hol ma is országut van. Az ebben fekvő Öskü és Tótvázsony fontos római lelhelyek. Ez az ut is bizonyság volna hát arra, hogy a rómaiak a természetes közlekedési vonalak szerint építették utjaikat; de czélszerűségi szempontokból módosítottak rajtok. Igy az adriai ut Aquincumhoz megvolt; csakhogy nem a somogyi parton, hol ma a vasut vezet el. Többféle oka lehetett ennek a kerülőnek. A Balaton a rómaiak idejében jóval magasabb vizállásu volt, mint ezen század elején is. S ezen magasabb vizállás legnagyobb részint az alacsonyabb somogyi part rovására megfelelő kiszélesedést adott a tónak, s mocsárai terjedelmesebbek lehettek, — különösen nyugatiabb felében, azon háromszögben, melyet Kéthely, Marczali és Györök képeznek, s mely miatt a közönséges országut értünkre is nagy kerülőt tesz délnek. Egy másik ok volt az, hogy a zalai és veszprémi Középhegység igen bőven szolgáltatta a különféle nemű anyagokat egy római ut alsó és felső épitményeihez, mi nagy előnyt adott a somogyi part fölött. Itt vezetett hát a római ut Fehérvártól Palotán, Veszprémen, Vázsonyon, Tapolczán, Keszthelyen, Kis-Komáromon keresztül a Mura völgyéhez, nem pedig ott, hol a mai adriai vasut.

A somogyi tájék sem maradt azonban nagy közlekedési ut nélkül. Az, ami nagy részben pótolta a somogyi tóparti utat, a Pécsről vagyis Sopianaeból közvetlenül Aquincumba vezető ut volt, minek Antoninus külön szakaszt szentel, czíműl téve a két végpontot. Ez hát nevezetes országut.

Amint fentebb irtuk, a pécsi vagyis Mecsek-hegycsoportnak keleti lábánál egy, Pécsvárad felé egy másik közlekedési vonal kinálkozott, melyet részleteztünk. Pécstől

nyugatra a hegység lábánál mehetett az a fő nemzetközi ut, mely Szombathelyen át Bécsnek s onnan Galliába vitt. Hátra van még a hegységnek a fő nyílása, mely mint irtam, Dombovár felé practicabilis. Antoninus sopianae-aquincumi országutjának kétségkivül kerülőt kellett tennie. Kitűnik ez a mértföldek számának kiméréséből. Mert ha Budának Pécstől való egyenes távolságához a mi normalis tized részünket hozzáadjuk is, csak 127 római mértföldet ád a számítás, — holott Antoninusnál 135-nek van irva a távolság. A különbség vagy másfél mai mértföld volna. De ha Dombováron, Mező-Komáromon stb. keresztül mérjük ki a vonalat, körülbelül 135 római mértföld távolság jő ki. Mező-Komárom táján csak 2 mai mértföldre esett volna az ut a Balaton déli partjától s igy az egy nagy részében pótolta a hiányzót. A mérés szerint az ut Pécstől Dombovár felé (Ponte sociorum), M.-Komáromnak (Valle Cariniana), aztán Fehérvártól délre, a bárándi pusztán Seregélyes mellett (Gorsio sive Hercule) vitt Martonvásárra. Látjuk, hogy M.-Komárom táján, hová Ptolemaeus Servinont látszik helyezni, utikönyvünk Cariniana völgynek nevezi az állomást. De ez az országut is követte a nagy nemzetközi utak szokását, hogy nem térvén be a városokba, gyakran csak az állomási pont van mentökben megnevezve, mely pedig a szomszéd helységekétől különböző nevet, vagy inkább czimert viselt. Vajon nem a Balaton levezető folyóját, a mai Siót nevezték-e Carinnak? Feltűnik ebben az utban az is, hogy a „medio“ nem fordul elő. Ez hazánkban csak a dunamelléki nemzetközi nagy ut kiváltsága volt. A Pécstől Budára vezető ut végső állomása ily barbár nevet viselt: „Jasulonibus.“ Találna Martonvásárral, a Budától 25 római mértföld távolság. Ide tettük volt Vetussalinát. Vajon egyik név nem éktelen elrontása-e a másiknak?

Kisugárzott városunkból egy más nagy országut is: a felső pannoniai Savariába a mai Szombathelyre. Némi kerülővel ért ez is oda; mert ámbár valóban közelebb van Budához, mint Eszék, 168 római mértföld az utja, — csaknem ugyanannyi, mint a drávaparti nevezetes ponté. — Ennek az utnak legutolsó állomása Floriana, 23,400 ölre Ó-Budától. Igen valószinű, hogy a Rómer-Desjardins-féle térképen ez a római telep helyesen van Csákvárhoz téve.[1]) Akkor az utnak a mai térképen következő irányt adhatunk: átment Szombathelytől Sárváron, Pápán, — honnan a Bakonyba jutott. Hogy az ut szerfelett kanyargó ne legyen, Bakonybélen, Zirczen vezethetjük el. Onnan a Csurgó folyó patakjainak völgyén, Bodajknak. Onnan közel volt Csákvár, az utolsó állomás Budához. A Balatonhoz közelebb nem vihetjük, mert az is nagyon kerülő volna. De a Dunához sem vonhatjuk közelebb, mert oda Antoninus egy másik utat helyez, mely Szombathelyről Győrön keresztül Szőnynek tartott. S ezen kivül volt még a Duna hosszában a már leirt nemzetközi főut. Igy a sabaria-aquincumi vonal középut volt a dunaparti és balatonparti közt, s a Bakony utjának lehetne nevezni.

Végre az Itinerarium szerint városunknak a pécsi és

---

[1]) Zavart okozott eddig az, hogy a Pécsről Komáromba vezetett direct utnak is utolsó állomása Floriana, még pedig csak 8 róm. mértföldre Komáromtól. De olyan hely nem lehet, mely Budához 30 r. mf.-re, Komáromhoz pedig 8-ra essék. Komáromtól csak 6000 ölnyiről nem lehet Budára érni 23—24 ezer ölnyi uttal. — A Sopianae Bregetiumról szóló szakaszban egy nagy hiba van. Az mondatik, hogy a távolság összesen 100 r. mf. Pedig a legegyenesebb légi vonal volna. A távolság valóban csaknem egyenlő volna Budáéhoz, melyet pedig 135 mf.-re becsül Antoninus. Hihető ott a hiba, hogy Floriana VIII mértföldnek van téve XXVIII helyett, s akkor az összes távolság is 128 volna, mi már kissé valószinűbb. S ezen kivül is kimaradhatott még valami; mert a velenczei tó egyenesben 40 római mf. volna Bregetiumtól.

szombathelyi országos utakon kivül volt más utja is, bizonyos várak összekötésére. Ezek Duna-Almástól Ó-Budáig, úgy látszik, szakadatlan lánczolatban egy ut által voltak egybekötve, melynek összes hossza 42 római mértföld, vagy kevés hijján 33 ezer öl volt, s négy szakaszból állott;[1]) de az összes mértföldszám úgy értendő, hogy azzal nem egészen érkezünk meg Duna-Almásra, vagyis Crumerumba, hanem csak az ahhoz legközelebb eső erőd kapujához. Annálfogva az aránylag kis területen görbének kell lennie az utnak, hogy elférjen rajta a fenkitett ölszám, vagyis mai 8¼ mértföld távolság. S csakugyan a budai hegyvölgyek közt alig lehet máskép. Megjegyezhető előre is, hogy a vonalat nagy fontosságúnak kell tartani, különben az Itinerarium nem szentel neki külön szakaszt. — Az, melyről valószinűen szó lehet itt, a vörösvári völgyön indúl, melyen már a mértföldkövek elegendő számát találtuk, — de szokás szerint névtelenül, kivéve Aquincumét és Bregetiumét. Első állomás: „Ulciscia castra", 9 római mértföld (7000 öl). Megfelel neki Vörösvár szomszédsága. A következő 12 római mértföld, (9400 öl) „Cirpi mansio" nevet visel. Dorogtól délre kellett feküdnie. Valószinű lenne, hogy ez a „Cirpi" nem egyéb Ptolemaeus Carpisánál, melyet Esztergomnak kell tartanunk. Csakhogy itt nem magáról Esztergomról, hanem annak csak „mansio"-járól van szó. A következő vár utunkban „Ad Herculem castra", — Herculeshez czímzett vár. Ugyancsak 12 római mértföld az előbbitől. Nyerges-Ujfalunál kereshetjük. Végre az utolsó állomás „Salva mansio", 9 római mértföldre, vagy 7000 ölre. Esik a mérték Sütő és Duna-Almás közé, Neszmély tájára a dunaparton.

[1]) Itinerarium Antonini Parthey és Pinter kiadása, Berlin, 1848. 126-dik lap. A szakasz czime: „Item ab Acinquo Crumero, quae castra constituta sunt." Wesselingius kiadásában a czim érthetetlenül van közölve.

S ime Duna-Almás szomszédjában vagyunk! Ezen helyre vezetett Ptolemaeus Salvája is, a mi értelmezésünk szerint. — Eddigelő ezt a négy részletet Sz.-Endrén kezdve Visegrádon, Dömösön át vezették Esztergomnak. A fentebbi méretek kétségkivül megférnek ezen a vonalon is; de nem valószinű, hogy Antoninus itt akarta volna utaztatni Róma touristáit, kik a vadregényes tájakban semmi szépet nem találtak. Kellett ugyan utnak lenni ezen görbe vonalon, az ottani erődök összekötésére; de az már csakugyan nem lehetett egyéb vicinalis utnál, (mai értelemben), melyen senki sem utazott, ha akár Almásról, akár Esztergomból akart Budára jöni. Már pedig az Itinerarium nem erődök és erődítési vonalak, hanem az utazók által használandó nevezetesebb utak ismertetésére volt irva. S maga ez az almási ut is, bár castrumokat köt össze, több volt vicinalisnál. Mert egyike volt az Almásra s onnan a nyugati fő országutra vezető vonalaknak.

És ezzel igen hosszadalmas uton is, de talán bebizonyítottam volna, hogy városunknak a rómaiak idejében igen kifejlett uthálózata volt, fejlettebb, mint a XIX. században a gőz használata előtt.

Az országutak, melyeknek végpontja az irott emlékek szerint Aquincum, a következők, déltől éjszaknak haladva:

Első ut Aquincumtól Eszékre, a Duna partszegélyén, melyet a mértföldkövek világosan megneveznek, bár Antoninus nem szentel neki külön szakaszt; de egy része aligha nincs érintve a Lugio felé kiváló mellékvonalban.

Második Aquincumtól Sopianaeba, vagyis Pécsre, melyben Aquincum végpontul van megnevezve Antoninusnál. Ez pótolta a Balaton somogyi partján egy nagyobb ut hiányát.

Harmadik Aquincumtól Poetoviónak, vagyis Pettaunak, Fehérváron és a Balaton éjszaki partján keresztül.

Ennek az Itinerarium szintén nem ád külön szakaszt; de mint a Bécstől Olaszországba vezető ut egy szárnya föl van említve a Curtáig (Fehérvárig) vezető része.

Negyedik az a napjainkig használt országut, mely a vörösvári völgyön át vezetett a dunapartra s ott Komáromba.

Ötödikül marad a nagy nemzetközi ut, melyhez városunk utja Bicskénél csatlakozott, de csatlakozhatott Martonvásárnál, meg a felső dunapartról Duna-Almásnál is.

Említve sincs ezekben az oly mellékut, mint a mely okvetlenül elvonúlt a Duna partján Sz.-Endrétől Esztergomig.

Sajnos, hogy a vizi közlekedés itt is, mint mindenütt, sokkal kevesebb, vagy semmi nyomot sem hagyott maga után. A kifejlett szárazi uthálózat mellett csakugyan majd felejti az ember a vizi közlekedést. Különben maga a római is felejtette, úgy látszik. Mint e munka más helyén elmondom, hosszú vonalú közlekedést nem, inkább révbeli szolgálatot teljesítettek a hajók. A szárazi utak azonban folyamunkra nézve egy fontos tényt erősítenek meg — azt, hogy városunk oly nevezetes réve volt a Dunának, mint Eszék a Drávának.

Az elősorolt országutak, melyek közül három délről, kettő nyugatról jött városunkhoz, itt egy boggá futottak össze. Geometriai nyelven pedig központ az, a hol a vonalak találkoznak, s utóbbiak sugaraknak neveztetnek. De mindez csak egy negyed körre vonatkozik még, azon negyed körre, mely Váczot véve központnak, a Duna nyugati és déli karja közt Bécs tájától Eszék tájáig vonható. Érthetjük, miért nem szólanak a római utak irott emlékei a kör három negyedéről, mely a Duna vonalától éjszakra és keletre terjed szét, — a Vág-, Garam-völgy, a pest-miskolczi, sőt a pest-szegediről sem, — melyeket Ptolemaeusban

érintve találunk, de oly módon, mintha már nem római terület volnának. Aquincumnak eszerint egyoldalú, de aztán itt kitűnő uthálózata volt. A város, bár a birodalom szélén, de centralis hely. S ebben többet köszönhetett a természet, mint a rómaiak bölcseségének, kiké abban állott, hogy követték amannak utmutatását, ha nem mindenben s nem szolgailag is. Elmentek annyira, amennyire az emberiség, a legujabb kort sem véve ki, megküzd a természet makacsságaival. Mérnökeik, a fentebbiekből is látni, még jobban szerették a térkép tiszta lapjának egyenes vonalaival szelni keresztül hegyet, mocsárt és folyamot. De nagyjából alkalmazkodtak mind az orographiai, mind a hydrographiai földalakuláshoz. Fővonalaik mintegy torony irányában tartottak a mérnöki pontoknak s nem hajtván a localis érdekekre, falut, várost csak akkor érintettek, ha a mérnöki vonalba estek; de a városok egész sorozatát füzték össze, s a fontosabb városok, mint végpontok közt egyenes közlekedés által voltak összekötve, — vagy jobban mondva, az ezen pontok közt már létezett primitivebb közlekedést szabályozták, kiigazították és a lehető tökélyre emelték. Csaknem úgy tűnik föl, mintha fontosabb lett volna nekik az ut, mint magok a városok, — amit a közlekedés oly rajongója is, mint ami Széchenyink, ily terjedelemben nem irt volna alá. Az a nevezetes, s sok részben igaz nemzetgazdasági és historiai elv volt hitök, hogy nem annyira a város teremti a közlekedést, hanem a közlekedés hozza létre és virágoztatja fel a városokat, — s a római országut a rómaiság artériája. És csakugyan az utak voltak a nagy birodalom vérerei. Valamint ezek az emberi testben az utolsó izig egyforma anyagot és egyenlő lüktetést juttatnak el, úgy a római élet a legutolsó határkőig egy és ugyanaz volt.

Hogy a római korban a jó szárazi utakon is mily

nagy volt a forgalom, arról semminemű statistika nem maradt ránk. Lehet gondolni minden részletes adat nélkül is, hogy nem közönséges ösztönzések voltak meg az utazásra. Képzeljük el, hogy csak Europa continense egyetlenegy ország volna, ugyanazon szokásokkal, ugyanazon nyelvvel, — hogy az ember, leszámítván az égalj és táj különbségeit, mindenütt hazájában, otthon érezhette magát, akkor képzeletünk megközelíti a római birodalomban a valóságot. Mennyivel több vonzó lehetett ily utazásban, mint ma! Minden vasuti és vendéglőkbeli kényelem mellett mégis csak idegen az ember az idegen nyelvű és szokású országokban! A csupa kellemességen kivül mily gyakorlati fontosságú volt, hogy egy roppant terjedelmű birodalomban ugyanazon pénz járt, ugyanazon mértékeket használták, s ugyanazon törvény uralkodott! Kis-Ázsia fenekéről a mesterember letelepedhetett Spanyolországban, Londonból Aquincumba, s kevésbé érezte meg a változást, mint az a székely iparos, ki a nem messze eső Bukurestbe teszi át műhelyét. A különbség csak akkora lehetett, mintha egy bécsi kalapos Pesten folytatja mesterségét, körülbelül ugyanazon hétköznapi szokásait és vasárnapi mulatságát. A müveltebb osztályok izlésének, szükségének, szeszélyes divatjának azonos volta a fényüzési czikkek gyártóinak megkönnyítette az üzlet folytatását a birodalom legtávolabbi városaiban is.

De a közlekedés könnyűségét és nagyságát bizonyítják egykorú emlékek is, a császárság első századaiból. Számos iró szól a béke áldásairól, melyeket a birodalom adott meg a népeknek s jellemző a „pax romana“ e helyett „imperium romanum.“ A római birodalomban megszűntek a harczok. A lázadás csak legiók lázadása volt, s a határszéleken a barbárok betörése ritkább, mint vélik. Smyrnai Aristides magasztaló beszéde Antoninus császár-

hoz a birodalom áldásairól igy szól: „Nem mindenki oda mehet-e, a hová tetszik? Nem mindenütt pezsgő tevékenység van-e a kikötőkben, s nem oly biztosan jár-kel-e az ember a hegyek közt, mint a városok utczáin? El van-e zárva a folyókon valamely átjáró, a tengeren valamely rév? Hellén és egykori barbár egyik országból a másikba vándorolhat, s nincs mit félnie sem Cilicia szorosaiban, sem Arábia sivatagán, sem a járatlan havasokon, sem a roppant folyamokon, sem a látogatatlan barbár törzsek közt. Elég ha római valaki, vagy jobban mondva a te alattvalód. Fölméretted az egész földet, hidat verettél mindenütt a folyókra, utat vágattál a hegyekbe .... Nincs szükség többé földleirásra, — s a népek erkölcseinek és törvényeinek elbeszélésére: megnyitottál minden kaput, hogy kiki a maga szemével láthasson és tapasztalhasson.“ Ha leszámítjuk is a szónoklati túlzásokat ebből, több marad belőle, mint amennyit várnánk. Az, hogy nemcsak a birodalom határain belül, hanem azokon kivül is biztos volt a római polgár. Már Cicero elmondta, hogy a legtávolabb lakó barbárok közt is hasznára vált az utasnak a római név.[1])

A béke és a közlekedés könnyűsége, a biztosság és a szokások egysége leginkább a kereskedést mozdította elő. A rómaiak kereskedése Indiával oly gyakori volt, hogy rendesnek lehet mondani, sőt kiterjedt Chináig. Annál inkább föltehető ezen közlekedés a közelebb eső barbár határok felé. A Duna torkolataihoz görögök vitték a barbároknak a rosz bort és silány kelméket. Már Kr. u. az első században Nero idejében eljutott a római kereskedés a Balti tenger partjáig, az ámbra kedvéért, — mint ott talált római pénzek is bizonyítják. A markomán fejedelem morvaországi fővárosában a győzelmes sereg egykori ró-

[1]) Friedlaender, Sittengeschichte Roms. Leipzig 1867. II. K. 5. l.

mai polgárokat talált, kik mint kereskedők megtelepedtek ott s meghonosodtak, mint Tacitus irja. Magától értetik, hogy a római birodalom minden kereskedelmi pontján igen távoli vidékekről jelentek meg kereskedők és telepedtek meg. Sirmiumban egy syriai kereskedő halt meg, mint egy sirkő bizonyítja.

A nyelv közössége mellett messze utra kelt a müvész és tudós. A szinészek és zenészek bejárhatták a római világ minden nevezetes városát. A szobrászat, festészet és müvészi ipar folytonos utazásban volt. Seregesen vonultak oda, hol dolgot találtak a munkások. A tudomány, mely inkább rá volt szorulva az élő szóra, mint ma, szintén fölkerekedett. Átalános szokásban voltak a vándor-tanárok. A fiatalság eljárt távoli hires oskolákba. Voltak nagy számmal touristák is, kik élvezet és tapasztalás kedveért barangoltak; de ezek inkább Görögországot, Egyiptomot látogatták. Alig kell említnünk a katonaság vándorlásait, s a központi kormány által parancsolt utazásokat. Csak azt emeljük ki, hogy a gyógyító erejü források tája szintoly jónevü fürdőhelylyé vált, mint napjainkban — s e részben Aquincum, ha tovább nem, de alsó Pannonia határai között hogy ne lett volna hires? Mindezeknél fogva föltehetjük, amit már eleve is föltettünk, hogy az a nagy uthálózat, mely alsó Pannoniát lepte, s mely majd egészen Aquincumból kisugárzónak vehető, nem azért volt épitve, hogy ne használják elegendő mértékben. Fájdalom nem voltak divatban, úgy látszik, az irott „Utazás"-ok. A rómaiak élő szóbeli tudománya ebben is jóval meghaladhatta az irodalmit, s kivált azt a kis részét, ami ránk maradt. A hajdankor irodalma gyenge geographoknak s az utazásra kevés tudvágyú embereknek mutatná be a rómaiakat. De vannak oly adatok, melyekből azt lehet következtetni, hogy az angolok utazási kedve sem sokkal haladja meg

az övéket. S igy meglehet, szó szerinti értelemben vehetni smyrnai Aristides azon mondását, hogy a rómainak nincs szüksége irott geographiára. Holmi száraz Antoninus-féle Itinerarium, mely mintegy a mai vasuti menetrendnek felelne meg, kielégítő volt neki.

És úgy látszik, utaztak a birodalom határain túl is a rómaiak, hol kitűnő utjaik már megszakadtak. Pannoniában a Duna vonalától keletre és éjszakra legfelebb egy keskeny földszalag volt a rómaiaké. Azon túl barbár világ kezdődött. De hogy a közlekedési vonalakat ott is ismerték, bizonyság rá Ptolemaeus, ki mint láttuk, a Duna és Tisza közti domborodás, a Középhegység alján, az Eger felé vivő vonalban, s az ipoly-sajó völgyi ívalakú völgynyílásban barbár állomásokat jelöl meg, melyeket bizonyára nem csupán csillagászati érdekben ismertek.

Mint a fentebbi dicsérő beszédben láttuk, a római polgár neve kész utlevél volt a barbár földön is. Mennyivel inkább föltehető ez a Duna nyugati ága fölött lakó quádok és az Alföldünkön megtelepedett jazygok földjén, kik fél függésben voltak a római birodalomtól! A római határon a barbárokkal való közlekedésre nagy felügyelet s néha tilalom volt; de eljárhattak bizonyos kijelölt helyek vásáraira; a rómaiak pedig nemcsak kereskedés, hanem bizonyos politikai ellenőrködés végett is hivatalból meglátogatták a szomszéd népeket. De leginkább a kereskedés, mely minden időben vándor és a koczkáztatásig vállalkozó természetű volt, kapcsolta össze a római világot a többi, kivált szomszédossal.

Ha csak oly müveltségi állapotot tennénk is föl a két fennevezett szövetségesben, minő az indiánoké, ha a római itt a primitivebb népnek üveggyöngyöket s más kevés értékű csecsebecsét adott is Körmöcz aranyáért és a nyers bőrökért, mint a spanyol és angol tette az indiánnal Ame-

rikában, a cserekereskedést nem vehetjük egészen értéktelennek a határszéli városokra nézve. Azonban, úgy látszik, quádok és jazygok, bár a megtelepedett békés élet munkásságában nem sokra vitték, jóval magasabban állottak az indiánnál. A Dunán inneni praehistoricus leletek közt nem egy található, mely elárulja, hogy a barbár föld közlekedett a rómaival. Sőt római pénzek is kerültek napfényre az egykori barbár területen, mi bizonyítja, hogy ezen barbárok kereskedése túl volt az egyszerű csere stadiumán, — pénzzel történt a vásár. De volt Felföldünk akkori barbár lakosai közt olyan is, mely a vasbányászathoz értett. A császárság alatti geographiákban említés van téve a búrok és kotinok vagy gotinok és az ózok népéről. Ezek Tacitus szerint különböztek származásra mind a jazygoktól, mind a quádoktól. A két nép mögötti hegyi vidék bérczeit lakták, s mint idegeneket mind a quád, mind a jazyg adófizetőjévé tette, sőt mint már irtuk, „nagyobb szégyenökre vasbányászatra kényszerítette," mond Tacitus. Láttuk fentebb, hogy a borostyánkő-kereskedésnek egyik utja valószinűleg Ó-Budán vonult által.

Igy ha Aquincum a birodalom határszéli városa volt is, — a keleti és éjszaki kereskedésre nézve a római határ nem volt chinai fal.

XII. FEJEZET.

HADI VISZONYOK.

Szólottam fentebb a II-dik legio megtelepedéséről Aquincumban, s érintettem, hogy számos fölirat bizonyítja ezen városban való laktát és működését. Mintegy 80 oly fölirat van közzétéve gyűjteményeinkben alsó Pannoniából, melyen világosan meg van nevezve ez a legio. Úgy látszik, Hadrianus uralkodásától mindvégig, rövid ideig tartott kivételekkel, ez volt városunk katonai lakosa. — Azonban tévedés volna azt hinni, mintha a legio egészen a mi városunkban szállásolt volna. A fentebbi föliratok számának csak mintegy felét találták Budán és Ó-Buda határán belül. A többit messze vidéken szétszórva. [1]) A buda-esztergomi utban Vörösvár, P.-Szántó, Solmár, Pilis-Csaba telephelyei a II-dik legio részint activ, részint nyugalmazott katonáinak. A bicskei utban eső Budaörs szintén.[2])

A buda-eszéki Duna partján Várdombon (Szegszárdon alúl), Bölcskén, Kömlődön, Pentelén, Tétényen talált feliratok emlékeznek meg a II-dik legio adjutrixról. Tégla-

[1]) Megjegyzendő, hogy a vácziakat is a budaiakhoz számítom; mert valószinű, hogy azokat a múlt században a műkedvelő Migazzi püspök vitette oda Budáról. Azonban lehetnek ezen vácziak közt máshonnan valók is.

[2]) Corpus I. L. III. 3024. 3027. 3028. 3034. 3035. 3383. 3384. számok.

bélyegei Batinán, Baracson (D.-Földvár mellett) s szintén Pentelén találhatók. [1]) Székes-Fehérvár is a II-dik legio hadkerületébe tartozott Vaállal, Alcsúthtal. [2]) Igy azt látjuk, hogy az Esztergomba, a Fehérvárra, s talán a B.-Örsön át Bicskére vezető uton volt egy-egy telepe a legiónak. Ezenkivül a Duna mentében. A legio egyes részeit azonban nem találjuk a fent jelzett fő országut irányában, kivéve Vaált és Alcsúthot, mely utóbbi helyen tégláit lelték meg a legiónak.

Ezen nagyjából való összeállítást nem lehet kimerítőnek venni távolról sem. Legalább is húszszorta több fekhetik ismeretlenül a föld alatt, mint a mennyi napfényre jött. De annyit látunk az utóbbiakból, hogy a legio nem egy várost, hanem egy igen nagy katonai megyét lakott. Jobban mondva, hogy Aquincum az ő legiója szempontjából nem annyira város, hanem egy kis provincia volt, s egy Tétény (valószinüen Matrica), Lugio, Carpis, sőt Curta (Fehérvár) nem külön helységek, hanem katonailag mintegy külvárosok voltak Aquincumra nézve. Sejtjük azt is, hogy a legio maga, értvén nem a polgárias veteránokat, hanem az activ hadat, nagy terűleten volt szétszórva, elkezdve a pécsi hegyektől a Középhegységig.

A legiókhoz tartoztak, mint láttuk, azok a segédcsapatok, melyeket a meghódolt nemzetiségekből alakítottak zászlóaljakká, s megtartották britt, spanyol, batáv, maur, syriai nemzetiségi nevöket, bár kétségkivül nyelvre és szokásokra nézve egészen rómaiakká lettek volt. A mint láttuk, az első császárok ezeknek osztogattak, jó magokviselete díjában, polgári jogokat. — Alák (lovas osztályok) és cohorsok (zászlóaljak) neve alatt említtetnek megkülön-

[1]) Corpus I. L. III. 3320. 3321. 3334. 3336. 3393. 3395. 3398. 3399. sz.

[2]) U. a. 3344. 3349. 3376. sz.

böztetésűl a legióktól; — de úgy látszik, idő folytán nemcsak alábbvalók nem voltak a legióknál, hanem magok is, mint a legiók annyira elpolgáriasodtak, hogy a császárok kénytelenek voltak külső barbárokból alakítni új meg új cohorsokat és alákat. Könnyebb fegyverzet, kevésbé terhes szolgálat és munkák még irigyeltekké is tették az alákba és cohorsokba sorozottakat. — Rendes, állandó hadsereg volt ez. A különbség a legiók és ezen úgynevezett auxiliaris csapatok közt az volt, a mi ma van a porosz vagy orosz gárda és a sorezredek közt. Húsz-huszonöt évi szolgálat után, a kik magokat kitűntették, szintúgy veteránokká lettek, mint a legionariusok és igy egyenjogú római polgárok. Eleinte nemzetiségek szerint soroztattak be, de később csak a nevök maradt meg, mint történeti reminiscentia, de magok polgárokká lettek. Brit, batáv, syriai, afrikai, thrák, dalmát csak név volt, — valamennyien római szokásokban és hadi gyakorlatban nőttek fel. Még abban is egyeztek a császárság első kora után a legiókkal, hogy ők is szintúgy segítettek várakat, utakat építni, mint a legióbeliek, mint a bélyegeikkel ellátott téglák is bizonyítják.

Alsó Pannoniában Trajanus alatt 114 körűl két lovas csapatot (alát) és hat cohorst találunk, tehát körülbelűl annyit, mint Trajanus uralkodása első évében láttunk. Megjegyzendő, hogy a cohorsok egy része lovas, más része gyalog volt. — De alkalmasint nincsenek mind előszámlálva az akkor ebben a tartományban feküdt hasonló csapatok. Egy 145-től 160-ig kelt okmány 5 alát és 13 cohorst számlál elő alsó Pannoniában. Ha közép számmal 500 embert veszünk föl, ez mintegy 9000 ember létszámot mutatna, mi több egy legio létszámánál. De ez inkább megtörténhetett, mint az, hogy a segédek kevesebben legyenek a legióbelieknél. Egy 167-ben talált okmány 3 alát

és 10 cohorst mutat ki, mi jobban megközelítheti egy legio létszámát. 114-től 167-ig állandóan alsó Pannoniában tanyáztak a cohorsok közül a I. és II. Alpinorum, hihetőleg a mai Schweizból, Tyrolból származottak. Azután a I. Montanorum, Stiria és Ausztria régi hegyi lakóiból, s végre a I. és III. Lusitanorum: a mai Portugáliából valók. — 167 körül s még előbb a thrakok élite csapatjából, mely „augusta“ melléknevet nyert, az I. és II. számú tanyázott itt, valamint a II. Asturum, mely spanyolországi eredetű volt. [1]) A föliratos köveken előfordúl azon nevek egy része, melyek a fenérintett diplomákban foglaltatnak, s azon kivűl mások is. Igy a 167-diki okmány az egyik alát Prima Augusta Ituraeorumnak nevezi. Egy Ó-Budán talált fölirat pedig megemlékezik egy veteránról, ki az iturok alájában szolgált. [2]) Iturea pedig feküdt Palaestinában a Hermon hegye keleti oldalán, s lakosai a zsidóknak meghódolt arabsok voltak. Ugyancsak Ó-Budán két felirat szól a maurok cohorsáról, kiket a 2-dik század diplomái még nem említenek. Ezek nyugat-áfrikai lovasok, a hires numidák rokonai voltak eredetre nézve. [3]) Szent-Endre jól őrzött hely volt. Három felirat is (egyik 203-ból) egy cohors I. milliariát helyez oda. A milliaria pedig azt jelenti, hogy a cohors nem 500 emberből áll, mint rendesen, hanem ezerből. Visegrádnál egy százados emléke van fentartva, ki az exploratorok, azaz kémlők parancsnoka volt ott. [4]) Nyerges-Újfalu a spanyol eredetű V. számu cohors lakhelye. A diplomákban pedig a II-dik számú van említve. Tétényen találták a Frontoniana ala egy lovasának emlékét, mely csapat alsó Pannoniában említve van Tra-

[1]) Corp. I. L. III. 869. 884. és 888. lap.
[2]) U. a. 3446. sz.
[3]) U. a. 3444. és 3545. sz.
[4]) U. a 3648. sz..

janus 114-diki diplomájában. Érdekes, hogy ez a csapat, úgy látszik, pannonokból állott; mert egy scordisc nemzetiségű lovasé az emlékkő.[1]) Ugyancsak Tétényen volt állomása egykor azon alának, mely I. Thracum veterana nevet viselt, s melyet a 145—160-diki, valamint a 167-diki okmányok is említenek.[2]) Ezenkivül ott is említve van a nélkül, hogy melléknevét biztosan lehetne olvasni, egy cohors milliaria, hihetőleg a numidáké. Pentelén az alpesi I. cohors és a lovas hemesánok említtetnek a feliratokban. Hemesa, vagy Emessa pedig Syriában feküdt arabs eredetű lakókkal. Györkönyön (Pakstól nyugatra) a maurok ötszázas cohorsának egy veteránját temették el.[3]) Tolna mellett a brit lovasok alájának emléke maradt fen, mely a 167-diki diplomában is meg van nevezve. — Elég sok felől volt összedobolva alsó Pannonia őrsége, pedig nem is említém mindnyáját. Mig Aquincum és a hozzá tartozott parancsnokság ily távoli származásúakkal volt megrakva, az innen eredett katonák többnyire másutt szolgáltak. Igy az V-dik század elején említtetik egy csapat „aquincumi katonák“ czíme alatt. Hogy ez magából a városból került-e ki, vagy azon szomszéd helységekből is, melyek még a barbár korban szorosan hozzátartoztak, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Aquincum katonái a Rajna mellett feküdtek, Antonacumban, a mai Andernachban.[4]) Ezenkivül voltak alák és cohorsok Pannoniából. Már az első században kitűnő lovasság volt a pannon, melyet Tacitus egy izben a lovasság javának nevez.[5]) Ezek egyik jellemző vonása

[1]) Corp. I. L. III. 3400. sz.
[2]) U. a. 3388. 3392. 3393. és 3394. sz.
[3]) Veteranus cohortis quingennariae Maurorum, domo Africa. U. a. 3324. sz.
[4]) Notitia Dignitatum, Böcking II. 117. és 660. l.
[5]) Annales XV. Alares Pannonios, robur equitatus, in parte campi locat.

volt, hogy náluk a csapategység létszáma nem ötszáz volt, mint a briteknél, nem kétszáz, mint az exploratoroknál, vagyis kémszemlére rendelteknél, nem hétszáz, mint a dák csapatoknál, hanem a pannonok alája 800 ember. A létszámnak nemzetiségek szerinti eltérése arra mutat, hogy a római meghagyta a korábbi barbárok nemzeti szokásait, miután azok teljesen rómaiakká lettek is. [1]) — Trajanus idejében 103-ban egyik pannoniai alát, mely nem tudom, mi okból viselt „Tampiana“ melléknevet, Britanniában találjuk. De volt az Carnuntumban is, tehát Pannoniában, majd Salzburg vidékén és felső Ausztriában. [2]) Ez az I-ső pannoniai ala. A II-dik számú feküdt Daciában, — feliratait Fehérváron és Hunyadmegyében, tégláit Szamos-Ujváron lelték, és Stiriában, Cilli körül. [3]) Jellemző, hogy valamelyiket e kettő közül „ala Flavia“-nak is nevezték, mi arra mutat, hogy Vespasianus idejében meg volt alakítva már, s akkor a mai Szerémmegyében volt elhelyezve. [4]) Már az első században a pannon lovasságnak külön szerep jutott a római hadseregnél. Induláskor ez szokott a maur lovassággal előre menni, hogy az utászokat és a hídkészitő „classici“ osztályokat munkájában védje az ellenség netaláni háborgatásai ellen. Ezen időben mondja Tacitus ezen provincialis katonaságról, hogy a lovasság színe. Úgy látszik, béke idején is külön szerep jutott nekik, mert egykorú szaktekintély igy nevezi őket: „Pannonii veredarii.“ [5]) Utóbbi szó pedig annyit tesz, mint lo-

[1]) Hyginus Gromaticus „De Castrametatione“ 1660. Amsterdámi kiadás.

[2]) Corpus I. L. 4466., 5531., 5632. számok és a 21. sz. diploma.

[3]) U. a. 1100., 1483., 1633., 5211., 5212. és 5215. számok.

[4]) U. a. 3223. sz.

[5]) Hyginus idézett munkája. 85. l. Hyginus az első század végén, Domitianus és Nerva alatt irt hadmérnöki értekezést.

vas posta.[1]) A római birodalom nemzetiségei állítottak ki gyalogságot, s rangban az aláknál alsóbbrendű lovasságot is, ugynevezett cohorsokba osztva. Igy Pannoniából is. Ezek úgy látszik, alsó Pannoniából kerültek ki, legnagyobb részben. Az I. számú pannon cohors Ulpia melléknevet visel, tehát Trajanus császár szervezte. Ez lovas cohors volt, s nem ötszáz, hanem ezer emberből állott. Emlékei 138-ból és 154-ből maradtak fenn, mikor felső Pannoniában volt az állomása. De téglját találták Ó-Budán is, hol e szerint építéssel is foglalkozott.[2]) A pannonok II-dik cohorsa ellenben messze hazájától, Britanniában tanyázott a 105. évben.[3]) De a III-dik pannon cohors viszont hazájában szállásolt egy időben, miután Adonyban találták téglját, s igy meglehetős húzamosan lehetett itt megtelepedve.[4])

Mindezek után, ha nem is kivétel nélküli, de mégis szabálynak mondhatja valaki, hogy a római császárok iparkodtak a birodalom nemzetiségeit idegen földre vinni s mentűl inkább vegyítni a tartományok katonaságát. Azonban ez a meglehetősen elfogadott vélemény könnyen tévedés lehet. Mert nem bizonyos az, hogy a pannon alákat és cohorsokat, valamint az aquincumi csapatot Pannoniából és Aquincumból egészítették volna ki. Átalán az ujonczállítás volt az az egy, miben a mindent szorosan megszabni törekvő római igen rendetlen volt, — egyik betegsége az egész birodalomnak. Sok évig ha béke volt, nem szedtek katonát. Rögtöni nagy háború esetében a birodalom tartományaiban egyszerre elrendelték a rendkivüli újonczállítást. Ez mind a hadsereg kitűnőségét csökken-

[1]) Rheda, celta eredetű szó, mint láttuk, s tesz kocsit. Veredarius ebből eredt. Idő folytán azonban nem kocsin, hanem lóháton járó postát értettek alatta a rómaiak.

[2]) Corp. I. L. III. 3756. sz.

[3]) U. a. 23. diploma.

[4]) U. a. 3752. sz. téglafölirat.

tette, mind az egykorú polgárokra nézve igen terhelő kirovás volt. És épen az újonczozás ily rendkivülisége és rögtönzése engedi föltennünk, hogy sem a Pannoniában élt iturae-khez nem Syriából, sem a Rajnánál táborozott aquincumiakhoz nem Aquincumból szállitották az ujonczokat. A pannon, brit, batáv sat. név az aláknál és cohorsoknál nem volt egyéb egy historiai emléknél, mely jelezte a csapat keletkezését. Idő folytán egyik ép úgy merőben rómaivá lett, mint a másik, s azt lehet gyanítani, hogy a nemzetiségi nevet tulajdonkép a fegyvernemek, vagyis a szolgálattétel minősége jelzéseül használták, mint a pannoniai veredariusok esetében láttuk. Ezen katonák, szintúgy mint a legióbeliek, kétségkivül azon helyen érezték magokat otthon a birodalom határán belül, hol már megszokták, és a Pannoniában generatiókon keresztül tanyázott egykori arab csapat, ha Syriába akarják áttelepíteni, úgy érzi magát, mint ma a pesti izraelita, ha Jerusalembe telepítnék. El lehet mondani, a népvándorlás békés uton volt olyanmérvü a római birodalom belsejében a császárok alatt, mint amely ezt a birodalmat szélylyel bontotta később.

A cohorsokról és alákról felhozott fentebbi feliratok lelhelyei közt érdekes a görcsönyi, mely maur lovasság ott tanyázásáról szól. Ez valószinübbé teszi, hogy egy ut ment a Dunával párhúzamban, de attól egy-két mértföldnyi távolságra. Alcsúth és Vaál, mint fennemlített lelhely, alkalmas pontok ezen ut folytatására. A fentebbi diplomák és föliratok nagy fogyatkozása az, hogy a lelhelyeken kivül nem adnak semmi felvilágosítást, hol feküdtek valóban az egyes csapatok, s miképen voltak elhelyezve. Egy-egy veterán, sőt activ katona is jó messze lehetett állandó szálláson azon helytől, ahol sirkövét megtalálták, — kivált miután az aquincumi parancsnokság területét egy tábornak lehet venni. Annyi mindamellett is kiderül az alsó

Pannoniában talált feliratok lelhelyeiből, hogy a cohorsok és alák szintúgy szét voltak szórva az egész tartományban, mint a II-dik legio.

Ez nevezetes tény, mely egy szerencsére fenmaradt részletesb leirásból még világosabban ki fog tűnni. Birunk egy kimutatást a késői római császárság idejéből, melyben többek közt a csapatok elhelyezése is a provinciákban elő van számlálva. Szól az a mi Valeria tartományunkról is, melynek fővárosa Aquincum volt; a szávamelléki Pannoniáról és másod Pannoniáról, hová esett Győr, Szombathely, Soprony sat.[1])

A „Notitia“ az V. század elején Nagy Theodosius korában kelhetett, mig az Itinerarium a IV-dik elején, Nagy Constantinus uralkodása táján, némelyek szerint Diocletiánus idejében. A különbség vagy száz év, s mégis amaz nem felejt ki egyet sem azon állomások közűl, melyeket utóbbi az általunk részletezett fő utra tesz. A katonai helyőrségek könyve itt azonos a postakönyvvel. Az Eszéken inneni kettős állomásnak is, hol a nagy ut két fő ágra szakadt Villány közelében, külön-külön őrsége volt. Az „Aureo monte“ egy kis zászlóalj (500 embernyi cohors) gyalogság parancsnokának székhelye. A „Novas“-ban pedig dalmát rendes lovasság és egy csapat szövetséges, vagyis könnyű lovasság tartott állomást. Csakhogy mindez nem az aquincumi főparancsnoksághoz, hanem a drávamellékihez tartozott.[2]) Altinót (szerintünk a hegyek közt Pécsvárad táján,) szintén dalmát rendes lovasság őrzötte, melynek melléknéve „Fortensis“ volt.[3]) „Ad statuas“-nál Tolnától nyu-

[1]) Notitia Dignitatum in Partibus Orientis et Occidentis. Kiadta Böcking Bonn, 1850. Forbiger szerint Kr. u. 425—52-ben kelhetett. Mindenesetre Theodosius császár kora után. (Handbuch d. alten Geogr. I. K. 475. l.)

[2]) Not. Dign. II. 92. l.

[3]) U. a.

gatra kétféle fegyvernemből állott a helyőrség: dalmatiai rendes, és istriai könnyű lovasságból.[1]) Lussonium még nevezetesebb állomás. Nemcsak hogy Constantinusról nevezett s ezen kivül dalmát lovasok őrizték, hanem a II-dik legio gyalogságának egyik alparancsnoka (praefectusa) is itt volt állomáson. Adnamatiában (N. Hantos táján) dalmát lovasság; Vetussalinában (Martonvásár) ugyanilyen; valamint Camponában (Bicskén) is dalmát lovasság. A következő állomást, mely Tatánál feküdt, és Lacus Felicis nevet viselt, első pannoniai tartománybeli íjászok védelmezték. A Bregetium irányában Igmánd táján említett Azao is előfordul Notitiánkban mint Odiabo. Dalmát nevet viselő lovasság lakta.

Ez a lajstrom bizonyítja, hogy Eszéktől Komáromig az Itinerarium fő utjának minden állomása egyetlen egy kivétel nélkül őrséggel volt megrakva, még pedig majd kivétel nélkül lovassággal, s túlnyomóan úgynevezett „dalmát"-okkal. Ezen birodalmi ut minden állomásának katonai megszállásából méltán nevezhetnők azt a katonák utjának. De más tekintetben is az ily fő utak különösen a csapatok utazására lehettek építve. Szent Ambrus a IV. század vége felé, tehát még a római császárság idejében, ily érdekes rajzát adja a katonák utazásának:

„A katona, ki utra kél, nem maga határozza meg utazási rendjét, nem is a maga fejétől választja az utat, nem ő szabja meg a mértéket, nehogy zászlójától eltévedjen, hanem a vezértől kapja utirendjét (Itinerariumát) s ahhoz tartja magát. A megszabott rendben indúl, fegyverét maga viszi, s az egyenes uton halad, hogy a számára készen tartott eleséget találja utjában. Ha más uton halad,

[1]) „Auxilia Ursariensia." Böcking szerint II. 247. Pola szomszédjában egy szigetről, melyet ma Converserának nevezenek. Talán a mai dalmát partok táján egy egész vidék viselt Ursaria nevet.

nem kap ennivalót, sem őt készen fogadó szállást (mansio), mert a vezér előre megrendeli mindezeket számára. Sem jobbra, sem balra nem tér le a kiszabott utról, s nem marad jutalom nélkül, aki vezérét követi. Mérsékelt lépést tart, mert a vezér nem azt nézi, amiben neki haszna van, hanem ami mindenkinek lehetséges. Azért meghatározza az állomásokat. Három napig megy a sereg, negyedik nap megpihen. Közben három négy napig is nyugszik, ha oly városba ér, hol viz bőven van s nagy a kereskedés. S igy nagy fáradság nélkül jár az utazás, mig a had azon városba érkezik, mely mintegy fő szállásul van kiszemelve s hol a nyugalomban elég része van.“ [1])

A keresztyén iró itt csak példálódzásul irja le ugyan a római katona utazását; de a jellemzésnek találónak kellett lennie. Az érdekes rajz azon sejtelemre vezet, hogy talán Antoninus egész Itinerariuma oly katonai marche-route-ok gyüjteménye, minőket a római Imperator szokott a katonák kezébe adni. Látjuk egyszersmind a mansiók, azaz szállások rendeltetését is. Ezek voltak a depot-k és élelmi tárházak. Elég ok arra, hogy minden ily állomásnak kisebb-nagyobb állandó őrsége legyen. Föltűnik a fentebbi idézetekből a változás is, mely az alsó pannoniai csapatok elnevezésében található. Amely cohorsokat és alákat a feliratok a 2. és 3. századból említenek, nem fordulnak itt elő. Kivéve egy-két nemzetiségi nevet, a többi a fegyvernemről van véve, — mint íjászok, pajzsosok, promotusok, lesek (insidiatores). Előfordúl a stablesiánok neve is, mely sem nemzetről, sem helységről véve nincs. Azt lehet gyanítni, a stabulum szóból rontotta maga az élet, honnan átment a hivatalos nyelvbe.[2]) El lehet mondani, hogy a

[1]) Simler előszavából Wesselingiusnál 745. l.

[2]) Böcking I. 209. Sehol másutt, mint a Notitiában, nem említik a kútfők.

nemzetiségi elnevezés már egy-két generatio alatt üres szóvá lett, mint ilyen, s már inkább a szolgálati ágak megkülönböztetésére használták. Igy a stablesianusoknak béke idején különös gondjára lehettek bizva a posta-lovak, de emellett rendes katonák is voltak. Miután ama foglalkozásuk nem volt is szabály, a név ezen csapaton rajta maradhatott. A császárság elejéről is láttunk példát arra, hogy egy-egy seregrésznek békeidőn külön professiója volt, — t. i. a pannon lovasság az első század végén posta-szolgálatot tett, s onnan kapta „veredarii“ nevét. A római békeidőn békés munkára használta a katonákat más tekintetben is. Föltehetjük, mint valószinűséget, hogy mindazon csapatoknak, melyeket a „Notitia“ a fenirt birodalmi utba helyez, némely része minden állomáson a posta-szolgálattal kapcsolatos működésben is volt, ha mindjárt dalmát lovas nevet viselt is. Az alsó Pannoniában elhelyezett lovasok nagyobb része nem is alákban és cohorsokban, hanem úgynevezett rajokban van elhelyezve és előszámlálva. A „cuneus“, bár igen tudós férfiak nem tudták megfejteni, vagy roszúl fejtették meg, minden bizonynyal tesz egy seregrészt a könnyű fegyverzetűekből.[1]) De hogy a régi ala vagy cohors értelemben veendő-e, vagy pedig egy századot, azaz turmát jelent-e, azt bajos eldönteni. Különbözni kellett a szervezetnek a régi rómaitól ezen csapatoknál s azért volt új neve. A létszám bizonytalansága miatt nem vethetünk hozzá a helyőrségek egész összegéhez. De azt bizonyosnak tarthatjuk, hogy cuneus szóval jelölték a portyázásokra szánt nem rendes lovas csapatokat, melyek tacticai egysége nem volt sem alának, sem cohorsnak nevezhető. Utóbbiak a császárság alatt szint-

[1]) A byzanti császárság későbbi hadtani iróiból ez bizonyos, s mese az, mintha ék alakú sereg-fölállitást kellene érteni alatta.

oly rendes katonák, s pedans módon állandó szervezetűek voltak, mint a legiók.

De bármint vélekedjék is valaki a cuneusra nézve, azt tagadni senki sem fogja, hogy az alsó Pannonián a Dunával párhuzamban elvonult birodalmi ut minden postaállomása egyszersmind katonai állomás volt. Mint láttuk, egyet sem hágy ki a „Notitia“. Lássuk most a többi utvonalat Aquincum politikai és közlekedési területén.

A dunaparti erődök közűl már nem mindenik van elősorolva csapatok állomáshelyéül, de kevés hijján ezek is feltalálhatók a lajstromban.

Először is Szőny, az egykori nevezetes Bregetium most, az V. század elején mint Aquincum fiók vára jő elő, habár az I-sső legiónak, melynek főhadiszállása századokon keresztűl Bregetium, egy cohorsa, mintegy öt-hat száz ember, a parancsnokával van elhelyezve benne; de Valeriához számítja forrásunk. Almáson vagyis Crumerumban lovasság tanyázik — mely mintegy élite csapat, s tagjai „promoti“ nevet viselnek. Aquincumról s közvetlen környékéről külön szólok. A hozzá lefelé legközelebbi dunaparti állomás Matrica, (szerintem Tétény) „promotus“-okkal, tehát lovassággal. Intercisában (Pentelén) Constantinusféle, aztán dalmát lovasság s ezenkivűl egy szintén válogatott lovas csapat, az íjászoké (sagittarii). Alisca és Ripaalta (Tolna és Szegszárd) jól őrzött helyek. Aliscában a II-dik legiónak egyik praefectusa és még egy tribunus tart szállást. Ripaaltában pedig dalmát lovasság fekszik. A mint látni, a Budától Eszékig való Dunán Lugio nincs is említve a Notitiában. De ismét teljesebb a lajstrom a Buda körűli várakra nézve, melyeket az Itinerarium nyomán a vörösvári völgybe és az Esztergomtól Almásig nyuló dunapartra tettünk. Előjő Salva (Solvának irva), mely Neszmélynek felel meg. Kétféle lovasság tanyája: a mauroké

és pajzsos lovasságé (scutarii). Hercules tábora, Ny.-Újfalu táján, az ezen várról nevezett lovassággal és dalmát lovasokkal. Cirpis (Esztergom) a II-dik legio egy praefectusának székhelye, mi mutatja fontosságát. A gyalogságon kivül vannak benne dalmát lovasok s könnyebb lovasság (auxilia Fortensia). Igy ezen a rövid vonalon csak az „Ulciscia castra“ nincs megemlítve, talán közelségénél fogva Aquincumhoz; — a mai Vörösvár mintegy csak külső erőde volt Budának. Elég jól volt hát megvédelmezve a budai hegység eme nyílása, s különösen éjszaki kapuján, Cirpis helyőrségének erős volta is szól a mellett, hogy nem volt az más, mint Esztergom, a Garam torkolatával szemben levő fontos állomás.

Mindezek az elősorolt várak, számszerint huszonegy, valamennyien vagy a fő utban, vagy a Duna partján feküdtek, s említve vannak az Itinerariumban is. De marad még fen tizenhárom oly név a Notitiában, melyek alsó Pannoniában feküsznek, s elég nagy helyőrséggel vannak megrakva; de sem Antoninus, sem Ptolemaeus nem említik. Nem valószinű, hogy ezen tizenhárom név közül még valamelyik a fő utba volna teendő, miután ott minden állomás elő volna sorolva. Nem tehetők továbbá a pécsi, szombathelyi, szőnyi nagyobb utakra sem, miután Antoninus ottani állomás-nevei közül egyet sem találunk a helyőrségek lajstromában. Még maga Savaria s Sopianae sincs mint őrséges hely megemlítve. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a Notitia mindazon helynevei, melyek a fő utban nem fordúlnak elő, valamennyien a Duna partjára iktatandók be. Ebből a jókora készletből jut bőven a Duna azon folyásának, mely Esztergomtól Budáig kanyarog, s melyet ha az Itinerarium, mint kevés utas látogatta vidéket mellőzött, nem mulaszthatta el a Notitia, hogy várakkal és szemesen vigyázó őrökkel mentül sűrűbben ki ne tüzdeljen.

Ha egy ellenséges hadseregnek a visegrádi hegyek igen alkalmatlanok, a rabló bandák minden kívánságának megfelelő alkalmatosságokkal és kényelmekkel kínálkoztak. Az Alföldségen Bács és Pestmegye nádasai igen kevéssé voltak biztatók a jazyg és quád szegénylegényeknek. Ha lóháton át lehetett is úszni a Dunát, zsákmánynyal terhelve bajos volt visszaúsztatni rajta. Ellenben a börzsönyi hegység őserdeiben lehetett egy kis flottára menő ladikot, talpat összeteremteni, a part egy-egy őrizetlen pontjához ereszkedni vele, s csúffá tenni a nagy birodalom hires határőreit. Sőt még kényelmesebb volt egy szép holdvilágos hosszú éjszakán a Garamon, Ipolyon, mikor vize bő, evezni le a Dunába, s meg sem állani valamely erőd külvárosáig, melynek ha kapuit véletlenül meglephetik kora hajnalban, oly tettet visznek véghez, hogy hire fút az egész birodalomban. Jó ladikokkal ügyes evezők, lefelé nyolcz-tiz óra alatt megtehették az utat az Ipoly torkolatától Budáig is. Váczon kezdve le Titelig ily kényelem nem kínálkozott. Ezen a vonalon egy oly viz sem szakad többé a Dunába, melyen ladikkal és tutajjal lehessen alá-úsztatni. A visegrádi hegység a pirátériának, a vizi rablásnak classicus fészkévé válhatott, ha mind vizen mind szárazon utját nem állják a rómaiak. Mert bár az Ipoly és a Garam rendesen kevéssé hajókázható; de olvadáskor s esős időben primitivebb úszó művekhez alkalmas lehetett.

Gondoskodtak is ilyes eshetőségek meggátlásáról, s átalán az egész vonalon a Duna és partjai biztosításáról. Úgy látszik, egymást érte itt a sok vár és őrség. Hogy Buda vidékén a Duna mindkét partja elég sűrűn volt megrakva erősségekkel, arról meggyőz Romer térképe, melynek nagy érdeme a lelhelyek megjelölése. Nem is említem a Pesten alúl Harasztinál, Ercsinél, Ráczkevinél részint a szigeten, részint a balparton talált várromokat, csak a fe-

lebb feküdt kettős várakat. [1]) Ily kettős, sőt hármas várak Buda és vele szemben a Rákos eddigi torkolata melletti erőd; Sz.-Endrénél s azon felül egy-egy vár; a pesti parton pedig Dunakeszinél talált Romer egyet. Tudjuk, hogy Sz.-Endre a budai hegyek egy nyilásánál fekszik, s Dunakeszinél a balparti dombok legjobban megközelítik a Dunát, mintegy felezve a vácz-pesti völgyteknőt. Felebb Bogdánynál, a sz.-endrei sziget felső csúcsa táján, egy kastély állott a jobb parton; két kastély a szigeten: egyik Váczczal, másik Verőczével szemben, s a bal parton Verőczénél ismét egy kastély. Hihetőleg Vácznál is volt egy, de a későbbi városok helyein legjobban elpusztúltak az emlékek,—új házakhoz építő anyagul használván. Nemde jellemző az, hogy a Duna ezen sarkánál, mely mint leginkább kiálló pont, legkihívóbb volt egy ellenséges támadásra, egy egész csoport castrum emelkedik, — melyet megerősített fenebb még egy, mely a mai Visegrád szomszédjában volt építve? Szintoly kemény positio volt elkészítve szemben az Ipoly torkolatával. Ott Romer a jobb parton három kastélyt fedezett föl, s egyet a túlparton Szobbnál. Innen pedig már nem messze volt az erős helyőrséggel megrakott Esztergom, vigyázva a Garam mentére. — Igy alig van a régi Pannoniában vonal, mely ennyire sűrűn mutatná fel a római erődítéseket, mint az Esztergomtól Budáig kanyargó dunapart. — Eljárásunk, hogy a Notitiának máshonnan nem ismert helyneveit ezen vonalra teszszük, eléggé indokolt. Komárom és Esztergom közé nem tehetjük azokat; mert itt a parton elég sűrűen állanak az utikönyv várai. Az ismeretlenek számára itt nem jut hely. Ellenben Esztergomon alúl nagyon is ráfér azon partvonalra, melyet az Itinerarium üresen hágy, nehány megerősített vár és erős csapatosztály.

[1]) A „Nova Acta“ M. N.-hoz van csatolva a lelhelyek térképe.

— S mindenekelőtt magára vonja figyelmünket a Notitiában említett Florentia nevű erőd. — Nagy fontosságú egy hely, mert érdemesnek tartották, hogy vele szemben a barbárok felőli partra is emeljenek egyet: „burgum contra Florentiam.“ Továbbá benne lakott a II-dik legio egy vagy tán két cohorsa is. Egy praefectus volt a parancsnoka, s ezen kivűl dalmát lovasság. Contra-Florentiában pedig válogatott íjász lovasok, kik annak előtte Altinóban (Pécsvárad) tanyáztak, s mint itt több hasznot tevőket telepítettek át a legjobban védett pontok egyike, a valériai Duna partjára; mert hogy a parton feküdt, abból világos, hogy ellenvára is van. De hogy a parton feküdt, s elsőrendű nevezetességű hely volt, még inkább bizonyítja az, hogy Florentia volt az egész tartomány dunai hajóhadának fő állomása, s itt volt parancsnokának főhadiszállása (praefectus classis Histricae, Florentiae).

Az Adony és Eszék közötti Duna vonalára nem tehetjük ezt az állomást; mert egyfelől Eszék maga is hajóhad-állomás volt, s rosz lesz vala a valériai vonalnak alsó végére tenni a hajóállomást, honnan szükség esetén bajosabb lesz vala fölfelé evezni. Másfelől pedig a Duna és Tisza közén kevesebb eszköze volt a jazygoknak egy átkelés megkisérlésére. Nem fejtegetem, hogy a partvidék mocsárai épen a támadóknak voltak igen alkalmatlanok. Legmegfelelőbb hely Florentia számára Romer térképén az a pont, a hol a Duna két ágra szakad, s mind a jobb parton, mind a szigeten, mind a balparton erődöt látunk megjelölve. Ilyen lehetne a Csepel-sziget Batta és Haraszti közt. De tekintve, hogy hirteleni szükség esetében lassabban ment a fölfelé, mint a lefelé evezés, Budán felűl, nem azon alúl mutathatjuk ki a helyet egy hajóhad számára. Sőt minthogy a visegrádi szoros kinálkozott egy ellenséges átkelésre a legjobb pontokkal, ehhez közelebb kell ke-

resnünk Florentiát. Ott vannak a bogdány-verőczei várak a két parton, s ezenkivűl a sziget felső csúcsán a hosszúréti vár. Sokat jelentő Szobbal átellenben is az a három parti vár és maga Szobb mellett egy ipolytorkolati negyedik. Mindhárom helyen, s ezenkivűl Esztergomnál is állomást tarthatott nyári hónapokban a hajóhad egy-egy osztálya. De állandó téli szállása kétségkivűl a legjobban védett ponton volt, az elővárakkal megrakott sziget mögött. Ilyenűl leginkább Sz.-Endre mutatkozik alkalmasnak, hol a Duna jege beálltával a hajóhad védelmére a főhadiszállás, Aquincum összes ereje kézügyben volt. Láttuk fenebb, hogy a feliratos emlékek is erős helyőrséggel biztosított várnak mutatják föl azt, mely Sz.-Endre táján feküdt. Egy cohors milliaria volt ott elszállásolva 230-ban. Azért leghihetőbbnek tartom azt, hogy Sz.-Endre viselt Florentia nevet. Anomaliának is látszanék, hogy a többi dunai hajóhadállomások a főváraknál vannak, s csak Aquincum lett volna kivétel. A felső pannoniai hajóhad fő állomása Carnuntum, mint a Notitia mondja, s később Vindobonához teszik át. A szávamelléki Pannoniáénak dunai osztálya Mursánál, szávai osztálya Sirmiumnál tartott állomást. Jónak látták tehát, hogy a tartomány főparancsnokának kezeügyében legyen a flotta, s mivel a hajóhad fő állomásán kisebb-nagyobb hajógyárnak is kellett lennie, talán akkor is alkalmasabbnak látszott egy nagyobb város közelléte. Ha tehát nem épen Aquincumban volt a hajóhad főállomása, leghihetőbb, hogy az ahhoz legközelebbi kedvező hely lett azzá, csak 8 római mértföldre a fővárostól. A hajóhad, mint fentebb érintve vala, csak kivételes esetekben járt hosszabb utakra. Különben is a Vaskapunál zsákutczát képezett a Duna; a Csallóközben és a pest-eszéki vonal több helyén szeszélyes folyása csak lassú közlekedést engedhetett. — Minden létező jel arra mutat, hogy a flotta

nem utazásokra szolgált, hanem mint komp szerepelt, s kétségkivül több helyen hajóhídat is fontak belőle alkalmilag vagy hosszabb ideig. A hajóknak állandó helyek lehettek kijelölve a fontosabb réveknél. Föl lehet tenni azt is, hogy azok elosztása megfelelt a szárazi seregek fölosztásának, — azaz a florentiai hajóhad szintúgy szét volt szórva a melegebb évszakokban, mint a szárazi sereg. Nem is lehetett máskép. Minden ponton, hol a jobbparti várnak balparti felelt meg, múlhatlanúl szükséges volt a hadihajók kisebb-nagyobb osztálya. — Florentia kétségkivül azért van csak egymaga megnevezve, mint állomás, mivel itt volt bizonyosan a meleg évszakokban a legnagyobb raj, itt volt a főparancsnok s talán a hajógyár is, de mindenesetre a téli hónapokban a megvonulási hely, — ez volt a téli kikötő.

Kár, hogy felirat nem maradt, mely Florentia nevet tartott volna fen, s igy csak combinatiókkal szolgálhatunk ezen helyre nézve. Positivebb adataink vannak három más castellumról, melyek neve: Transacincum, Quadriburgium és Vincentia. Egy iró és föliratok bizonyítják, hogy Aquincummal szemben a balparton feküdtek, vagy tán egy akkori kis szigeten. A fő vár lehetett Transaquincum a barbár terület ezen három vára közt, [1]) a más kettő fiókja ennek. A hármat egybefoglalva jobban el volt látva őrséggel, mint a dunavonal bármely más pontja. Trans-Aquincumban a II-dik legio egy praefectusa állomásozik, a rendes gyalogságnak kétségkivül legalább egy cohorsával. Egy cohors volt még Quadriburgiumban, egy másik Vincentiában. Transaquincumban ezenkivül egy csapat könnyű lovasság (auxilia vigilum) és egy csapat rendes.

A Notitiában előfordúl egy Contra-Tautantum név.

[1]) A Notitia szerint (96. l. II. k.) Contra Acinco trans in Barbarico. Más helyen 97. lap Transacinconak van irva.

Tehát ismét egy kettős vár, — kétségtelen dunaparti. Ez is jól el volt látva őrséggel. Mert itt is a második legio egyik praefectusa tart szállást. Oly pont lehetett ez, mely vagy egy átellenes folyó torkolatát őrizte, vagy a Dunához vezető valamely fő utat. Ha tehát Florentia Sz.-Endrének felel meg, Contra-Tautantum vagy Szobbnak, vagy Vácznak. [1]) Említve van még egy „Borgum centenarium.“ Nemcsak a borgum szó, hanem az a körülmény is, hogy itt is a rendes legionarius gyalogság egy tribunusát találjuk állomáson, azon gyanúra vezet, hogy balparti várról van szó, csakhogy mint Tautantumnál, a jobb parti hely őrsége nincs megnevezve. Alkalmasint azért nincs, mivel az a főbb helyek közt már előfordúlt. Ilyen lehet Cirpis, vagyis Esztergom. Hogy ezen várossal átellenben volt egy római erőd, arról egy Mátyás király idejében talált emlék tesz bizonyságot. Bonfin közölte, s újabb gyakorlott archaeológok hiteles voltát elismerik. Mommsen legalább azok sorába iktatja, — habár a kő maga nem levén meg ma, az olvasásnak minden részben való helyessége kétséges. Igy ott az Esztergommal szemben állott római vár neve „Commercium“-nak van olvasva.[2]) De ott is „borgum“ a mellékneve. Ezeken kivűl fenmaradnak a Notitia ezen valériai helynevei: „ad Miliare“, Pone-Navata, Cardabiaca és Jovia. [3]) Ha ezekből egyet-kettőt a Szegszárdon alúli Dunához teszünk is, marad még fen csak ezekből is

[1]) Gondolni sem lehet a Teutoburgiummal való azonosításra. Ez, mint láttuk, a Dráva torkolatán alúl feküdt, s nem a Notitiának Valériához számított hadserege látta el helyőrséggel.

[2]) Corp. I. L. 3653. sz. Bonfin a lelhelyet igy határozza meg: „in patenti campo praeter Istrum ad Strigonium.“ Tehát a mai Párkány vagy Nána körül.

[3]) Utóbbi helynév előfordúl a pécsi utban, és Pettau táján is. De egyiket sem lehet itt érteni alatta. Rosz szokása a római geographiának, hogy az azonos nevű különböző helyeknek melléknevet nem ád. Igy Pannoniában két Arabonát és két Mur-

az esztergom-budai vonal számára; mert mint mondám, valamennyit dunapartinak kell vennünk.

A védvonal állott hát a balpart előre tolt erődeiből, a hajóhaddal együtt; továbbá a jobb parti erődökből, s végre a dunamelléki fő ut katonai állomásaiból. A csapatoknak a határszél hosszában való elhelyezése napnál világosabban bizonyítja, a mit fentebb is, más jelekből láttunk, hogy Róma az egyszer provinciává tett terűleten egyátalában nem tartott helyőrségeket, melyek czélja a lakosság lázadási kedvének féken tartása lett volna, mint némelyek irják még újabb korban is. Nemcsak hogy a katonaság a terűlethez s a kétségkivűl népes városok lakosságához képest folyvást egy maroknyi had volt, — hanem egészen a határvidéken volt keskeny terűleten fölosztva. A tartomány belsejében állandó garnisonra semmi szükség sem volt. S mégsem lázadt fel a tartományi lakosság. A római a provinciává nem szervezett barbár terűleteken szokott castrumot és benne helyőrséget tartani a lakosság fékentartására. Ilyent említettem Tacitus nyomán egyet az első században a germánok terűletén, — ilyen jelleműek voltak Marcus Aurelius quád földi kastélyai, s ilyenek a Notitia balparti erődei. Mindezek kisebb részben védelmi, mint támadó jelleműintézkedések. Semmi nyomát nem találjuk a Kenner-féle visszavonúlás eszméjének. Tisztán defensiv rendszer mellett a római a partvidék oly belsőbb városát, minő Szombathely, a komáromi és budai tájra nézve Fehérvárat, alább Pécset szemeli központúl, hol a tartalék, a hadi és élelmi szerek lettek volna elhelyezve. S végre a parttól az utvonalaknak ezen centralis pontokban kellett volna bogpontot találniok. Épen ellenkezőleg azt látjuk, hogy a fő ut párhúzam-

sellát tudunk. Nincsenek felső, alsó, vagy új és ó melléknévvel megkülönböztetve. Úgy látszik, Herculia castra is több volt.

ban megy a parttal, s teljességgel nem igyekszik a külön centrumokhoz. Továbbá azt veszszük észre, hogy a legiók, cohorsok, alák, azaz a hadsereg zöme és tartaléka a parton szállásolnak állandóan, s a belföldi várakban rendes katona nincs. — Ha tisztán csak defensiva, az a félénk és passiv önvédelem lett volna hovatovább a határvédelem elve, mit keres a balparton a „borgum"-ok egész sorozata, még pedig az állítólagos defensiva tetőpontján, a „Notitia" kelte idejében? — A Duna Nagy Theodosius korában is, mint ma, kétségkivül évenként hetekig volt használhatlan állapotban, hogy sem gyalog, sem lóháton, sem hajón nem lehetett átkelni rajta. — Zajlás és jégmenés vágta el a balpartot a jobbtól. Ha már az al- és felföldi barbár oly félelmes ellenség volt, akkor minden évben megostromolhatta az ő partjainak csekély római erődeit és leapríthatta csapatait. Mert hol volt akkor ezek számára a visszavonúlás utja? — Ilyen helyeken állandó hídak lehettek talán? De ha ily híd volt akár télen, akár nyáron, a legbiztosabb jel arra, hogy a római nem defensivára, hanem ellenkezőleg a támadási képességre rendezte be határait. Mert nem hihető, hogy a bal parton azért épít várat a római, hogy aztán visszavonúlást tartson belőle egy hídon keresztül, melyen az ellenség is örömest átkisérte volna. Egy szóval a balparti várak és csapatok akár híddal, akár a nélkül, inkább egy támadó sereg előörsei voltak. Mint védelmi csapatok, minden ok nélkül feláldozott, kivül felejtett örsök lettek volna. Helyzetükből észszerüleg azt lehet következtetni, hogy egy támadásra kész sereg avant-gardjai, melyek hadi értelemben vett hidfőket tartanak megszállva az ellenség felőli parton, biztosítva bármikor a derékhad átkelhetését barbár terűletre, akár állandó, akár hajóhídon, akár a dunai flottán, akár a jegen.

A balparti várak létezése, még pedig az V. század-

ban, mely időről a theoria azt akarja elhitetni, mintha Róma már a merő defensivához aggodalmasan ragaszkodott volna, végleg megdönti ezt a theoriát. Ezek építése és fentartása ékesen szól a mellett, hogy a római a barbárok ellenében nagy hegyek és nagy folyamok nélkül is elegendőnek tartotta a legiók, cohorsok, alák karját, fegyelmét, hűségét, jó fegyvereit, melyek közé tartoztak a mai tüzérségnél hathatósabb hajítógépek. — Hathatósabbak voltak, mert az ellenfél nem használt hasonló fegyvert. Végre bízott a szilárd kőfalakban, sőt egyszerűen fából vagy földből rögtönzött castrumokban is. Szóval a római a hadi tudományban is, mint minden egyebekben, többre becsülte a mesterséget a faragatlan természetnél. Augustusnak nem kellett az Alpok természetes védvonala. Az egész első században nem a Duna, hanem mesterséges erődök alkották Pannoniában a limest, s a balparti erődök arra mutatnak, hogy a Duna maga sem volt állandóan határ a második századon innen sem. És a mig az volt is, a jobb parton épített várakat kétségkivül magokban is elegendő védelemnek vélték. E szerint a balparti erődöket alkalmasoknak tekintették a védelemre, — mig valódi rendeltetésök a támadó képesség biztosítása. A balparti castrumok különösen ott emelkedtek sűrűn, hol a magyar Alföld és Felföld szárazi utjai a dunai fő révhez, Pesthez sugárzanak össze. Mind a Duna és Tisza közötti, mind a miskolcz-hatvani közlekedési utra innen lehetett indúlni. Nem azért állott itt nagyobb erő, mintha innen vártak volna külső támadást, hanem hogy innen fenyegessék mind az Al-, mind a Felföldet, s azt hiszem, már a római korban bebizonyúlt, hogy a ki birja Buda-Pestet, az dominálja legalább is a mai magyar Al- és Felföldet.

A tulajdonképeni limes, vagyis a határfal, melylyel a birodalom övezte magát a barbár föld felé, itt, Buda

táján a bal partra esett, — úgy, hogy annak kis várai, a Duna természeti akadályával és flottájával biztosították a békét a jobb part számára. Mikor keletkezhettek ezek a balparti erődök, azt bajos megmondani. Az azokban talált emlékek, régiségbúváraink ítélete szerint a IV., sőt V. századra mutatnak, tehát a nyugati császárság vége tájára. Azonban az emlékeknek korábbi időkből való hiánya nem meggyőző történelmi érv. Historiai valószinűség szól a mellett, hogy Aurelianus korában keletkezhettek. Mig Daciát Róma megszállva tartotta, a Duna és Tisza közti származtok fékezésére elég volt a két oldalról való fenyegetés. De a 276-ik év óta, mikor Dacia végkép megszűnt római lenni, indokolva lehetett az erődöknek állandóan a bal partra költöztetése. Ami pedig a jobbparti várakat illeti, azok tartalékai voltak az átellenieknek, s magokban elég erősek egy meglepetés ellen védelmezni magokat. Ezen a parton is voltak kisebb erődök, már jóval a Notitia kora előtt, melyekben Valeria tartomány legiója s segédcsapatai nagyon szét voltak szórva. Nem nagyobb invasiok, hanem kisebb rablókalandok ellen voltak építve, miről egy világos szavakba foglalt emlék maradt fen. Kőfölirat ez, melyet Érdy 1847-ben talált a Tárnok völgyben, Báta szomszédságában. Caracalla császár idejéből, Kr. u. 211—212-ről szól. Eszerint a császár az egész partvidéket tőbűl újra épített kisebb erődökkel s alkalmas helyekre kirendelt helyőrségekkel rakatta meg, a rablók átlopózásának meggátlására.[1]) Némelyek, s Romer is, abban a vé-

[1]) Romer-Desjardins 61. l. „Imperator Caesar ..... ripam omnem burgis a solo extructis item praesidiis per loca opportuna, ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis, munivit.“ A latrunculus annyira megfelel a kalandos portyázó fogalmának, hogy a hadsereg rendetlen lovasságának, mintegy basibozukjainak kémlésre kirendelt osztályait is néha igy nevezték.

leményben vannak, hogy „latrunculus“ nem portyázó rablót jelent, hanem egyszerűen csempészt, s igy ama kisebb várak nem volnának egyebek a vámházak egy neménél. Bármint legyen ez, annyi látszik, hogy a szomszéd népeknek mindenesetre oly tiltott cselekményeiről van szó, melyek meggátlására fegyveres erő kellett.

Ha abban a korban, mikor nem teszünk föl várakat a bal parton, csak ily szerepök volt a jobb partiaknak, mennyire megszilárdúlhatott a biztonlét érzete később, mikor amazok vették át ezek szerepét! Azt lehet mondani, kisebb csapatok beütései ellen csaknem fölöslegesekké váltak. A balparti limes a Duna mélységeivel és hajóhadával kapcsolatban eléggé megfelelt a rendőri hivatásnak. A jobbparti várak erős tartalékúl szolgáltak nagyobb támadások esetében is a balpartiaknak. Bármely időben, s a római korban inkább mint ma, a Duna akármelyik pontján feküdt két átellenben levő vár, az hatalmas egy erősség volt, ha a folyamon a védő uralkodik. A támadó képtelen mindkét parti várat egyszerre bekerítni, mig a védő egyik partról a másikra szabadon s közvetlenül viheti a segítséget. Egy tudós iró mint jellemzőt emeli ki, hogy a Dunának keleti folyásában a nagyobb városok többnyire kettősök, például Buda-Pest, Belgrád és Zimony, Ruscsuk és Gyurgyevó. Ezt keleties sajátságnak hajlandó tartani, — holott aligha nem a római telepek traditiója.

A jobb part erődei, s hátuk mögött a birodalmi ut katonai állomásai párhúzamos vonalak voltak. Hadtudományi szakértők dolga birálni ezen sajátságos elrendezkedést. Amit egy Vetter és egy Kenner újabb időben irtak a limesekről, azt a pannoniai Duna-vonalra alkalmazni, historiai tévedés volna. Ők, s kivált utóbbi, vár-csoportokat, visszavonulási utakat tesznek föl. Itt pedig ilyesekről kevéssé lehet szó. Vár-csoport Buda, Esztergom táján volt,

a Duna két karja közt; de Esztergomon felül és Budán alúl a párhúzamos vonalakat találjuk. Visszavonulás pedig a parti csapatokra nézve aligha volt tervben. A mennyire egy nem szakértő hozzávethet, ez lehet a párhúzamos vonalaknak, s különösen a dunaparti ut és a birodalmi nagy ut vonalának alapeszméje:

A parti várakban van csaknem az összes gyalogság, s ezzel párhúzamban, pár mértfölddel belebb a jobb parton a lovasság túlnyomó része. Ha csak a gyalogság vonalát veszszük, a római igy gondolkozhatott: Magában egyik pont őrsége sem elég erős, hogy sok ideig kibirja egy tetemes barbár sereg támadását, ha annak sikerült a jobb partra átkelnie. Mindenik rászorúl a segítségre, tartalékra. A tartalékot el lehet helyezni minden nevezetesebb pont háta mögött a mediterrán erős helyekre; igy például Mohács táján Pécs, a Budától Szegszárdig való Duna-részen Fehérvár szolgálhat a tartalék tanyájául és visszavonulási helyül. Azonban miért heverne ott a tetemes haderő használatlanúl? Két, három annyi katona kellene ily elrendezéshez, mint amennyi ezen tartománynak van szánva. Lehet más módot is találni. Minden egyes dunaparti erődnek összes tartalékát a többi dunaparti vár őrségéül kell fölosztani és kitűnő ut által egybekapcsolni. Az egész vonal mint egy hosszan elnyúlt gyürüs állat, könnyen összehúzódhatik akármelyik ponthoz. Elnyult állapotban minden egyes gyürü megteszi a szolgálatot, védvén a vonalat a kisebb rablókalandozások ellen. E csapatok összevonásának könnyüségét emeli az is, hogy a rómaiaknál, bár primitiv kiadásban, rendes távirati jelek is voltak használatban.

A birodalmi uton, mely egy pár mértföldnyire a parttól vonult fel s kiválóan lovasság tartotta megszállva, az összevonásnak ugyanazon könnyüségei voltak meg. A pár-

húzamos vonal strategiai előnye, azt gondolom, világos. A mai vasutaknál kerülik ezt, de a római korban bizonyos mértékig mintha előszeretettel lettek volna iránta. Az ellenség a parti ut egy véletlenül meglepett pontján megszakíthatja a közlekedést; de a távolabb eső országutat lehetetlenség hír nélkül szállani meg. Ebben a tekintetben is helyes intézkedés volt, hogy a lovasságot a másodvonalba állították, melynek meglepése ha sikerül, szélylyel veretése bizonyos. Itt véletlen meglepetés képzelhető sem volt. Különben is nyilvánvaló, hogy a főbb erődök a parton levén, azokban kellett a gyalogság legnagyobb részét tartani. Az utak párhúzamos volta nagy haszonnal járt a csapat-, élelmi és hadiszer-szállitásnak gyorsítása czéljából is. Különösen a birodalmi uton lehetett a nehezebb és féltettebb podgyásznak közlekednie. De a belső, azaz birodalmi ut hadai komoly megtámadtatás idején külön föladatra lehettek szánva. Tegyük föl, hogy a Dunán szerencsésen átkelt barbár sereg elég vakmerő egy-egy parti vár ostromlására, melyben természetesen a környék gyalogsága megvonja és védi magát. Már másod, harmad nap a vivók azt veszik észre, hogy éjszakról és délről a parti uton gyalogsági osztályok vannak utban, nyugatról pedig római lovassági rajok teremnek hátuk mögött, melyek egész vonalat képezve, elzárják élelmezésöket, éjjel nappal nyugtalanítják és fenyegetik. Nagy baj, mikor maga egy római erőd megvétele is a barbárok eszközeinek hiányos volta mellett kétségbeesett merény.

A barbárok beütésének részletei ismeretlenek ugyan, de úgy látszik, nem is kisérlettek meg ilyen nagy vállalatot. Az irók igen ritka esetben szólanak arról, hogy a barbárok római várakat ostromoltak volna. Pusztító beütéseiket, rablásaikat említik gyakrabban. S valóban a fentebbi rajzhoz képest elmondhatjuk, hogy alig lehetett egy

barbár invasiónak más választása a tervre nézve, mint ez: Véletlenül kell egy ponton átkelni a Dunán. Ha ez jól üt ki, óvakodni kell az erődök ostromlásával csak egy napot is vesztegetni. Rögtön át kell törni a parti vonalon, s minden pihenés nélkül jutni a birodalmi ut vonalához, mielőtt ideje volna a rómaiaknak gyalogságukat és lovasságukat összevonni. Minden arra mutat, hogy ez az, a mit a barbárok többször megtettek, s a vonalak áttörése olykoron sikerült is nekik. Nyitva állott most rablási szomjuknak a birodalom belseje mindaddig, mig a császárok két-három legióval utjokat nem állották. De ebben az esetben is vészessé vált többnyire a barbárokra nézve a vállalat. Mert jó vezér alatt a legiókból és mellékcsapataiból a kitűnő utakon eléggé idején egy hadsereg volt összegyűjthető, s ezek fegyelme győzött a túlnyomó szám felett. Most pedig a támadók visszavonúlása is el volt zárva. A Dunán visszavonúlniok a lehetetlenséggel határos. A jövet áttört hármas védelmi vonal zárkozva várta most őket, hogy két tűz közé szoríttassanak. Mert nyilvánvaló, hogy a megtámadott határszél csapatjainak semmi esetben nem volt szabad visszavonúlniok a birodalom belsejébe, még ha az lehetséges is. A megtámadott ponton az erődök biztosabb menedéket adnak, mint a visszavonúlás nyilt utjai, s alig maradt idő rá. A meg nem támadott pontokon nemcsak számra nézve lesz vala gyönge a római határőrség, hanem szétszórt voltánál fogva ki van téve az egyenként való szétveretésnek. Előbb föltehető az, hogy a mediterrán helyek lakossága a parti várakban keresett menedéket, mint az, hogy ezek őrsége akart volna befelé menekedni. Az előnyomúlás és visszavonúlás a párhúzamos utakon történhetett, ha történt. Képzeljük, hogy Tolna táján sikerült egy tetemes jazyg had átkelése. Ha a birodalmi ut lovassága ezen ponton kénytelen tágítani, a visszavonúlás éj-

szaknak és délnek történhetik, de nem nyugatnak, hol sokáig nem kapna erősítést. De akár Fehérvár-Komárom, akár Eszék felé összpontosítható azon vonalak egész őrsége. Az ellenség a tartomány belsejébe siet, hol könnyebben rabolhat a nyilt helyeken. A mint az áttörés pontján túl haladt, a magát összeszedett határőrség végrehajtja ott az ut elzárását. Rablókalandok ellenében mindig előnyösebb volt bevárni, mig a had zsákmánynyal terhelve vonúl vissza, s akkor támadni meg. Az igaz, a tartományok megsinlették akkor e strategiát; de erős tartalékpontok megszállásával, mint mondám, a római hadseregnek legalább is kétszerte nagyobb számunak kell vala lennie, mi béke időn tette volna tönkre az adófizetőket. — A fentebbi modor mellett szenvedtek olykor a határprovinciák; de a barbár seregre mért egy-egy megsemmisítő csapás legalább nyugalmat szerzett hosszas időn keresztül. — Egy szóval a határőrségnek nemhogy visszavonúlási utakat akart volna készítni a római, hanem készebb lett volna minden utat bevágni, hogy a visszavonúlás lehetetlenné legyen téve.

Egész Pannoniában nem volt oly kedvező helyzetű vidék, mint Aquincumé. Ha ezen a tájon akart volna áttörni az ellenség, Mursától kezdve egyfelől, Carnuntumtól másfelől a párhúzamos utak egész serege ide concentricus irányban vonható össze, s már ez, balparti várak és flotta nélkül is, igen erős stratégiai állást adott neki, mi csak akkor válhatott bajossá, mikor felül és alúl rajta egészen egyszerre tör át két ellenséges sereg, pl. az egyik Komárom és Esztergom, a másik Tolna és Adony közt, hogy gyorsan meghaladva a határvonalakat, Fehérvárnál találkozzanak; de ekkor sem azért, hogy egy-egy parti várat ostromoljanak. Meg lehetünk róla győződve, hogy soha a barbárok ostrommal be nem vettek (a hunok ideje előtt) egy-egy nagyobb parti várat, s Aquincum talán soha

még ostromnak sem volt kitéve. Ez nevezetesebb esemény lesz vala, hogysem a krónikák hallgattak volna róla.

Az invasiók pedig, melyek néha nagy rablással és pusztítással, végre mezei ütközetekkel jártak, de igen ritka esetben castrumok ostromlásával, leginkább akkor történtek, mikor a római császárság trónviszályai vagy egy-egy másutt kitört nagy barbár invasio miatt a katonaság egy nagy részét elvonták a határról. A szomszéd barbárokra nézve ez volt a kecsegtető alkalom. Ily zavarok uralkodtak a III-dik század utolsó felében, mikor ismét a származát háború gyakran említtetik, s mikorról igen feltűnően, megfogynak a föliratos kőemlékek vidékünkön. De föl lehet tenni, hogy valamint a II-dik század utolja felé, úgy most sem érte pusztúlás a várost. Külső nyilt helyen való birtokok, a külvárosok, lehet, hogy megrongáltattak; de a várak megvédték magokat. Láttuk, hogy a II-dik században Marcus Aurelius korának nagy invasiója után Aquincum nem sokára coloniává emelkedik. A III-dik század barbár átcsapásai kétségkivül nem voltak veszélyesebbek. Mert habár elvitték a császárok más harczterekre a határőrök egy részét, de lehetetlen, hogy ne gondoskodtak volna a határvárak őrzéséről. Annyi bizonyos, hogy a III-dik század végén Probus császár — 276-tól 282-ig — oly teljesen lecsöndesítette a barbár mozgalmakat, hogy ezen rendkivüli férfiu már az örökös béke megalapításáról, s az állandó hadseregnek mint szükségtelennek eltörléséről gondolkozott, a mi ábránd volt ugyan, de az idő jeléül vehetjük. Diocletianus alatt, kit a 300-dik év a trónon talál, Pannonia teljes nyugalmat élvez. Ez megosztván a világ birodalmát negyedmagával, kik közt két augustus és két caesar, Pannonia Galerius caesar részébe esett, kinek nejéről, Diocletianus leányáról, nevezték el alsó Pannoniát Valeria tartománynak. Galeriusnak csak békés foglalkozás

jutott itt. Panaszkodik, hogy mig társai a harcztéren diadalokat aratnak a barbárok fölött, neki tizenöt év óta nem volt alkalma hadakoznia. — Föltehető, mint megjegyeztem már, hogy a szármátok és quádok nemcsak nyugton maradtak, hanem Rómának tettek szolgálatokat, mig velök bánni tudó császár vagy vezér parancsolt a határon. Ellenséges föllépésökért igen valószinűen mindig méltó panaszokat és mentségeket tudtak fölhozni. — Igy a IV-dik század második felében, 371-ben a rómaiak teszik túl magokat a szerződéseken, miután egészen quád földön egy elsőrendű erődöt építnek. Valentinianus, az akkori császár, a quádok terűletét nyilván római földnek tekintette, holott csak annyi állott, hogy a quádok római souzerainitás alatt voltak. Gabinius a quádok királya szerény vazallusi kérései nem nyertek meghallgattatást. Pannoniának egy akkori erőszakos parancsnoka gonosz és otromba módot gondolt ki a panasz elnémítására. Gabiniust barátságos ebédre hivja, s annak végén kiséretestől legyilkoltatja. Erre nemcsak a quádok, hanem a szomszéd népek is fegyvert fognak. Áttörnek a határvonalon. Várat nem ostromolnak, hanem a nyilt helyeket földúlják. Épen aratás idején a munkával elfoglalt embereket, barmokat elfogják. Az elejökbe küldött két legiót visszaverik. Mindamellett a római fegyver most is erőt vesz rajtok. Valentinianus 375-ben a nyugati tartományokból érkezve, Carnuntumban tölti a nyári évszakot, hol sereget gyűjtve, egy részét a quád föld pusztítására küldi. Ekkor gyorsan Aquincumhoz siet derékhadával, hol a flotta hajóiból hídat köttet, s átköltözteti seregét. A quádok hegyeikről — hihetőleg Vácznál, — hová fölkelhetőségeikkel menekűltek, réműlve látják a római sast földjükön. A sereg nemnek kornak nem kegyelmezve s a quádok hajlékait fölgyújtogatva, visszatér minden veszteség nélkűl. A császár Aquincumban tar-

tózkodik egy ideig seregével; de onnan a tél beálltával alkalmasabb téli szállást keres. Sabarián kivül nem talál más alkalmas helyet, bár az is sokat szenvedett. Aquincumban alkalmasint azért nem maradhatott, mivel az, saját őrségén és lakosságán kivül bajosan tudott elszállásolni egy nagyobb sereget, mig a mediterrán városok őrség nélkül levén, inkább adhattak szállást. Valentinianus császár igy megbüntetvén a quádokat, Bregetiumnál fogadja békéért és bocsánatért esdeklő követeiket. Támadásukat mentegetni merészlik. Fölhozzák a várépítés jogtalan voltát, — mire a császár oly indúlatba jött, hogy rögtön szélhüdés érte. [1]) Nyilván nem maga a várépítés említése tett ily vérlázító hatást, hanem annak gyors elgondolása, hogy e mentegetőzésben ezt nyomban fogja követni a vendégjog perfid megsértésének szemrehányása. Talán valósággal is a várépítés ténye fölött megalkudtak volna a quádok. Hatalmasabb motivum kellett ezen népek föllázadására. Mind a szomszéd népekkel való viszonyok, mind a védelmi rendszer szemügyrevétele azon következtetésre vezet, hogy Róma a legutolsó időig nem abban hibázott, mintha túlságosan aggodalmas defensivában a gyávaság ütött volna tanyát castrumaiban. Ellenkezőleg a barbárok megvetése és az elbizakodás tűnik ki a tényekből, s magából a határ-zóna vékony voltából. — Mint a respublica virágjában a castrum csak biztosított táborozási tanya volt, de a harcz nyilt helyre volt tervezve, úgy a császárság alatt is a limesnek ily castrum jelentése volt inkább, s a római abban bízott, hogy mezei ütközetben fogja megverni az ellenséget. A római vékony határvonal hasonlított a folyamok mesterséges parti töltéseihez, melyek meglehetős magas vizállásokkal daczolnak, de a századok alatt egyszer-kétszer történő rendkivüli áradat átcsapván raj-

[1]) Ammianus Marcellinus. XXIX. könyv. 6. fej.

tok, csak annál nagyobb terűleteken özönlik szét. — Az emberek azonban könnyen megfeledkeznek a rendkivűli esetekről, s újra az ártérbe építenek. Tiz-tizenöt évi vészmentesség elegendő elhitetni velök, hogy az ismétlődés a valószinűtlenség birodalmába tartozik.

Kitűnik a fentebbi vázlatból az is, hogy a tartományoknak az ellenséges dúlásoktól legjobban megkimélt helyei a parti erősebb várak szomszédsága volt, nem pedig a határtól belebb eső kevéssé vagy egyátalában nem védett városok. Annálfogva a polgári élet, a béke művei előbb fölvirágozhattak oly határszéli városban, minő Aquincum, Bregetium volt, mint Curtában vagy Sopianaeban. — Ezen polgári élet s a béke műveinek vizsgálatára megyek által a fenmaradt emlékek nyomán.

XIII. FEJEZET.

AQUINCUM VÁZA.

Éjszaktól délnek Aquincum hossza ugyanaz volt körülbelül, a mi ma Pest városáé, ha ezt az osztrák államvasut állomásától a soroksári utcza végéig mérem. Mértföldkövek mutatják, mint már láttuk, hogy a római város éjszaki kapuja abba a vonalba esett, melyet ma a Krempel-malomnál derékszögre a Dunának hajló héviz patak jelöl: folytatása egy hosszabb vonalnak, melyet a vörösvári völgy torkától a Dunáig húznánk ki. A déli kapu annak az ároknak vonalába esett, mely ma is elválasztja a szélesen elterjedő Ó-Budát a keskeny Ujlaktól. Igy a város hossza éjszaktól délnek 2000 ölre, vagyis egy fél mértföldre tehető.— Tengelyvonalul fölvehetjük a szent-endrei utat; annyival inkább, mivel a római mérnököknek is egyik nevezetes irányvonaluk volt. Mert a szent-endrei országutnak nagy távolságra a római vizvezetés romjai adták meg irányát. Ezen mérhetjük ki a 2000 öl hosszúságot. A mértföldköveken kivül más jelek is kétségtelenné teszik a város két végének ott létét, a hová a mértföldkövek nyomán jutottunk. A napfényre jött ismeretes adatok s a helyszinén való szemlélet két nagy épületcsoportot mutatnak. Egyik a mai Ó-Budán ben a városban s a Gyárszigeten számos emlék által ismeretes. Ez a déli csoport. Másik az egykori város éjszaki végén még szemlélhetőb-

ben tűnik föl a szántóföldek között. — Azon vonalban, melybe az éjszaki kaput tettük, emelkedik magasra a Csigadomb. Tetőtől talpig egy nagy épület romjai alkotják. Benne talált faragott oszlopfejek, föliratok s más tárgyak documentálják római eredetét. Az épület nyugatról keletre hosszúkás, s igy római módon volt orientálva. 1822-ben Németh Sándor ott oly téglamozaikot talált, minővel a gyárszigeti fürdőmedencze volt padolva; s úgy vélte, a puskaporos malom közelében is állott egy római fürdő. — A héviz patakjától délre tömegesen mutatkoznak a romok. Az ekevasnak nehéz a munkája a sok kő, tégla és kőportörmelékben. Ezelőtt tizenöt évvel hosszú dűlő hevert még legelőnek is soványon. A sínlő gyepboríték domborodásai nagyon világosan emelték ki a hosszúdad négyszög egymással párhúzamos házak alaprajzát. Mind nyugattól keletnek nyúltak, úgy, hogy az egykori utczának éjszak-déli irányt kellett tartania. Azóta mind több ily kopár tractusról takarítja el a romokat a földmívelés. — Az éjszaki házcsoport igen feltűnően üti ki még magát a Duna szakgatta partból is. A héviz patak torkolata táján kis vizállás alkalmával rakásra hever az iszapon a kő-, tégla- és cseréptöredék.

Igy az éjszaki és déli épületcsoportra kétségtelen bizonyságaink vannak. De a mai Ó-Budától amaz éjszaki csoportig egy nagy terűleten nem tűnnek fel ily jelek. Azt higyjük-e, hogy Aquincum tulajdonkép nem egy, hanem két külön helységből állott, mint némelyek vélik? — Nem tartom valószinűnek. A középrészen az alkalmasint létezett romok föl nem tünését magyarázza az, hogy jelenleg s tán sok század óta épen ide vette magát a vörösvári patak. [1]) Ez most kijutván a hasonnevű völgyből, egy

[1]) Ó-Budán Filitori-ároknak nevezik, a patak mellett fenállott selyemfonó-gyárról.

darabra keletnek tart. Ha folytatná irányát, a város régi éjszaki árkába jutna, a hol a héviz patak foly. De a Csigadomb irányában megkanyarodik délnek és délkeletnek, s csak a Nagysziget közepével szemben szakad a Dunába, egyszersmind terűletünk közepe táját jelölve. Szabálytalan folyása, rendetlen neki duzzadásai, okozott ingoványai és iszapolása apránként nagy pusztításokat tehettek a romok közt, még pedig költözködései által széles terjedelemben. Kényelmesebb mély árkot nyitott a Duna áradásainak is, hogy versenyt pusztítsanak vele. A város kettős volta mellett azt a valószinűséget lehetne fölhozni, hogy az egyik lehetett régi, a másik újabb. Ámde mindkettő elég régi; mindkettő megvolt már a II-dik században. Hogy az alsó rész, a mai Ó-Buda megvolt, az bizonyítja, hogy a nagyobb nyilvános épületek nyomai ott találtattak. A felső csoport régi voltára elég legyen egy kétségbevonhatlan adat. Egy föliratos követ találtam magam a Csigadombon, mely a III-dik század elejéről szól ugyan; de egyik pogány isten ódonság miatt roskadozott templomának kijavítását örökíti meg. E szerint már a III-dik század elején a templom igen régi volt, — tehát legalább is a II-dik század közepén építették. Igy, ha a felső csoport az alsóval megvolt utóbb nevezett században, hihetetlen, hogy a következő mintegy háromszáz év alatt a két rész közti hézag be ne népesedett volna. A föliratokban nem találjuk semmi nyomát egy ikervárosnak. A „Notitia“ azon kifejezése, hogy a II-dik legióban egy „alsó részt“ és egy „felsőt“ különböztet meg, egy tudtommal meg nem fejtett talány, melyhez hasonló előfordúl Bregetiumra és más városra nézve is. Mindezek kettős városok lettek volna-e egy ugyanazon partján a Dunának? Ha a „superior“ és „inferior pars“ topographiai eredetű kifejezés, azt lehetne mondani, lehetett csakugyan egy alsó és egy felső castrum

ugyanazon egy helynév alá foglalva. De épen a név azonos volta mutatja egyűvé tartozásukat. Ha létezett hát egy castrum az éjszaki kapunál és egy másik a déli csoportban, csak annál bizonyosabbnak vehetjük, hogy a köztük levő tért a cannaba, s idő folytán egy polgári város töltötte ki. Igy a hosszúra nyúlt Aquincumot alig képzelhetjük másnak, mint szakadatlan egy városnak, s valamint az adott két végpontból kihúzhattuk a hosszúság egyenes vonalát, úgy az adott két városvéget egy népes síkká egészíthetjük ki. A város hossza igy meg levén állapítva, nagy kérdés, mily széles lehetett. Azon tengely-vonaltól, melyet a mai sz.-endrei utban vettünk fel, jobbra és balra elég széles mezeje volt kiterjednie Aquincumnak. Mert ha a vörösvári völgy torkától a Dunáig való vonalat veszem alapul, mely mintegy 1800 öl hosszú, egyik oldalnak a hegyek alját, másiknak a Duna partját, s egyenes vonalakat húzok ki a déli kapúig, mely a háromszög csúcsát alkotná, a közbefogott térség körülbelűl egy millió nyolczszázezer négyszög öl, vagyis 1500 magyar hold, [1]) holott Pest minden városrészének beltelkei összesen 1400 holdat sem tesznek egészen. — Azonban nincsenek támaszpontjaink arra, hogy a várost a hegyek aljáig szélesítsük ki. Az épületromok a szent-endrei ut melletti vizvezetés-romoktól a Duna felé mutatkoznak sűrűbben. Ezen vonaltól a hegyek felé s magokon a hegyoldalokon inkább koporsókból állanak a leletek. Eddigi ismereteink nyomán azt mondhatjuk, a nagy vizvezetés vonala vagy a város legnyugatibb határa, vagy a nyugati széle felé vonúlt el ben a városban. Azért a fenirt háromszögből egy levonni való, a szent-endrei ut és a hegy közötti nagyobb rész. De ezen levonás mellett egy pótlékot kell hozzávennünk. Vissza kell hódít-

[1]) 1200 öles holdat kell érteni.

nunk, amit a Duna másfélezer éves szakadatlan ostrommal az egykori városból eltulajdonított medre és szigetei számára. Észrevétlen lassú volt a foglalás, de újabb időben mégis rajta kapták. A hajógyár szigetén több nevezetes római emlék mellett egész épületeket, egy fürdőházat találtak. A Duna amaz ágában, mely az ó-budai szigetet ma elválasztja a száraztól, két tetemes kőfal fekszik keresztben a vizszín alatt. Egyik a kis lánczhídon felül 120, a másik azon alúl 37 ölnyire, mi elárulja, mit mivelt itt a folyam.[1]) Abból, ami ezelőtt másfélezer évvel szakadatlan continens volt, még pedig kő épületekkel megrakva, elszakasztott egy jó darabot szigetnek. Azt a törekvését, hogy mindinkább a jobb part felé foglal, s amennyit ezen nyer, ugyanannyit elveszít a balparton, hogy csak nagy árvíz idején szálljon meg rajta nehány hétig, — itt historiailag is bebizonyította. Némelyek sejtelme szerint nemcsak az ó-budai Nagy- és Gyárszigetet lehet egykori száraznak vennünk, hanem a most már elenyészett Fürdőszigetet is, melyről a természeti viszonyok leirásában szólottam.

A mult század elején Bél Mátyás még fűzfa bokrokat látott a szerinte kétszáz lépés hosszú és hatvan lépésnyi széles zátonyon, melyet azonban a magasb vizállás elborított akkor is. A Margitsziget felől, melynek mintegy felső folytatása volt, csak iszapból állott, hol több meleg forrás fakadt. „Mondják, itt meleg fürdők voltak hajdan, s mutatkoznak is nyomai; mert a meleg viz tavat képez és romok is láthatók“ stb. 1823-ban Németh Sándor régiségbúvár szerint a Fürdősziget az uj-pesti és a Margit-sziget közt nyúlt el hosszan, de csak csekély vizálláskor látható. Két-

[1]) Zsigmondy Gusztáv ur lelkiismeretes fölvételei nyomán, melyek — fájdalom — még nem láttak napvilágot, bár régóta készülnek. Szives készségének köszönöm ezen s némely más adataimat.

ségtelennek tartja, hogy itt egykor római fürdők voltak, valamint azt is, hogy egykor száraz lábbal lehetett a Margitszigetről erre átkelni. „Bizonyítják ezt a még most is — 1823-ban — látszó, mintegy ölnyi szélességű romok. Mind ezen Margitszigetbeli, mind pedig az ó-budai parton a Dunába imitt-amott benyúló, s most is észrevehető omladékok azt a régi hagyományt látszanak megerősíteni, hogy a rómaiak idejében a Dunának nem az az ágya és folyása volt, a mi most.“ [1])

A Tudományos Gyüjtemény szerkesztője megerősíti s szabatosabban közli azt az adatot, mely szerint egy vizalatti, másfél ölnyi széles kőfal tartott a Margitsziget éjszaki csúcsától a Fürdősziget déli csúcsa felé. Legujabb időben, mikor a dunaszabályozás munkálatai elkotorták ezt az egész zátonyt, több római emléket találtak, bizonyságúl, hogy azt is lakták a rómaiak. Ama vastag fal a Margitsziget csúcsánál mutatná az összeköttetést. Ezen jelekből azt következtethetjük a római korbeli Duna térképére nézve, hogy a budai part magában foglalta mint szárazt, a Margitszigetet is, a Fürdőszigettel, a Nagy- és Gyárszigettel együtt. De kárpótlásúl mély dunameder lehetett az uj-pesti sziget. Ez később képződött, mikor a folyam ama szigeteket alakítva a budai part felé húzódott. Lejebb pedig folyt azon egész tractuson, melyet ma Vizafogónak nevezünk. Maig is ingovány ez, s kedvencz medre a nagyobb áradásoknak. A mai váczi országut és a dunapart közti tér egy igen tetemes folyamágnak elegendő, — levén ez a mai félig-száraz szalag középszámítással mintegy 300 ölnyi, holott a lánczhídnál az egész folyam 200 ölnyi széles.

Ha a héviz patak dunai torkolatától egy vonalat

---

[1]) Tudományos Gyűjtemény. 1823. VI. k. 4 lap.

húzunk a Margitsziget csúcsáig, abba bele esik a Nagysziget keleti partja. De a folyamba belebb vihetjük a vonal végpontját, s onnan vonhatunk egyenest a Margitsziget éjszaki végéhez. Ez a vonal a Margitsziget felső részében találkozik az ó-budai déli határvonallal. Egy párhuzány áll elő, melynek éjszaknyugati sarka a Krempelmalom melletti Csigadomb; éjszakkeleti sarka ettől 700 ölnyire a Dunába esik; délkeleti sarka a Margitsziget felső részében van, délnyugati sarka az ó-budai hegy aljában a téglagyárnál. Ennek térfogata, levén az éjszakdéli vonal hossza 2000 öl, — 1166 hold. Azonban nem bizonyos, mily terjedelemben töltötte be az egykori város ezt a keretet. Azért óvatosan, de biztossággal vehetjük felét ama területnek, — azaz 583 holdat, mint Aquincum egykori belső telkeinek összegét. Ennyit megtesz a leirt párhuzánynak csak a mai szárazhoz tartozó része a Gyárszigettel és a Duna itteni legkisebbik ágával együtt. Ezeket már biztosan tekinthetjük classicus földnek. Igy fele szélességre szállítottuk a hosszúkás párhuzányt. De ez a minimum, mert mint a romok kézzel foghatóan mutatják, a város mind éjszaki, mind déli végénél ezen korláton túl kiszélesedett, — úgy hogy fentebbi számot biztosan kikerekíthetjük 600 holdra. Elég nagy tér egy jókora városnak. Mert Pesten a Belváros csak 91 holdat foglal el; a legterjedelmesebb városrész, a Terézváros mintegy 452 hold. A Lipótváros a Terézvárossal együtt kevés híjján 611 hold levén, körülbelül egyenlő Aquincum beltelkeinek kiterjedésével. — Miképen vethetnénk már hozzá a lakosság számához? Azt nem tehetjük föl több okból, hogy a mai pesti Belvárosához hasonló sűrűségű volt a lakosság, hol egy holdon 273 lélek lakik. Sok volna a Terézvárosnak is 163 lakosát vennünk. A Józsefvárosnak körülbelül 100 lakosát

számítván egy holdra, Aquincumnak 60,000 lakost adhatnánk. Veszem azonban azt a városrészt, hol aránylag nagyon kevés az emeletes ház, s a telkek elég nagyok: a Ferenczvárost, hol mintegy 81 lélek él egy hold területen. Kijő ily módon Aquincum lakosainak száma gyanánt 48,600 lélek. Igaz, a rómainak több nyilvános épülete volt, mint Pest bármelyik részének, oly épülete, melyben nem szoktak lakni. Ilyenek a templomok, egy törvényszéki csarnok, a curia, vagyis városháza, a fürdők s talán circus és szinház. De azt leszámítva, a térrel gazdálkodóbbak voltak mint átalán szoktak minden időben a kerített városok falain belül. A római telepek utczái keskenyek, a házak sűrűn egymás mellett, bár némi hézagot hagytak minden egyes ház között. Pompejinak a várfalakon belüli egész terjedelme mintegy 647,000 négyszög méter, mig az Aquincumra nézve fentebb felvett 600 hold, mintegy harmadfél millió négyszög méter volna. Igy utóbbi körülbelül négyszerte nagyobb terület amannál. S mégis hozzávető számítások szerint Pompeji lakosainak számát 40,000-nél többre becsülik.[1]) De utóbbinak Rómához való közelsége, s a görög müveltségnek ottani virágzása, — továbbá az, hogy a város a római classicus kornak épen fénypontján emelkedett föl több százados római befolyás alatt, — mig Aquincum távol a központtól, s a görög müveltség befolyásától, a birodalom hanyatlása kezdetén, s ekkor is csak mintegy két-háromszáz év munkája, — megfejthetővé teszik, hogy a dunapart coloniája sem az épületek fénye, sem a házak nagysága, s a lakosság sűrű voltára nézve nem versenyezhetett a vezuvaljai várossal. A városoknak idő kell a természetszerű s azért lassú emelkedéshez. Pompejiban találtak emeletes, s némely három emeletes háza-

[1]) Overbeck Pompeji. 560. lap. 17. jegyzet.

kat is. Ezek kétségkivül a város első korszakában még földszintiek voltak. Positiv adatok hiányában nem lehet Aquincumban mást, mint a rómaiak által inkább is kedvelt földszinti s kevés számu emeletes házakat tennünk föl, s azoknak is régi római modorban egy kis kertjök is volt, — mint Pompejiban a régi házaknak.

Voltak, kik 80—100 ezer lélekre becsülték Aquincum lakosainak számát, a miben nincs lehetetlenség, tekintve a terjedelmet. A mi számításunk mérsékelt. Ezen mérsékelt számítás sem engedi föltennünk, mintha az egészen, vagy túlnyomóan katonaváros lett volna. Egy egész legio, segédcsapataival egyetemben, vagy 12—13 ezer ember. Holott a mai Ó-Buda, mely csak kisebb részére fészkelte magát a római városnak, 16,000 lelket számlál az ő szegényes földszinti házaiban. Tehát az egész legio mindenestül még ezt a tért sem töltötte volna meg egészen. Már azt is láttuk, hogy a legiónak csak némely része szállásolt itt némely segédcsapattal. S csak nagyon kivételes eset lehetett, mikor az egész ide vonatott össze. Ami itt állandóan lakott, elfért egy-két kaszárnyában, a castrumban. Ha negyvenezer lelket adunk a városnak, a katonaság aligha tette annak tizedét. Helyőrségnek tetemes; de messze van attól, hogy katonavárosnak tarthassuk azt.

Az egykori város, talán párhúzamban az akkori dunaparttal, egy oly hosszúdad párhuzány volt, melynek hossza mintegy hatszorta volt nagyobb, mint szélessége, fenebbi mérsékelt számításunk nyomán. A római merev mérnöki szabályoknak igen megfelelő alak annyiban is, hogy nagyjából orientalva volt. Elég szabályosan lehetett, mint szerették, éjszaktól délnek húzni egy fő vonalat, s rajta keresztben a mellékeseket kelettől nyugatnak. Az egykori épületek még kivehető alaprajza, mint az éjszaki csoportra nézve megjegyeztem, elég szabályosan mutatja

ezen tájékoztatást, melytől a római csak ott tért el, hol a természeti viszonyok meg nem engedték követését. Ó-Buda síksága pedig önkényt kínálkozott erre a dunapart és hegysor meglehetősen határozott iránya által. A római valamint országutjaiban, úgy városai és szántóföldei rendezésében kitűnően mérnök nemzet volt, s a számtani szabályoknak vallásos szokások, vagy keresztyén nyelven, babonák adtak költőiséget.

Aquincum lakott hely volt már a rómaiak előtt, s később egy legio táborhelye, mi nem vonta maga után szükségkép a korábbi lakosok kipusztítását, sőt láttuk jeleit is, hogy azok részben megmaradtak. Mikor Trajanus alatt először települt ide valamelyik legio, az történhetett, ami Sziszeken Tiberius parancsára, hogy a celta város egy részét a legio a maga számára körűlsánczolta, a másik részben meghagyta a benszülötteket, kész külváros gyanánt, amiből azt is következtethetjük, hogy némely celta helység épen nem valami kis falu volt. Aquincumnak is mindjárt kezdetben benszülöttekből lehetett külvárosa. Később a II-dik század folytában, mint municipium mind jobban megnépesedett, úgy hogy mikor colonia rangra emelkedett, korántsem volt új telepítvény. Mindamellett vagy a municipium, vagy a colonia megalapítása kétségkivűl egy új fölméréssel járt, melyben először is a vár építendő falait jelölték meg mérnöki nagy avatottsággal, de őskori vallásos szertartásokkal. A császár külön kormánybiztost küldött ki, kit Romulus melléknevével conditornak neveztek. A kimaradhatlan augurok kiválasztották a szerencsés napok egyikét, melyen a conditor csak e czélra használt sajátságos tógában állott ki a hely szinére, hol készen várta az őskori eke, melynek kereke nem volt s egy bika meg egy tehén volt bele fogva. A conditor, hogy munka közben baljóslatú tárgyakat ne láthasson, a tógát a fejére borította s szent énekek

közt kezdte kivonni a barázdát, mely a vár falának alaprajza volt. Ezen munkában balról jobbra kellett haladni, mint az imádságban. Vigyázott, hogy a barázdából kiemelt föld befelé forduljon. Mikor oda ért, ahol a leendő falon kaput kellett hagyni, ott fölemelte az ekét, azaz portálta, miből a kapunak „porta“ neve származott.[1]) A várfalakat ezen barázda vonalára építették. Ez volt a keret; de a leendő vár belsejében is igen részletesen kiszabták az utczákat, téreket, házhelyeket. A város, ha semmi sem akadályozta, oly formát nyert, mint a római legiók tábora, melyben két fő utcza vágta keresztben egymást, s a két tengely közti tér párhuzányokra szabatott. Azonban, ha már az első században Aquincum egy ily állandó legio tábornak helyet adott, még ugyanazon században a lakosság túl nőhette azt, ha tán benszülött lakosság nem maradt is, ami pedig nem valószínű. A terjeszkedés esetéről is előre volt gondoskodva. Mert a mérnökök nemcsak a város falain belül, hanem az egész határban hasonló szabályossággal mérték ki a vicinális utakat és osztották föl a szántóföldeket, mi megszabta előre a város növekedésének irányát és alakját.

Egész tökéletességgel ritkán volt kivihető a castrumok négyszög alakja s abban a jellemző kereszt. Mert csaknem minden esetben korábbi telep állotta utját, vagy valamely természeti akadály, minő a szántó földekre nézve a mocsáros vagy sziklás fölület, hegy, sőt őserdő volt. A telepedés előtt már szántóföldnek elkészített terület osztatott ki. Fejtegettem fenebb, hogy a római nem szeretett a germánokéhoz hasonló miveletlen földön szállásolni. Ezen

[1]) Qui urbem novam condet, mond Cato, tauro et vacca aret, ubi araverit, murum faciat, ubi portam vult esse, aratrum sustollat et portet, et portam vocet.“ Schriften d. römischen Feldmesser. Ed. Lachmann. II. k. 294. l., hol a szertartás le van irva.

föltevésünk bizonyossá lesz egy római törvény által, mely szerint csak olyan helyre szabad telepedni, hol kész szántóföld és kaszáló van (qua falx et arator ierit), bár a szántóföld arányában nemcsak kaszálót, hanem erdőrészt is kapott a megtelepedő katona, kit igen jellemzően a coloniák pénzén nem gyilkoló fegyverrel, sem irtó fejszével, hanem kezében ekével látunk ábrázolva.[1]) De ha a római coloniák és municipiumok csak oly helyeken támadhattak, hol kész szántóföldek voltak, természetes, hogy kész helységekben, vagy azok mellett támadtak, hol el kellett térni a fölosztó vonalak szabályosságától kisebb-nagyobb mértékben. De az eszmény felé törekedtek, ahol csak lehetett, s úgy látszik, Aquincumban és mezején meglehetős szabályos parallelogrammokat vonhattak. Talán már az ős lakóknak a terület minősége nagyjából megadta a hasonló irányt. És Pannoniában mintaszerű volt a mérnökök eljárása. Mint a Trajanus korabeli Hyginus mérnök irja: „Minap — úgymond — egy katonaviselt, s saját foglalkozásunkban kiváló tehetségű férfiu, midőn Trajanus császár parancsára és nagylelkűségéből a veteránok szántóföldjeit kijelölte, az ércztáblára vésett térképeken oly jól megjelölte kinek-kinek birtokát, hogy ezen tartományban semmi pör nem támadhatott a birtokra nézve.“[2]) Más helyen ismét példáúl hozzák fel, hogy Pannoniában minden föld a maga termése szerint pontosan meg van becsülve. Vannak első, másod osztályú földek; aztán kaszálók, makkos erdők, közönséges erdők, legelők. Adójok termékenységökhöz képest van holdanként kivetve.[3]) Ha ez alkalmas világot vetni a közgazdasági viszonyoknak hasonlíthatlanúl fej-

[1]) Schriften d. römischen Feldmesser Ed. Lachmann II. k. 360. l.

[2]) I. m. I. k. 121. l.

[3]) U. a. 205. l.

lettebb voltára, mint aminőt a középkorban találunk, — bizonyítja a pannoniai mérnökök avatottságát.

Az iróknál fenmaradtak némely császárnak nagyobbmérvű gondoskodásai Pannonia földmivelésének emelésére. Igy a pannoniai születésű kitűnő császár, Probus, megszüntette azt a tilalmat, melyet mintegy kétszáz évvel előtte Domitianus adott ki, mely szerint a tartományokban a szőlőmivelés megszoríttatott Italia javára. Azonban nem hihető, hogy ő ültetett volna először szőlőt a Duna mentén. Muchar „Noricum"-ról irt érdekes könyvében azt a véleményt nyilvánítja, hogy már a rómaiak betelepedése előtt volt szőlő termesztés ezen tájakon. Annyi bizonyos, hogy a későbbi császárság korában, egy egyidejű iró festőileg szőlőhegyeket tükröztet a Duna egész folyásában. Probus ellen nem a szőlők ültetése miatt lázadtak föl katonái, mint némelyek tévesen irják, hanem a miatt, hogy mocsárokat akart velök lecsapoltatni, amit megalázó munkának tartottak. Mindamellett a III-dik század elején Galerius császár, kinek részébe Pannonia tartozott, a határokon uralkodott nyugalmat arra használta fel, hogy a Balaton egy részét a Dunába csapoltatta le, s mocsárokat, erdőket irtatott.

XIV. FEJEZET.

AQUINCUM ÉPÜLETEI.

A kik ily szabatosan tudtak mérni mezőt, hegyet, erdőket, a kik tervezni, vezetni és végrehajtani birták a nagy uthálózatokat, azok tudtak épületeket tervezni és építni is.

Egyik legrégebben ismert épületmaradvány az ó-budai floriántéri említett légfütő, vagy hypocausis. Rábukkantak 1778-ban február 3-dikán. Egy jobbágy mészvermet ásva, a felület alatt 8 lábnyi mélységben akadt rá. Mária Therézia helybenhagyásával s mintegy rendeletére ásatta, vizsgálta meg Schönvisner. Sőt a mi példátlan, a romhoz való bejáratot fedéllel biztosították az eső, és zárral az emberi rongálás ellen. Azóta sem történt hazánkban ily tüzetes fölvétel és nem jött ki római archaeologiánkban csak távolról is ahoz hasonló értekezés, mint a melyeket a kutató irt. — A látogató ezen romokhoz lépcsőkön jut alá, a mai fölület alatt vagy másfél öl mélységre. Egy setét pinczét lát elterjedni kelet felé, melybe felnőtt embernek két okból bajos bejutni: egy az, hogy a pincze feneke és födele közt nincs egészen négy lábnyi magasság, — tehát csak meghajolva hatolhatna be; — más az, hogy a pinczefélének egész ürege oly sürün van kőoszlopocskák soraival beültetve, hogy csak gyermek fér el a

hézagok közt, s a kik belebb hatolnak, nemcsak az oszlopok összébb szorúlta, hanem a levegő rekedt volta miatt is nehezen jutnak az üreg fenekéig. Mindemellett Schönvisner közli ezen földalatti oszlopsereg egész alaprajzát, mely körvonalaiban egy párhuzány volna, ha egyik vége kördedre nem domborodnék ki. Ezen körvonalak hossza mintegy 8 öl (47 láb), szélessége 6 ölnyi (24½ láb). Az oszlopkák, melyek ezt az egész ürt betöltik, 4 lábnyi magasak, s hengeridomuk átmérője mintegy 10 hüvelyk, közel egy lábnyi; egymás közt mintegy másfél lábnyi hézagot hagynak, úgy hogy a talapzatok csaknem összeérnek. A nagy üreg fő részében ily henger oszlopok vannak trachytból egyszerűen faragva; körded vége felé pedig téglából állanak a négyszögű oszlopok. Hosszában 15-évei, széltében 13-ával vannak sorakoztatva. Schönvisner idejében már hiányoztak közűlök, — összesen 105-öt számlált meg. — Az oszloptalpak alatt a feneket a mésznek poronddal s törmelékkel való vegyűlete teszi szilárddá, s alatta téglapad. Az oszlopok fedele rétegzetes szilárd lappá áll össze. Legalól az oszlopfejeken négyszögű vaskos téglák; rajta mészszel-poronddal vegyített téglatörmelék, s e fölött egy réteg mozaikszerű padolat fehér, szürke és piros kövecsekből, melyek keményen összetartanak. [1]) — Ugyanezen üregben talált Schönvisner egy egészen agyag csövet, mely egy mesterséges mai kályhabeli melegvezetőhöz hasonlít. Négy lapja közűl kettő széles és kettő keskenyebb, alúl-fölűl szabad a nyilása. Egy kisded lapított kéménynek tűnik fel. Hossza nagyobb egy lábnyinál, s keskenyebb oldalain háromszögű szelelő lyukak nyilnak. Végre

[1]) Pavimentum sectile-nek nevezték ezt a nem tulajdonképi értelemben vett mozaikot, melynek figurái hasonlitottak a mai csinosabb parquette-koczkázáshoz. Az ily oszlopok feletti padlatot suspensurának nevezték.

talált buvárunk föliratos téglákat is: kettőt a II. legio adjutrix bélyegével, egyet a breucok VIII. cohorsáéval. — Ez nagyjából a leletben az említésre méltó. — Mind a múlt századbeli vizsgáló, mind mai régiségbuváraink azt a meggyőződést tették átalánossá, mintha ez a római alépítmény nem lehetne egyéb egy római fürdő fűtőjénél. Lehetetlenség nincs benne. Mind a Pompejiban, mind másutt talált fürdőromok közt még alakra nézve is hasonló alépítményt leltek, s a hol fürdőhöz volt alkalmazva az ilyen, egy-egy izzasztó légfürdő számára szolgáltatta a hevített levegőt. — Ezelőtt száz évvel másutt nem, csak régi fürdőknél volt ismeretes ez a szerkezet; — s a világ bármely régiségbuvára nem mondott volna mást, mint Schönvisner. Azonban ma már, bővebb tapasztalás nyomán nem lehet e véleményt egyszerűen elfogadnunk. Mert először nincs egy positiv adat, mely arra jogosítna fel, hogy valamely fürdőrésznek tartsuk a floriantéri romot. Másodszor, most már számos külföldi lelet bizonyítja, hogy az éjszaki hideg égalj alatt a római a házak fűtésére is épen ilyféle melegosztó pinczehelyiséget használt, melyet görögösen hypocausisnak (alúl fűtőnek) nevezett. A fűtés módja hasonlított a mai légfűtéshez. — A pinczét helyettesítő alsó üregben egy hatalmasan fűtött nagy kemenczének, mely praefurnium nevet viselt, minden melegét bebocsátották azon oszlopos üregbe, minőt a Floriantéren ismerünk. Ez az üreg mintegy a meleg réservoirja volt, s magában is egyenlőbbé tette a mérsékletet, mintha közvetlenül a kályhából sugárzott volna ki. Az oszlopok nem voltak egyébre valók, mint hogy a szoba vagy terem fenirt mozaikos pallóját tartsák. Annak a pallónak pedig azért kellett olyan anyagokból állania, a minőnek irtuk, hogy maga is melegen tartsa a fölötte levő lakást. — Azonban a fűtés nemcsak a padlaton keresztül történt. A fenirt

négyszögű cserépcsövek egymásba illesztve, s a szobák falaiba beépítve, a meleget a hypocausisból a falakba vezették, hol alkalom szerint elzárható nyilásokon áradt ki a meleg lég. Föl lehet tenni bizvást, hogy egy nyolcz ölnyi hosszú, hat ölnyi széles, négy láb magas, s igy vagy 4000 köbláb féretű ily hypocausis nemcsak a fölötte levő egy pár szobának adott meleget, hanem egy igen terjedelmes épület fűtésére elegendő volt, s elvezethető csövek segedelmével igen sok felé. A fűtés erejétől és tartósságától, vagyis a praefurnium működésétől függött az eredmény. Azért a floriantéri fűtő, meglehet egész egy kaszárnyát melegített, melyben a legionariusok és a breucok cohorsa is elfért. Feltűnő, hogy az üreg magassága nagyobb, mint más hypocausisnál, melyről alább szólok. Lehetett más nyilvános épület melegtartója is: az egy városban sem hiányzó börze-féle basilicáé, melynek egyik végénél törvényt szolgáltattak, s mely a forumon szokott állani; lehetett a legio praetoriuma, melyben a parancsnok lakott; de tartozhatott egy gazdag magános palotájához is. Franczia országban és Britanniában a mezei tanyákon (villae) sem hiányoztak. [1]) Nem lehetetlen, mint mondám, hogy egy fürdő maradványa; de százszorta kevésbé lehetett az, mint valamely más épületé. Mert az bizonyos, hogy climánkban meg nem élt a római téli fűtés nélkül. Már ha csak kétszáz nyilvános épületet s vagyonosabb gazdáju házat veszünk föl Aquincumban, melyben volt mód hypocausist építeni, — ellenben két nagy nyilvános fürdőt, a valószinűség a mellett, hogy a Floriantéren egyszerűen téli fűtésre használt hypocausis állott, százszorta nagyobb, mint a minden alap nélkül való eddigi hit mellett. — A hypocausis a kis lánczhid-főtől kétszázharmincz ölnyire,

[1]) Caumont (I. k.) több ilyennek alaprajzát közli.

nagyjából a szent-endrei ut fő vonala irányában esik, a mai Ó-Budának is közepe táján. Nem azt kell ebből következtetni, hogy a nagy vizvezetés egyenest ide tartott, hanem, hogy a mérnöki egyik fővonalban esett az illető épület. Különben hossza nyugattól keletnek, szélessége éjszaktól délnek volt irányozva. Ha az éjszaki csoportba tartozó Csigadomb romjaitól a legdélibb pontok egyikét képező Királyhegyig egyenes vonalat húzunk, a mi floriántéri romunk ezen vonalba esik. Alkalmasint csak egyik sarkát jelöli egy nagy épületnek, még pedig nyilvános épületnek. Ez, kapcsolatban az említett föliratos téglákkal azt engedi következtetnünk, hogy nyilvános épület állott itt, talán egyike a római megtelepedés legelsőinek, mikor a várost és határát kiszabták a mérnökök.

A másik nagy épület, melynek nyomaira akadtak, úgy látszik, amphitheatrum. A város legnagyobb épülete lehetett. Rajta egy kisded városnegyed áll, közel 30 földszinti házzal, a mi különben semmi ahhoz képest, hogy Nimes-ben, a mai Franciaországban, az egykori amphitheatrum romjain egy 2000 lakost számlált városnegyed emelkedett a középkorban, s a ma azon helyen emelkedő épületekben 15,000 ember lakása fér el. [1]) A mi úgynevezett amphitheatrumunk Ó-Buda délnyugati sarkán fekszik, s Királyhegy tisztességes névvel illetik ma. [2]) Legjellemzőbb az, hogy átalán hegy nevet érdemelt, — ma még domb névre sem méltó, oly kevéssé emelkedik környéke fölé. — De ez a név nem támadt ok nélkül. Régen, mig oda nem telepedtek a házikók, kétségkivül a romok legalább is oly emelkedést alkottak, minő a Csigadomb. Az omladék kö-

[1]) Friedländer Sittengeschichte, II. 292. l.

[2]) 1823-ban ily sokféle neve volt: „Hundsberg, Schintersberg, Galgenberg," a fent nevezetten kivül. Németh Sándor a Tud. Gy.-ben.

veit és tégláit az ó-budaiak apránként elhordván, helyet csináltak a most rajta fekvő házaknak. Hogy még a XVIII-dik században ez a domb kivül esett merőben a városon, mutatja régi „bitó-hegy“ (Galgenberg) neve. — Marsigli kétségen kivül az ő korában még a mezőn, a várostól jó messze feküdt ezen romhegyet nézte és rajzolta az egyik római castrumnak, mire bizonyság az, hogy a Duna folyását véve, az ő castruma szintúgy, mint a Királydomb, kissé alább fekszik a templomos, tornyos, akkor parányi városkánál, s tőle egy árok van a Dunáig húzva, mely szerintem nem egyéb Ó-Buda említett árkánál, mely ma is déli határvonala. [1]) Nem lehet azon fenakadni, hogy Marsigli térképén négyszögűnek van kirajzolva az, a mi, mint később kitűnt, tojásdad alakú kőfal. A romhalmazban nem lehetett kivenni, ép úgy mint a Csigadombnál nem, a valódi alaprajzot. Eleve föltette az iró, hogy a rom egy castrumé, s azért rajzolta szögletesnek. Azonban a XVIII-dik század nem háborgatta a Királyhegynek százados rosz álmait. Végre 1820 körül történhetett, hogy Németh Sándor, mint maga beszéli, „ráakadt egy ó-budai zsellérre, a ki a maga kunyhójában hátul pinczét igyekezett ásni, de egy körülbelül ölnyi vastagságú kőfal miatt, melyre a föld alatt talált, s melyet semmiképp le nem ronthatott, szándéka füstbement. Én — folytatja ugyanazon dilettans — ezen földalatti romokat szorgalmasabban megvizsgáltam, s kihallgatván a szomszéd házak birtokosait, meggyőződtem, hogy ezen dombocska körül ovalis figurában mindenütt olyan vastag, mintegy apró kamarácskákat képező kőfalak állanak. Ezen ovalis kerületnek közepében pedig, a hol a ház-

[1]) Szerintem Römer (Arch. Közl. III. k. 50. l.) tévedett, mikor Marsigli castrumát Ó-Budától messze éjszaknyugatnak a volt selyemfonóhoz helyezte iratában, mig saját utánzott rajzában az inkább délnyugatnak esnék.

birtokosoknak zöldséges kertjei vannak, teljességgel semmi régi romok nem fordúlnak elő.... Könnyen eszembe jutott, hogy ezen romok minden tekintetben megegyeznek a néhai velenczei Istriában levő pólai amphitheatrum romjaival.“ [1]) Idéztem ezt azért, mivel ebben a tárgyban enynyiből áll ezideig minden tudományunk, mig remélhetőleg nem sokára Zsigmondy Gusztáv ur pontos mérnöki fölvételei napvilágot láthatnak, melyek ezen romra nézve, legalább az ovalis alakot be fogják bizonyítni, valamint terjedelmét pontosan meghatározni. Semmi legkisebb valószinűtlenség nincs benne, hogy Aquincumnak ily nagy mulatóhelye volt. Mert Daciában, hol a római megtelepedés körülbelűl egyidejű Aquincuméval, nemcsak a fővárosban, hanem Parolissumban is volt amphitheatrum. A Királyhegy mai szabálytalan, hosszúkás hatszögén mérve, az ellypsis hossza mintegy 190, szélessége mintegy 130 méter lehetett, mig Pompeji hasonló épűletének hossza csak 130, szélessége 102 méter.

Városunk egy avatott, érdemes történetirója, Schams, Aquincum egykori lakosainak számát 80—100 ezer emberre teszi. Számításának alapja az, hogy becslése szerint az amphitheatrum — melyet Németh régiségbúvár közlése nyomán fogadott el annak, — képes volt 8000 néző befogadására. Kétségkivűl Pompeji hasonló épületéről vette az analogiát. Ez, mint láttuk, kisebb volt az aquincuminál, ha fentebbi számításom a királyhegyi szabálytalan térrajzra nézve nem csal. A pompejibeliben ujabb számítások szerint 4—5 ezer néző fért el, s ebből következtetik újabbkoriak, hogy 40—50 ezer lakosa lehetett. [2])

[1]) Tud. Gy. 1823. III. k. 12. l.

[2]) Régebbiek, mint Donaldson 5,000-et mond, Kephalides 3824-et (Pauly's Realenc. V. 1865. l.) Hazánkfia agyagfalvi Góró 20,000 emberről beszél. Schams i. m. 1822-ben jelent meg. A pompeji méreteket Overbecktől veszem. Egy sokat dicsért,

Ha azonban majd a mérnöki alapos felvétel nem mutatná is nagyobbnak az egykori amphitheatrumot emennél, megerősíttetnék az a számításunk, melyet a város kiterjedése alapján nyertünk.

Az amphitheatrumoknak, legalább Olaszországban, födele nem volt, s a nap heve ellen csak sátorszövet takarta a néző helyet. A mi climánkban vagy állandó födéllel kellett ellátva lennie, vagy csak nyáron volt használható, mint arénáink (nyári szinházaink), melyek nevöket is az amphitheatrum közép, játszóhelyétől vették, melyet Németh a zöldséges kertek alatt vél feküdni. Azért nem találni ott romokat, mert az aréna tág, szabad tér volt. Mig a theatrumok félkört ábrázoltak, az amphitheatrum ki volt egészítve körré, vagy ellypsissé, melynek számos bejárata volt minden oldalról. De nagyobb volt a különbség a rendeltetésre nézve. Az amphitheatrumban a szereplőt nemcsak színre, hanem valóban megölték. A halálra ítélt gonosztevőket itt végeztették ki vagy párbaj, vagy fenevadak által, a közönség mulattatására. Mikor gonosztevőkben rosz volt a termés, hadifoglyok, rabszolgák, kik erre be voltak tanítva, harczoltak a létért. Idő folytán ilyenekből külön testületet alakítottak, nevelőintézettel, melyben a gladiator mesterséget kellett tanúlni. Szabad emberek is önkényt állottak be a testületekbe, s az életmód amily megvetett volt a császárság kezdetén, később oly dicsőséget és jutalmat biztosított a vívásban magát kitűntetett gladiatornak. Ezenkivül császárok és gazdagok s talán hatóságok is egész állatkertet tartottak ragadozó nagy állatokból, melyeket még azonkivül külön szoktattak emberevésre, mint Valentinianus császár két hires cannibal medvéjét. Afrika és Ázsia böven

---

de általam sok részben számos lényeges dolgot meröben kifelejtő munkának találtam, mig a mellékes részletekre nagy figyelmet fordit.

szolgáltatott oroszlánt, tigrist s más vérengző állatot a rómaiak szinpadjának. Európa vadkant, medvét, vadökröt. Ezen állatokat egymás ellen, vagy emberek ellen bocsátották küzdeni, s nemcsak hadifoglyok és rabszolgák vérzettek itt, hanem az első századok számos keresztyéne ily gonosz játékból szenvedett martiromságot. Az eredetiebb román nemzetek közűl a spanyolok bikaviadala az amphitheatrumok látványára emlékeztet, valamint a taliánok medve szelíditési ipara, — csakhogy egészen megjámborodott kiadásban. A rómaiak ily átalános szenvedélye mellett a leirt rémes mulatság iránt, azt lehet föltennünk, hogy minden nagyobb centralis helynek megvolt a maga amphitheatruma, csakhogy mint a Krisztus születése előtti időkben, talán a szabadban, vagy faépületben tartották az előadást. Hogy Aquincumban kőből épített ily szinház állott, azzal nem sokat mondunk, ha elgondoljuk a rómaiak nagy építési munkáját vidékünkön csak országutakban is. Ha azonban az találna is kitűnni, hogy az illető rom nem egy amphitheatrum volt, egy oly nagy massiv épület igen sokat jelentő emlék. A középkorban az ilyenek önkényt kinálkoztak várnak, kastélynak, s legtöbb amphitheatrum csakugyan várrá lett. Nagy ok, hogy a középkor a római omladékok közt üsse föl tanyáját.

A rómaiak másik állandó szokása fürdők építése volt városaikban. Ó-Budán szintúgy mint Pompejiban legalább is két nyilvános fürdő állott, mint egy fölirat kétségtelenűl bizonyítja. Azon ritkábbak közé tartozik, melyek a II-dik század utolsó feléből maradtak fenn, K. u, a 268. évből II. Claudius idejéből való. Szól az a nagyobbik fürdőről, mely a II-dik legióénak van nevezve. Ha volt nagyobb fürdő (thermae majores), lenni kellett legalább egy kisebbnek is. Pompejiban is egy nagyobbat és kisebbet találtak. Elmondja epigrammánk, hogy ez a therma hosz-

szas időn keresztül elhanyagolva, használatlanúl hevert. Hihető, a legio a 250. után bekövetkezett zavarok alatt idegen földön szolgált. Megemlíti föliratunk, hogy a legio praefectusának gondjaiból a porticusokat és bejárókat ujra építették.[1]) Világos bizonyság ez is, az alább említendő templom esetével együtt, hogy városunknak az elég gyors emelkedés mellett megvoltak visszaesései, vagy legalább szünetelései.

Aquincum egyik fürdőjét kétségtelenül meglelték már, 1851-ben és 1852-ben nem nagyobb archaeológok, mint a gyár napszámosai egy új építmény alapjait akarván megásni. 1854-ben a cs. k. Centralcomissio egy igen csekély részét a mutatkozott romoknak föltakarta, s fölfoghatlan hanyagsággal nagyobb rendszeres ásatásokat nem tétetett. Egy nyolczszögű szobaforma jött napfényre a föld alól, melynek három oldalán a falak még egy-két lábnyira emelkedtek. — A pallót egy egész erdő oszlopocska tartotta. Egy hypocausis volt ez, hasonló a floriántérihez, csakhogy az oszlopok fél oly magasak, mint ott, s közelebb egymáshoz. Itt is találtak meleg levegőt vezető cserepet. A felső szobában fresco-festés nyomai látszottak a falon. Azonban még mindez nem bizonyítná az egykori épület fürdő voltát; hanem az ásatásoknak ugyanazon évben történt folytatásával az épületcsoport más részei ezt kétségtelenné tették. Egy éjszakról délre nyúló ellypsis alakú szoba tünt elő, 36 láb hosszú, 23 széles. Ebbe egy medencze mélyed negyedfél lábnyira, mely nagyjából szintén tojásdad; 26 és fél láb a hossza, közel 13 láb a szélessége. Körös-körül két lépcső vezet a fenekére. Jelenleg tégla a fal,

[1]) Romer-Desjardins 181. felirat. Találta és leirta 1849. Varsányi. Lelhelyéről mitsem lehet következtetni. Egy falba beépítve lelte — ki tudja mely városrészből vitték oda? Romer s mások bizonyosnak tartják, hogy a floriántéri vélt fürdőről van szó. Láttuk, hogy ez nem valószinű.

de mint mondják, eredetileg faragott mészkővel volt béllelve.

Ez magában is elég bizonyíték a helyiség fürdő voltára. Minden római fürdőnél előfordúl az ily medencze. De még biztosabb jel az, hogy az éjszakról délnek gyengén lejtő medencze alsó falában egy kis ólomcsövet találtak, nyilván a viz levezetésére. A medencze feneke igen szilárd mészvegyíték, mely fölött téglamozaik terült el. Ennek darabjai legjobban hasonlítnak egy pár hüvelyknyi hosszú 8-as számhoz, melynek feje pontosan kitölti egy másiknak horpadását.[1]) De nem szándékom archaeologiai apró részletekbe bocsátkozni, s az 1856-ban s a hetvenes években történt kisebbmérvű ásatások eredményét leirni; — a fentebbiek elegendők meggyőzni az épület rendeltetéséről.

A római nagyobb fürdők (thermák) oly nagyszerűen voltak berendezve, hogy minden mai hasonnemű intézet elhomályosúl mellettök. Nemcsak hogy magokba foglaltak hideg-, melegviz-, azonkivűl gőz- és meleg levegő-fürdőket, külön a nők s külön a férfiak számára, — ez még a kisebb rész volt bennök. Roppant terjedelműek voltak ezek, néha ellátva számos más czélra rendelt épületrészekkel, kerttel, fasorokkal, nyilt és fedeles sétányokkal; mindenik mellett torna-tér, úgynevezett gymnasium. A fürdőkben tartották vándor philosophok és rhetorok előadásaikat; itt olvastak, mulattak az emberek. Mai szokásokra fordítva ily fürdő magában foglalna táncz-, zenetermet, cassinót, könyvtárt, akadémiát, tornatermeket. Ammianus Marcellinus egy-egy Róma városbeli fürdőt egész egy provinciához hasonlít, bár túlhajtva.[2]) Ha a vidéki városok-

[1]) Az adatok Ficker értekezéséből: „VI. Jahresbericht des k. k. Gymnasium zu Ofen. 1857. „Aquincum und seine Überreste."

[2]) Caumont, Abécédaire I. 136.

ban szerényebb terjedelműek voltak azok, de aránylag szintén sok melléképületből s hozzá tartozó mulatóhelyekből állhattak. Láttuk, hogy a fölirat a „porticus“-okat említi, a bejáratokon kivül (aditus). Utóbbi tehetett egyszerűen kapukat, melyek nem volnának egy rövid föliratban oly fontos kiemelendők, ha közönséges ajtókat kellene érteni alattok; de lehettek oly értelműek, mint a franczia „avenue“, fasoros egyenes ut, mely valamely kapuhoz vezet. A porticus pedig távolról sem ajtó vagy kapu jelentésű, hanem egy födött oszlopos csarnok, a hol rosz időben is kényelemmel lehetett járkálni, minő ma pl. az ischli.[1] A Gyárszigeten látható medenczének aránylag csekély terjedelméből nem lehet a fürdő terjedelmére következtetést vonni. Ilyen többbrendbeli s ennél kisebb is volt a csupa zeg-zug thermában. Az egykori fürdő melléképületeiből legújabban ismét kezdtek egy csoportot kiásni, az 1854-dikiektől keletre, hol nagy domb áll a romokból. Ott egy vörösre festett szoba fala is látható még szabad ég alatt; rajta egy rosz tréfa volt gorombán felkarczolva valamely egykori legionariustól, melyet Romer lefaragott onnan; de a karczolatot hű másolatban közzé tette.[2] Az épületek teljességgel nincsenek mind kiásva, s már is a gőzhajótársaság egy kézi vasutja kedvéért, betemette egy részét annak, amit 1854-ben kiástak volt. Ez a mai szigeten levő fürdő lehetett a „thermae majores legionis,“ a minthogy az itt talált téglákon a II. legio és vele a breucok VII. cohorsának nevét találták. Ha ez kétségtelenné lesz, akkor a mai szigetet úgy képzelhetjük, mint sétányokkal keresztül-kasul vágott parkot. Mindenesetre egy fürdő itt léte magában is bizonyság volna, hogy ez a sziget a szárazzal egy volt. A római gyakorlatibb ember volt, hogysem szi-

[1]) L. rajzát Rich szótárában porticus szó alatt.
[2]) Archaeol. Közlem. X. k.

getre vigye a hévizet, ha a szárazon találja azt. Annyi lett volna, mint ma kicsiben az artézi kút vizéből a Páva szigeten állítni fürdőt. Az ismeretes medencze, mely a mai látogatókra nézve igen kényelmetlen, de az eső ellen elég jó fedél alá van véve, fenidézett szakértőnk szerint alkalmasint héviz fürdő volt. Régebbi archaeologok tévedtek, midőn az ó-budai fürdőket a rómaiak mintája szerint akarták construálni. A hol, mint Ó-Budán, természetes meleg viz bőven volt kapható, a fürdő egyszerűbb szerkezetű lehetett. Az olvasó aligha nem tette már azt a kérdést is: a bölcs aquincumiak nem okosabban jártak volna-e el, ha oda építnek fürdőt, a hol a forrás frisen fölbuzog: a mai puskapor-malomhoz, vagy a Császárfürdőhöz? Mire való volt oly költségbe verni magokat vizvezetésökkel, mikor egyik forrás sem volt messze? — Erre hátrább, remélem, kielégítő választ adhatok. — 1822-ben Németh Sándor említ s utána Schams és mások még egy fürdőt az éjszaki csoportban, a Krempel-malom közelében. Meg lehet, ugyanaz, melyet legszorgalmasb búvárunk, Varsányi 1855-ben talált ugyanazon tájon. Azonban ez is, mint a floriántéri egyszerű hypocausis, s lehetett egy nagyobb épület fűtője.

A felső csoportban egy fürdőnek némi csekély nyomát magam láttam múlt 1877-dik évben mérsékelt vizálláskor a Duna fris iszapjában, azon partdarabon, mely a héviz patak torkától a jégtörő állványokig nyúlik. Egy kútpárkányszerű kör rajzolódott le a sima iszapba vöröses karikában, melynek anyaga most már könnyen porló téglaliszt. Vele párhúzamban a magas partban hasonló anyagból egy lépcsőzetes nagyobb kör fele: egy félkörű kanapé alak. Kisebb fajta fürdőmedencze lehetett. De talán csak egy magánház fürdője. Az alsó kör, mely a vizmedencze volna, alig volt nagyobb átmérőjű egy méternyinél.

A fürdőkhöz mindenesetre mesterséges vezetéssel jutott a héviz. Említettem, hogy a mai szent-endrei országut mellett vonúlnak egy aquaeductus oszlopai hosszú sorban. A Bach-korszakban, mikor a lőpormalomnál egy új épűlethez kő kellett, nehány oszlopot rómboltak le — lőporral, s csak Haas püspök, ki germano-maniájával a tudomány iránt sok részvétet párosított, szakasztotta végét a további pusztításnak. A vizvezetés oszlopainak romjai egészen az éjszaki csoportba tartoznak. Valamint nem találják nyomukat a lőpormalmon fölűl, úgy meg sem közelítik a mai város éjszaki végét. Az előbbitől vagy ezer ölnyire jőnek le, mely vonalnak mintegy közepe a Krempel-malom, hol az országut a hegy felé térve elhagyja azt; — s ismét vagy ötszáz ölnyire van az utolsó oszloptól az ó-budai vámsorompó. A hajdani niveauhoz képest a vizvezető csatorna két-három ölnyi magasan állott némely pontokon. A mai alaktalan oszlopok, melyek mind a szilárdságnál, mind a mészkeverés modoránál fogva elárúlják római voltukat, kétségkivűl faragott négyszög kövekkel voltak csinosan, bár egyszerűen felöltöztetve. De minden mostani idomtalanságuk mellett is feltűnik a boltívek kezdete bennök, — magok az ívek mind le levén szakadva, — melyek fölött egyenes vonalban kellett lennie a vizvezető csatornának.[1]) A puskaporos malomnál földszint kibugyogó forrásokat ezen csatornába kellett fölemelni. A fölemelés módja pedig nem okozhatott nagy fejtörést. Körűlvették a forrásokat egy viztől át nem hatható szilárd kőfalkerítéssel, mely nagy réservoirul szolgált egyszersmind, s melynek kő- és földmaradványaiból Schams

[1]) Leirta Reitter: Mittheilungen der Centralcomission 1856. Jelenleg Zsigmondy G. ur készítette el mérnöki rajzát, mely azonban kiadatlan.

1820-ban még látott egy részecskét. A meleg forrás a földalatti nyilásokon magas pontokról jövő viz által taszítva, nagyobb magasságokig is felgyűlt volna tán, mint két-három ölre. Ma a viz a mint fölbugyog, tóvá gyűl, s bő patakot alkot kifolyásánál, hol mindjárt a lőpormalmot hozza mozgásba, alantabb a Krempel-féle malmot, s Dunába torkollásánál az Illyés-malmot, bár a talaj igen sokat elnyel belőle. Világos levén, hol kezdődött a vizvezetés, a kérdés csak az, hová vitte a vizet és micsoda functióra? — Ha a romok nyomát követjük, azt látjuk, az oszlopok sora a hajdani városnak közepéig sem vezet egészen. Voltak, mint Németh és az ő követője Schams, kik az amphitheatrum számára épültnek vélték a vizvezetést. Később mindenki abban a hitben volt, hogy a floriantéri képzeleti fürdőt táplálta. Legújabban átalános a hit, hogy a kis szigeten állott therma volt létezésének oka, — pedig kalauzaink, a leletek, már fele utján annál a szentképnél hagynak, mely az utolsó oszlopba van beillesztve. Beszélnek egy földalatti vizvezetésről, mely folytatása lett volna a földfelettinek. 1856-ban Reitter főmérnök adatai nyomán jelent meg ezen földalatti objectumnak egy rövid leirása. — A szerint Ó-Buda belső telkein kivűl, a Duna partjától 300 ölre, egy földalatti csatorna kezdődik, mely 16—20 ölnyi széles s ötven-hatvan ölnyire lehet kisérni menetét. A csatornába keskenyebbek szakadnak. Ha irányvonalát képzeletben megnyujtjuk, épen ebbe esik a kis Duna mindkét partja alatt a fentebbiéhez hasonló anyagból készült egy-egy nyilás, s folytatva a vonalat, a szigetbeli római fürdőhöz jutunk vele. Ez a tényállás rövid előadása. Az a kérdés már, mi okon emelték a vizet oly jókora magasságra, s miért bocsátották oly hamar föld alá, holott a jó messze levő szigeti fürdőnél még szüksége lehetett némi esésre? De fontosabb kérdés a másik. Miért

oly széles az a földalatti csatorna? A puskaporos malom vize, ha háromszorta több volt is, mint ma, elfért abban a kőváluban, mely az oszlopok ívei fölött húzódott végig. Az pedig egy-két lépésnyi széles lehetett. Ha a földalatti folytatásnak két-három öl szélességet adnak, ok nélküli pazarlás lett volna. De a mi üregünk egy 16—20 ölnyi széles csatorna-monstrum: nagy még tunnelnek is. — E szerint leghihetőbb, nem az aquaeductus folytatása, hanem cloaca. Efélét a római minden valamire való városban épített, s a franciaországi római városokban többekre rá-akadtak. Arra valók voltak főleg, mint ma, hogy az elhasznált és az eső-vizet a föld alatt vigyék ki, parti városokban mindig a folyóba. Egy fő csatornába vezették a mellékágakat. [1]) Igy találták Franciaországban. Ha áll az, a mit Reiter jegyzetei nyomán olvasunk, miszerint az építményben Hadrianus feliratu téglát találtak, azt kell mondanunk, a rómaiaknak a megtelepedés után első dolgai közé tartozott a földalatti várost készítni el, a mi igen bölcs tervszerűség. A mi csatornánk jóval meghaladja szélességben a galliai városok alatt találtakat. Oka könnyen megfejthető a helyi viszonyokból. A mindennapi function kivül rendkivüli esetekre is gondoltak építői, hogy nagy záporok alkalmával a vörösvári völgy patakjának és az ó-budai meredek oldalaknak maximalis becslés szerinti zuhatagai bátran megférjenek benne. Ez bizonyságul szolgálhat arra is, hogy az éjszaki és déli csoport közti középrészét a terűletnek utczák szelték. — Bármely esetben ama földalatti csatornában a hajdani város egyik legnagyobb mérvű építményének emlékét birjuk. — De vizvezetésünkről is máskép kell gondolkoznunk. Ha volt folyta-

[1]) Caumont i. m. I. k. a cloacákról szóló fejezetben.

tása — a mi hihető — az nem ezen óriási földalatti üreg, s nem is vezetett szükségkép a gyárszigeti fürdőhöz. A város déli csoportja és a legio thermája nem lehetett zavarban hévizekre nézve, ha egy cseppet sem kap is az éjszaki forrásokból. Ott voltak számára a mai Császár- és Lukácsfürdő kétszerte gazdagabb s jóval melegebb forrásai. [1]) A gyárszigeti régi fürdő pedig körülbelül egyenlő távolságra van a Császárfürdőtől és lőpormalomtól, Ó-Buda alsó része pedig jóval közelebb az előbbihez. Hogy ugyanettől egy vizvezetés nyomait nem találjuk, azt megfejti, hogy ez a vonal lakott volt századokon keresztül, s a hol házakat építettek, ott nem igen maradnak meg a római emlékek. Igy az egykori Vindobona terűletén, mely Bécs belvárosában esik, igen kevés a rómaiság nyoma, — mig ellenben a szabad mezőn heverő Carnuntum vagy Bregetium jóval több régiséget mutat fel, s csak azért nem gazdag bányák a magok nemében, mert a bécsi és budapesti archaeologok tüzetes ásatásokra szegények, s állam és hatóságok kevéssé segítik. — Sok a forgolódás, s majd semmi a valódi, a rendszeres munka. Városunknál az alsó csoport kicsiben a vindobonai, a felső a carnuntumi helyzetében van. Amabban a civilisatio többet rombolt, — emezt nyugton engedte pihenni. Még az is könnyen lehetséges, hogy egy vizvezetést a Duna temetett el. — Sőt, ha azt teszszük föl, a mi, mint irtam, nem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy a már elenyészett Fürdősziget a szárazhoz tartozott, legkönnyebben onnan lehetett táplálni a legio fürdőjét, a távolság csak 400 ölnyi lévén. — A vizfogyasztás minden római városban nagymérvű volt, s az ivóviz az első-

[1]) Zsigmondy Vilmos számitása szerint a lőpormalmi és békásmegyeri források összesen közel 480,000 köbláb vizet adnak 24 óra alatt, mig a Császár és Lukácsfürdő vizei egy miliónál többet. Tehát több mint kétszerte gazdagabbak, pedig a békásmegyerit tán nem is használták a rómaiak.

rendű gondok közé tartozott. Külön, magasrangú tisztviselő volt a Curator aquarum, — alatta nagy felvigyázó és kőmives személyzettel. Nem vagyok eléggé orvos azon kérdés eldöntésére, ha vajon a mi hévizeink, mint némelyek vélik, kihűlve egészségesek-e rendes ivóviznek is? Azonban Ó-Buda területén nem sok szükségét érezhették az ivó viz mesterséges bevitelének. A számos gémes kút Ó-Budán ma is hirdeti az ottani talajviz bőségét, s mint irtam, vannak ott elég jóvizű kútak is. Lehet, hogy mint Pompejiben, melynek aqaeductusa nem volt, kútak látták el a várost amaz életszükséggel.

A vizvezetés jóval fontosabb volt egy másik életszükség tekintetében. Kenyeret kellett hogy adjon a városnak. Mert a vizvezetéseket átalán és főkép malomkerekek hajtására használták. — A római Julius Caesar koráig rabszolgák vagy lovak és szamarak által hajtott malomban őrlötte buzáját. Ezen innen jöttek keletről szokásba a vizhajtotta malmok. A malomkövek nem laposak, hanem mint a régi kézi malmoknál kúpalakúak, melyek egy másik kő öblébe beleillenek. A vizi erő használata annyira ment a császárság alatt, hogy fürészmalmokat is hajtattak vele. A fürész minden neme divatozott. Nemcsak hogy fákból deszkákat hasítottak, hanem kemény köveket is táblákká szabdaltak. [1]) Vidékünkön a vörösvári és más patakok aligha adtak a római korban is elegendő vizet nagy kerekek forgatására. A Dunát pedig nem használhatták, mert még nem találták föl a hajtó keréknek két álló hajó közé illesztését. Nem volt más mód, mint hogy mesterséges vizvezetés által hajtassák malmaikat. — Rómára nézve egy igen emlékezetes históriai tény illustrálja a mondottakat. Mikor K. u. 536-ban Vitiges ostrommal szorongatta az örökkévaló várost, annak számos vizvezetéseit mind elszakasz-

[1]) L. Rich. „Serra“ szó alatt.

tatta, nem azért, hogy kiszomjaztassa, mert a Tiberis elég vizet ádott, hanem hogy kiéheztesse. Valamennyi vizimalma a városnak megállott. Ekkor a római vezér Belisarius feltalálta magát, s hogy a Tiberissel malmokat hajtasson, helyt álló hajópárokra helyezte el. [1]) Igy a hajómalmok későbbi keltűek, mint Aquincum virágzása; de a vizvezetéseknek malomhajtásra való alkalmazása divatozott már. Ez nevezetesebb indoka lehetett a nagyszerű ily épületek emelésének, mint a fürdési szenvedély: habár a malomhajtás a vizet korántsem tette alkalmatlanná akár ivásra, akár fürdésre.

A budai hévizeknek minden időben megvolt az az előnye, hogy soha be nem fagyván, folytonosan járhattak malmaik. A római fölhasználta azon tulajdonságukat is, hogy forrásuknál magasra emelhetők. Kőcsatornában nem itta el a szivacs természetű talaj egy részöket. Magasan vezették egy darabig, hogy annál sebesebb és hosszabb esést nyerjenek, s több malmot hajthassanak. Voltak nagy vizgyűjtő medenczék, melyeknek castellum neve eléggé mutatja szilárdságukat és terjedelmöket. Mily primitiv ehez képest a mai molnárok vizgyűjtése! — A római vizvezetések ily rendeltetése valószinűvé teszi, a mit fentebb mondtam, hogy alkalmasint fölhasználta a római az Aquincumon alóli hévizeket is. Annyival inkább, mivel alig hihető, hogy miután a rómaiak sem a hajómalmot, sem a szélmalmot nem ismerték, valamennyi hévizeink malmai elegendők lettek volna az egész várost liszttel látni el.

Az ismert vizvezetési oszlopok még meglevő maradványa csodálkozásba ejt. Nem azon, hogy másfélezer éve daczolnak az idővel, — hanem ellenkezőleg, hogy anya-

[1]) Pauly's Realenc. és Rich képes szótára „mola“ és „hydraletes“ szavak alatt.

guk példátlan szilárdsága mellett is nem emelkedik büszkén és magasra legalább egy-két boltívök, mint Olasz- és déli Franciaországban ennél magasabb, s néhol emeletesen egymás fölibe tornyosuló ívek, melyek maig is talpon állanak, bár csak kis részök. A római, mig itt lakott, nem hanyagolhatta el; a keresztyénség nem izent neki háborút, mint a bálványoknak; a barbár, ha a várost ostromolta, elég volt egyetlen ívet leszakítnia; — a többit annyival fölöslegesebb volt bántani, mivel a régi eszközökkel ez szerfölött nehéz munka volt. Csaknem azt volnánk hajlandók hinni, hogy valami rendkivüli földrengés vetett le itt a hátáról mindent, hogy legfelebb alapjai maradjanak meg, — oly időben talán, mikor oly luxusnak tetszett a városok újraépítése, mint az események följegyzése. Azonban ritka kivételek, csaknem hallatlan katastrophák nem alkalmasok indokok gyanánt. A természeti elemek munkások kétségkivül a lassú porlasztás által. Ha Pompéjiben is az emlékek, mióta szabad levegőre kerültek, szemlátomást megviselődtek, mennyivel többet tulajdoníthatunk a mi végletekben csapongó égaljunk sziklarepesztő erejének, mihez képest Franciaország sőt Britannia égalja is szelid. De itt nyilván többet pusztított az ember, s koránt sem a barbárok, hanem a civilisáltak. Mert feltünő az, hogy épen a használható faragott kövek és egész téglák hiányzanak, melyek burkolatul szolgáltak. Sem „az idő vas foga“, sem a barbár ily válogatós nem szokott lenni. Épen a boltívek, melyek igen tartósak, ily ép darabokból állottak. Leszedték, elhordták közép- és újabb korban épületanyagul a közeli városba, a silány várfalakhoz és házakhoz, — hogy csak a köporkeverékből álló oszloptörzsek maradjanak meg a mezön, — s a hol a város lakott részébe nyúlt az egykori vizvezetés, még ezek sem. A hol az oszlopsor végződik, úgy vélem, oda már nagyon közel volt

a középkori város vége. Épen mivel vizvezetésünk nem volt emeletes és nagyon magas, könnyebb volt hozzáférni.

Ha a római, mint valószinű, Aquincumban intézkedett a hegyi patakok áradása ellen, elmulasztotta volna-e a még nagyobb dunai árvizek ellen a védekezést? Ó-Buda síkja, nagy részben a Duna árterébe esik. Csak a mai egész város zöme, s még néhány pont képezett szigetet 1876-ban; de a város szélei körül voltak öntve egész egy tengerrel; a felső romcsoport is viz alatt volt. Föl lehet tennünk, hogy magának Ó-Buda városának ily kiemelkedése az ártérből nem a természet, hanem ember munkája. Láttuk, hogy a floriántéri pavimentum egy ölnél mélyebben van a mai fölszín alatt. Nagy részben a római épületek omladékai képezhetnek itt dombot. De a több század óta lakott város észrevétlenül, s akaratán kivül mintegy, folyton emelkedik szintjében. Mainzban a középkorban a kapuk alatt egy lovagló vitéznek ki kellett férnie büszkén egyenest ülve magas sisaktollaival együtt. Ma az egyiken a gyalog embernek is meg kell hajolnia, hogy kiférjen alatta. Igy emelik az utjavítás, az épitések törmeléke s más alig észre vett tényezők a városok utczáinak szintjét. Azért azt mondhatjuk, hogy régen a város fölszíne mélyebben feküdt, mint ma. A római azonban itt is szembeszállt a természet mostohaságával. Nemcsak Rómában voltak vizszabályozási munkálatok, hanem a folyamparton fekvő nagyobb vidéki városokban is. Franciaországban Vésonban az egykori római hidon alúl és felűl az Ouvère folyó partján egy 900 láb hosszú quai-nak romjai állanak. Láthatni egyet Javolsban (Lozère megyében). De sok helyen a köpartok a hidaktól egészen független nagyobbszerű művek voltak. Lyonban, Arlesban, Vienneben nagyszerű quai-k szegték be a Rhone-t. A legtökéletesebb szilárdsággal faragott kövekből emeltek falakat az áradások meggátlá-

sára. [1]) A mi tájunkon megkönnyítette a munkát az, hogy csak az egyik partról kellett gondoskodni. Hihető, az egykori quai-fal darabja volt az, melyet még vagy ötven évvel ezelőtt a Margitsziget felől a Fürdősziget felé láttak vonúlni. Ha a mint irtam, Ó-Buda talaja magasabbra emelkedett, sőt a mezőket is a hegyi patakok s dunaáradások lassanként magasabbra töltögették, a Duna is másfélezer év alatt egy ölnyivel s talán többel magasabbra vetette meg az ágyát. Világos ez abból a két falból, mely most a Duna legkisebb vizállásának is a szine alá van temetve a Gyársziget nél. Nem csuda, hogy a folyam erőt vett egykori zsarnokán, a parti gáton, mely arra szorította, hogy inkább a pesti oldalon tegyen foglalásokat.

---

[1]) Caumont idézett munkájából I. k. 106 l.

XV. FEJEZET.

A CASTRUMOK.

A gyárszigeti kis dunaágból a kotrógép nem egy érdekes római régiséget merített ki, köztök egy tiszta ezüstből öntött szép Mercur-szobrot, [1]) mely észrevétlenül külföldre került; de legfontosabb az a két fal, melyek egyikében a gép megsérült. Ezen falak keresztbe feküdvén a Dunában, nem lehetnek a római vizszabályozáshoz tartozók. Mik lehettek? Nyomatékos szavu régiségbúvárok egy castrum nyomait az éjszaki csoportban találták, s Zsigmondy Gusztáv ur megjelenendő térképén az országuttól jobbra és balra látom kijelölve a Krempel-malom táján. De egy római kerített városnak egynél több erőde is szokott lenni. S úgy látszik, Aquincumban megtalálható a második is. — A gyárszigeti falak nagyon érthetők, ha castruméinak veszszük. Ennek kelet felé nyilt kapujával szemben vannak megfelelő nyomok. A kis lánczhídon alúl 37 ölre, s azon felűl 120-ra a dunaágon keresztűl megjelölvén a falakat, látjuk, ezek egymástól 157 ölre párhúzamban vonúlnak el. Igy ha négyszögnek vennők, mintegy 24 ezer négyszög öl lett volna a térfogat. Ha ennek felét veszszük is, akkora lett volna, mint a mai pesti Károlykaszárnya telke, azaz elég nagy castrum. Ha ezen terület közepe tájá-

[1]) A hajógyár egy szavahihető tisztviselőjétől hallottam.

tól a pesti partra egyenes vonalat húzunk, két nevezetes római telepet vág az. Egyik a volt Fürdősziget, mint lelhely, másik a pesti partnak római castruma, melynek romjai a dunaparton, a mostani faipartársulat fürészgyára tőszomszédjában láthatók. 1815-ben bukkantak rá. Haliczky 1820-ban ezt irja: „Öt esztendeje, hogy egy Józsefvárosbeli pesti polgár, kinek Göttersdorfer Jakab vala a neve, a szántóföldjén, mely az úgynevezett Szépítő-Biztosságnak téglavetőjével határos, tavaszi vetés alá szántatván, az ekével holmi különös nagyságú és vastagságú tégladarabokat hányatott ki, s látván, hogy ezek nem mostani időbeliek volnának, mélyebben ásatta meg azon darab földet, és ime egy római kőfalra talált, mely egy tökéletes négyszeget formálván, egészen a Duna partjáig terjed el, — hosszúsága száz lépés, szélessége ugyanannyi. A falnak legfelső része egy hármas téglasorból állott: ötszáz egészeket szedetett ki az említett polgár. Találtattak közöttök némelyek ezen felirással: „Vincentia“ .... A falak vastagsága hét lábnyi, s faragott (?) kövekből állanak.“ [1]) Ennyi a tényállás, — az értekezés többi része oly okoskodás, mely meg nem áll, hacsak nem a czímében foglalt vélemény, mely szerint a castrum „Hídvár“, vagy hídfő volt. Ennyi volt az 1815-diki ásatás eredménye.

Harminczhárom év múlva 1848-ban az akkor uralkodott nagy izgatottsággal fogtak a Rákos torkolata táján egy kiemelkedő dombra sánczolások építéséhez talán egy batteria számára. A forradalom nálunk sem volt tekintettel arra, hogy classicus földbe vágja a kapát. Természeténél fogva nincs izlése az antiquitásokhoz. Paur Iván avatott archaeologunk szerint „1848. évi november 28-án itt a munkába vett sánczolások alkalmával egy négyszögű római erőd alapfalait fedezték fel, és e romok épentartása

[1]) Tud. Gyüjt. 1820. III. 9. és 14. l.

a sánczolási munkálatokkal akkor összhangzásban nem levén, fájdalom! elpusztúltak, — vagy legalább csak igen kis részök került ismét föld alá.“ [1])

Mindemellett akadtak érdeklődők is, a mi nálunk máskor sem mindennapi. Nevezetesen Klauzál őrnagy mentette meg a muzeum innen került régiségeit. A fenmaradt részt akkor nyomban fölvették mérnökileg, s a castrumot tökéletes négyszögnek találták, melynek egy-egy oldala 41 öl. A falak közt szabad udvart láttak, azzal a különbséggel, hogy a falak mentén, azoktól körülbelűl egy ölre oszlopok szegélyezték a tért, melyek nyilván boltíves tornáczot képeztek. — Paur értekezése már nemcsak alapos, hanem elég tüzetes is ebben a tárgyban, — csakhogy rajzában az oszlopok száma képzeleti, mint egy újabb, csaknem teljes ásatás kiderítette. Azok száma kevesebb volt, mintsem Paur vélte; de ez mellékes. Az újabb ásatás megint nem a tudósok rendszeres kutatásainak eredménye. A főváros a múlt 1877—78-diki télen nagyszerű töltést emeltetett itt. A romok dombja részint utjában, részint kezeügyében volt a munkavezetőknek, hogy anyagát a töltésre halmoztassák, s a dombot síkká nivellálják. Annyi mégis történt, hogy az épűletrészeket, föliratos téglákat és más római korbeli tárgyakat szoros felügyelet alatt helyén hagyták vagy a muzeumba szállították. Az ásatás a castrum alaprajzát majd egészen napfényre hozta, egy részt azonban a nagy töltés örökre eltemetett.

A castrum csak vastag falainál fogva mondható várnak; de nagyságára nézve inkább egy kisded kaszárnya — egy catastralis hold térfogattal. Hétszer elférne a mai Károly-laktanya telkén, levén ez 12,000 négyszög öl. — Ilyeket neveztek a római korban burgumoknak vagy castellumoknak, s barbár görögösséggel monopyrgiumoknak

[1]) Magyar Akademiai Értesítő. 1857. IV. füzet. 228. l.

is. De hogy Vincentia vagy Quadriburgium volt-e tulajdonkép neve, bizonyossággal nem tudjuk, miután mindkétféle feliratu téglát találtak falaiban. Mindkettő említve van, mint tudjuk, a „Notitiá"-ban. De említve van egy harmadik is: Trans-Acinco. Egy krónikai följegyzés szerint, mely hiteles datumok jegyzéke, a harmadik század végén építették azt a származtok terűletén. [1]) Ebből világos, hogy a kifejezés nem collectiv neve több erődnek, s nem is város vagy helység, hanem egy erőd. Ily föliratu tégla azonban nem levén ismeretes, azt kell tartanunk, hogy az a Contra-Acincum egészen különböző vár a szóban levőtől. Söt Idatius azt mondván, hogy Sarmatiában építették, és a Notitia szintén „trans in Barbarico" tájékozást adván, kissé távolabb fekhetett keletnek a Duna partjától; de igen távol sem, különben nem nevezik Aquincum átellenében levő erődnek. Már pedig az említett romok legalább is közvetlenűl a pesti part szélén feküdvén, ezt a római nem nevezhette Sarmatiának és barbár földnek. Annyival kevésbé, mivel a mi ismertetett római castrumunk nyilván nem is a balparton feküdt, hanem a Dunának egy akkori kisebb-nagyobb szigetén. Mert azon a helyen nem csupán a romok alkottak kiemelkedő dombot, mely az 1876. áradáskor még szárazon állott, mikor a 21 lábnyi vizállás a környék minden részét elborította volt, kivéve a Rákos-patak mentén s annak jobb partján egy nem messze volt csúcsot. Ezen dombokat itt nem futó homok alkotta, hanem keményebb agyag, s azért voltak itt ezelőtt téglagyárak. Ellenben a váczi országut mellett elhúzódó halmok fenékig homokból vannak összehordva. Az agyagmagaslatok és a homokbuczkák közt tetemes mélyedés van. Itt halad el a Vizafogó posványos tractusa, mely e ponton az ország-

[1]) Idatius „Fasti Consulares" a 294-dik évre ezt jegyzi föl: „Castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia."

uttól a dunaparti volt erődig háromszáz ölnyi széles, s mint fentebb elmondtam, igen valószinűen egykori medrébe látogatott el a Duna a közelebbi árvizek alkalmával, mikor ide oly könnyen kiöntött. Ezen mélyedésnek aránylag szárazzá tételére befolyt, mint említettem, az, hogy a Duna Ó-Buda felé mosott magának új medret, követvén természetes vonzódását. De segített ebben a munkában a Rákos patakja, mely ezen ponton felül szakadván a Dunába, iszapját az itt csendes folyású, s lassanként tóvá és mocsárrá vált vizben rakta le. A talaj felsőbb része itt oly turfás fekete föld, mint a minőt a Rákos felebbi folyásán találunk. A romot a balparti száraztól vagy tetemes mocsár, vagy pedig kisebb-nagyobb dunaág választotta el, — utóbbiban, ha a természettől kicsiny lett volna, hathatósan segítvén a jobboldali partszabályozás. Nem mernék következtetést vonni egy állandó hídra egy nevezetes leletből, mely a Fürdőszigeten fordúlt elő, épen átellenben a mi castellumunkkal. Mikor a szigetet elkotorták, több nagy csoport faczölöpre bukkantak, melyek mindenike sűrűn egymás mellé vert hatalmas szálfákból állott, mint Zsigmondy Gusztáv ur szivességéből volt alkalmam meggyőződni, ki ezekről is igen lelkiismeretes rajzot készített. — Bajos elképzelni egy faczölöpökön álló hídat az egész Dunán, vagy annak csak egy nagyobb ágán is keresztül. Nemcsak a viz mélysége, hanem a vizállás igen nagy különbségei fenállhatását kétségessé teszik. De bármi czélra szolgált a hatalmas czölöpzet, érdekes, hogy a mű épen abba a vonalba esik, melyet az aquincumi említett castrumtól a pestoldali castellumhoz vonunk.

Magán a castellumon, melyet most Zsigmondy G. ur vett föl mérnökileg, legjellemzőbb az, hogy belűlről három fala hosszában, azoktól mintegy ölnyire oszlopsor vonúl végig, habár csak talapzata van meg: kőből és téglából

vegyesen s négyszögűen rakva. A negyedik oldalra nézve, mely a Duna felőli, részemről bizonytalanságban vagyok. Mind 1820-ban, mind 1848-ban csaknem teljesen quadrátnak irják és rajzolják. De a közelebbi évek alatt magam többször menvén ki e romok helyére, kis vizállások alkalmával mindig azt láttam, hogy a visszahúzódott Duna sok téglát, követ hagy kimosva maga után. Vajon nem volt-e a castrumnak folytatása a mai dunamederben is, s igy vajon nem parallelogramm volt-e, a mit mi quadratnak tartunk? Annyi áll, hogy Zsigmondy úr rajzában a Duna felőli oldal nincs kipontozva oszlopsorral, mint a Paur-félében. — Azonban csak a három oldal oszlopsora is elég azon állításra, hogy itt köröskörűl úgynevezett crypto-porticus vette körűl a vár udvarát. A crypta szó nem földalatti építményt jelentett, hanem egy ma úgynevezett corridort, vagy, mint Paur irja, tornáczot. Legszokásosabb volt ilyen a gazdasági tanyákon, úgynevezett villákban.[1] A városi villákat is jellemezte az: példa rá Pompejiben Emachia papnő villája, melynek homlokára fölirva találták, minő részekből áll az épület. Diszes épületeknél sétahelyül szolgált, mint a porticusok; — gazdasági tanyákon raktárul oly tárgyak számára, melyeket az eső ellen védeni kell, de jó ha a szabad levegőnek vannak kitéve. — Az udvart mindig egészen körülvett lakosztályok ablakai ezen folyosóra nyiltak, nem pedig kifelé az utczára vagy szabadba. Az ablakok pedig a pompejibeli villán a mai közönséges, parallelogramm alakúak. Azonban volt itt-ott a szabad felé is nyilás. A Vizafogó castellumairól Paur egy ablakkövet talált, melynek köralakú mélyedésébe négy hosszú, tojásdad kis nyilás áll symmetricus felosztással egymással szemben. Igen mérsékelt világot adhattak. In

[1]) Caumont, ki ifjabb Plinius nyomán crypto-porticusnak nevezi az ilyet, I. k. 379. l., és Rich szótára Crypta szó alatt.

kább lőréseknek válnak be.[1]) Úgy látszik, nem közönséges tárgy alakjára nézve. A mi castrumunk belső oszlopainak felső része nem czifra, de elég csinosan faragott fehér oszlopok voltak, a márványt megközelítő dachsteini mészből, melyért nem messze kellett fáradni. Római stylben faragva, fejök négyszögű kőlap; alattok egy fonatos zsinórszerű gallérral, s kissé alább a kerek oszlopszárat három kidomborodás gyűrű módjára veszi körül. Az egész töredékből csak az öt láb magas felső rész van meg. Kár, hogy derékban el van törve, s több példányt nem találtak. Folyó év tavaszán a Duna vizétől mosva találtam egy fehér kőtöredéket a parton. Ez aligha nem az oszlop feletti párkányzathoz tartozott; mert egy darabja ama zsinórszerű faragásnak, minőt az oszlopfőn látni, épen, sőt igen szabatosan faragva megvan rajta.[2])

Hogy mindenesetre katonai telep volt, bizonyítja több tégla előfordúlta, melyen II. legiónk bélyege áll. De annak szállása nem állandó volt itt. Paur annyi más archaeológiai kincscsel megmentett egy föliratot, melyet 1848-ban ezen helyen találtak, s mely a szerencsés visszaérkezésért ad hálákat a haza isteneinek, mi azt is bizonyítja, hogy ezt a helyet a római nem származát földnek, hanem otthonának tekintette. Úgy látszik, a legionariusnak még tábornoka is úgy vélekedett, jó a csatamezőn is, de csak legjobb otthon! —[3]) s legalább ezen helyre nézve nem áll, mintha a rómaiak csak a IV. században szállották volna meg. Épen az utóbbi emlékre mondja Paur: „a kő külseje, valamint a betűk alakja is régibb korra mutat, mintsem az, melyet „Quadriburg"-nak tulajdoníthatunk." — A helynek volt

---

[1]) Akad. Ért. idézett füzete II. tábla, 5. ábra.

[2]) A muzeum érdemesnek látta fölvenni gyűjteményébe ezt a csekélységet is.

[3]) „Diis reducibus Patriis." (Paur, Ért. i. füzet. 6. ábra.)

fontossága, miről az utóbbi fölirat második része győz meg, melyben el van mondva, ki állítja a hazai isteneknek a hálaemléket. Ez nem kisebb ember, mint a legio parancsnoka, vagy a tartomány kormányzója. [1]) Újabb leletek egy későbbi korból a téglákon Frigeridus nevet mutatnak fel, kinek dux rangja volt. Az 1848-diki leletek közt egy fölirat „Silvanus Silvestris“ istennek van szentelve, egy legióbeli cohors parancsnoka által. A „Notitia“ is Vincentiába egy cohors tribunusát helyezi, tehát gyalogságot. Lovasság nincs benne. Szükségtelen is, miután nem parti, hanem szigeten fekvő vár volt. Ellenben Transaquincumban elég erős lovas osztályok voltak: a stablesionok és a vigilek. — Jellemző, hogy egy tribunus nem a harcz és háború egy-egy marczona hatalmasságával akar jó lábon állani, hanem a mythologia jámbor erdőkerülőjével és csőszével. Ő pedig korántsem csak az erdőket és gyümölcsfákat ótalmazta, hanem a szántóföldeket és legelő barmokat is. Azt lehet mondani, hogy mig a Silvanus domesticus városbeli háztűzőrző volt, a silvestris a mezei gazdaságban és mezei tanyákban lelte örömét. A jelen évi leletek legérdekesebbje néhány rendbeli kúpalakú római malomkő. Kisded voltuk bizonyítja, hogy száraz, sőt kézi malmok voltak, igen érdes kavicsos conglomerát kőből, sőt quarczczal vegyes dachsteini fehér mészkőből is. — Nagyban folyhatott itt a buzaőrlés. Ha nem volnának a katonai föliratok, és a vastag kőfalak, azt kellene mondanunk, nem castellum volt ez, hanem egy gazdasági tanya, vagyis villa. — Igy katonai magtárnak, vagy proviántháznak illik be. Ez valószinűvé teszi, hogy Vincentia a valódi név. Mert a mint láttuk, ezen celta eredetű szó gabonást is jelenthet. A mi a Quadriburgium feliratú téglákat illeti, melyeket szintén itt találtak, azok, mint több más eset mu-

[2]) Svetrius Sabinus legatus Augusti propraetore.

tatja, kerülhettek ide más várból; — de föltehető, hogy ez a más vár a Duna partján felebb feküdt ennél, hogy lefelé hozták ide a téglákat.

A kérdés az, miképen szorúltak ezen kastély Silvanus-imádói arra, hogy kézi munkával őröljék a lisztet? — Fentebb azt a véleményt mondám ki, hogy Ó-Budának valamennyi héviz forrásai alkalmasint nem voltak elegendők egy provincialis jókora főváros népét kenyérhez juttatni. — Akkor is, mint egészen napjainkig, a pesti oldalon kitűnő segítség volt az őrlés munkájában a Rákospatak, mely a molnár-világban igen jó nevet vívott ki magának minden időben. II. Rákóczy Ferencz katonái 1707 körül stratégiai fontosságúnak tartották a rákosi malmok elpusztítását. Még értünkre is a számos dunai malommal versenyezni birtak, s a gőzmalom korszakában sem szűntek meg egészen. Ez a lassú patak megköveteli ugyan, hogy mesterséges esést adjanak neki; de a legszárazabb nyár folytán sem apad annyira, hogy a szolgálatot fölmondja. Az ó-korban, mikor a gödöllői erdőség lejöhetett Fóthig, Czinkotáig és Kőbányáig, még bővebb is volt a vize. — Avatott régiségbuvár állítása szerint a római castrumokhoz, a hol csak lehetett, hozzátartozott egy szomszédos vizimalom is, sőt hogy igen sok mai nevezetes malom régisége a római korig vihető vissza. Idézzük gazdag tapasztalásokra épített nézetét:

„Alig van neme a lakásoknak, melyek fenállását oly régi időkre lehetne visszavinni, mint némely malomét. Egyik-másik megvolt már a római korban, mit bizonyít az is, hogy a nép babonája van hozzájok kötve..... Mutatja régi eredetöket az is, hogy nem állanak azon birtok mellett, mely földesuroké, habár ezen is foly keresztül malomhajtó patak. Bizonyítja ez, hogy nem átalán a nép, hanem valamely római erőd helyőrsége számára dolgoz-

tak. S valóban az esetek legnagyobb részében egy-egy régi kastély szomszédjában egy-egy ősrégi malmot találunk. Magok ezen malmok vezethetnek régi római castrumok nyomára.“ [1])

Vidékünkön a legtöbb malom egy régi tulajdonos nevét viseli, mint pl. a Rákoson a Paskal-malom. De épen a fenleirt castellumtól egy hajításnyira áll egy régi malom. Kivánni sem lehet babonásabb nevet, mint a hogy emberi emlékezetet meghaladó idők óta nevezi a nép. Neve: „Ördög-malom.“ Fekszik ott, hol a Rákos Niagarának volna nevezhető, ha egy pár milliószorta nagyobb volna, és itteni esésének küszöbét nem puha domb, hanem köszikla alkotná. Ha már Vincentia castellumot két emeletesnek veszszük is, egész őrségét bőven elláthatta liszttel csak az az egy malom úgy, hogy a katonák nem szorúltak volna a kézi malom izzasztó munkájára. — Ezek kétségkivül azon minden évben előforduló időre voltak ott tartva, mely alatt a zajlás és jégmenés tartott úgy, hogy sem Aquincummal, sem a Rákos malmával, ha az be nem fagyott is, közlekedni nem lehetett. Szerintem a kézi malmok ezen castellumban meglehetős világosan szóló tanúk arra, hogy Vincentia szigeten feküdt. Az Ördögmalom pedig azt gyanittatja, hogy annak közelében volt egy másik castrum, egy valódi balparti vár, mely mig a malmot védte, ez kölcsönben az őrséget ellátta kenyérnek valóval. A szomszédságban a homokdombok szabályosdad alakúak; [2]) s hihető, hogy az Ördögmalom vizét oly gát zárta el, minőket Fehérmegyében Pátkán és a Kikiri-tónál látni. [3]) Dunakeszi révénél csak minap fedezett föl Romer egy ó-kori castel-

[1]) Joh. Vetter, Ansiedlung u. Befestigunswesen. Karlsruhe, 1863. (quart) 72. l.

[2]) Ez nekem is feltünt, mielőtt Haliczky 1820-diki értekezését olvastam. (i. h.)

[3]) Arch. Ért. 1875-dik folyam 72. l.

lumot.[1]) De ennél közelebb hozzánk a szent-endrei sziget legdélibb csúcsával szemben magam láttam egy szabályosdad földvárat, hozzá közel a Duna felé egy kiálló kőfalhasábot, s körűlötte romokat. Alkalmasint római épűlet köveiből emelték a falat, mely most viszont enyésző félben. Itt látható katonai térképen a „Sas korcsma"; mellette van torkolata a palotai pataknak. Pár száz lépésre a Dunától nem rég egy malmot tengetett még.[2]) Ezen nyomokkal kapcsolatban nagyon figyelemre méltók a rákospalotai föliratos kövek, melyek gr. Károlyi István fóthi parkjában vannak felállítva.[3])

Minden arra mutat, hogy itt vezetett Aquincum kereskedelmi utja a barbár földre, s hogy Pest városának római alapjai nem mai beltelkein, hanem Új-Pest és Palota táján voltak lerakva. Valamint fekvésre nézve Pest megfelel a mai Budának, úgy feleltek meg az egykori Transaquincum és társkastélyai Aquincumnak. Vajon támadtak-e ily castellumok körűl markotányos telepek, úgynevezett cannabák, vagy kis külvárosok, mint a nagyobb táborhelyek körűl, nem tudjuk, de hihető. Azonban magok az ily kisded várak is utmutatók lehettek a középkori telepedésre. Az Aquincumot védett kisebb-nagyobb erődök azt a feltűnő igazságot bizonyítják, hogy a római nem kereste a magaslatokat, mint a középkor. — Ha megtekintjük Aquincum fekvését, azt látjuk, hogy a castrum vagy castrumok egészen a lapályon feküdtek, s ha egy ellenségnek, átlopódzván a Dunán, sikerűl nyugatról fölkerűlni a Háromhatár-hegy csúcsára, egyenként megszámlálhatja, hányan járkálnak Aquincum utczáin s a castrumban. A túlsó part felé azonban az aquincumi castru-

[1]) Arch. Közl. XI. 43. l.

[2]) Egy katonai hadgyakorlat tett figyelmessé a földvárra, melyet a gyalogság tömegesen megszállván, mintegy mesterséges erődben volt, mely a vidéket dominálta.

[3]) Archaeol. Közl. I. 217. sat. l.

mok, várfalak, bástyák, mintegy el voltak dugva, a mire a római többet adott, mint a hegyeken való nagyobb biztosságra. Az ellenség véletlen meglepésére számítottak háború idején, s tábori sánczaikat is inkább el szerették dugni, mint messziről fitogtatni.

Ennyit a castrumokról. Némely más épületekről is egy pár szót! Lenni kellett egy tartományi fővárosban többek közt egy olyszerű piacznak, minő a párisi „halle“, habár kissé eltérő alakban. Legalább Mursán, a mai Eszéken voltak oly boltok, melyek előtt oszlopos tornácz (porticus) vonúlt végig, oly módon, mint Pompéji romjaiban látni. [1]) Nem tehetjük föl, hogy a Mursáénál kétségkivül nagyobb forgalmú Aquincumnak hasonló piacza ne lett volna.

A templomoknak csak említését találjuk föliratainkban, melyek egyébiránt koránt sem értek föl a keresztyén templomok nagyságával. Ma inkább csak kápolnáknak illenének be. — Egy föliratos emlék szól Aquincum egyik, nem tudni mely istennek szentelt templomáról, melyet C. Cornelius Corinthius, midőn augustalissá lett, fényesen földiszített. [2]) A Csigadomb mellett találtam egy föliratot, mely szerint ott állott egykor Nemesis temploma, ki a gonoszságok büntetője volt. K. u. a 213. és 222-dik közti valamelyik évben kijavítják, mert régisége miatt roskatag állapotba jutott. [3]) — Azonban sok volna az egész

[1]) Eszéken 1782-ben ástak ki egy föliratos követ, mely szerint egy ottani nagybirtokos, midőn „flamen“-né lett, saját pénzén 50 tabernát (boltot) épittetett a kereskedés kényelmére kettős porticusokkal. (Schönvisner, Antiquitatum et Historia Sabariae etc.) 29. l. és Mommsen Corp. I. L. 3288. sz. — A pompejii tabernák rajza Richnél ezen szó alatt.

[2]) Mommsen, C. I. L. III. 3579. A „Splendidissimo“ kifejezés mutatja, hogy nem közönséges mű lehetett.

[3]) Aurelius Florus et Mercator duumviri quinquennales coloniae Aquinci templum Nemesis vetustate conlapsum restituerunt sat. Kiadta Romer. Arch. Közl. XI. (1877.) kötet 29. l. A kő a muzeumba került.

Csigadomb romjait, melyek egy oldala 80 méternyi hosszú, római templomnak vélni. Azok kisebb terjedelműek voltak; mert a római közönség nem ment be a templomba, hanem kivűl az oszlopos csarnokban áhitatoskodott. Maga az áldozó oltár is kivűl volt a templomon. Nem is tömegesen és egyszerre történt az istenek tisztelete, — kiki mikor akarta, járulhatott a templomhoz. Inkább segrestye, mint terem volt az, melynek, mint szentélynek küszöbét át sem lépte a közönség. Kivűl az oszlopos nyilt előtéren maradt. A Nemesis templomának alaprajza mindenesetre ott van a tüzetes ásatás által még nem háborgatott Csigadomb romjai közt. De ezenkivűl lenni kellett még templomnak. Mert minden városnak volt főtemploma, — s Nemesisé, mely a város éjszaki sarkán állott, kétségkivűl nem volt az. Maradt fen emléke 201-ből egy nyilvános szökőkútnak is, [1]) s Zsigmondy ur térképe fel fog mutatni egy jókora darab utczai kövezést. De, tudtommal, magánházak alaprajza nem lett ismeretessé. — A római házak berendezése ismeretes különösen a pompejibeli ásatások nyomán. — A telek utcza felőli része szabályos vagy szabálytalan négyszögre mind négy oldalról be volt épitve, s a szobák ajtai ablakai az udvarra nyiltak. Az utcza felől bolt vagy boltok voltak, hol gyakran a tulajdonos saját terményét vagy készítményét árúlta; mert a bolt összeköttetésben állott a házzal. A lebocsátható tábla, minő a mai mészárszékeké, római találmány, valamint az utczai bolt is. De ablakai az utczára a háznak vagy nem, vagy kicsinyek voltak. A családi lak és szentély, mintegy el volt zárva a külvilágtól. — De legjellemzőbb sajátsága volt a római magánházaknak az atrium. Ez nem egyéb, mint a ház udvara, melyre a házfedél mind négy oldalról kiterjedt csaknem az összeérésig. A födött udvarnak csak kö-

[1]) Mommsen, i. m. 3580. sz.

zepén volt egy nyilása, hol oszlopok tartották az ereszeket. Itt csurgott le az eső az udvar közepén volt gödörbe, hogy csatornán kivezettessék. — Ez a berendezés nyilván a nap heve ellen s nem a téli időre volt számítva. Az atrium, melyre ajtók-ablakok nyíltak, sötétté tette a szobákat a nélkül, hogy a hideget eléggé enyhíthette volna. A lapos fedélre a hó, a mi climánkban igen súlyosan nehezkedik vala. Átalán a római ház inkább az udvaron, mint a szobában mulatásra épült. Hogy mulathatott volna a család a hidegtelű Pannonia tájain oktobertől aprilisig az atriumban — vagy a hátulsó udvarban, melyhez egy kert csatlakozott? — Mit csinálhatott a mesterember a szobákban, hol délben is lámpást kell vala égetnie a ködös hónapok alatt? Mindamellett, hogy a vallás, mely megszentelte a házi tűzhelyet, meghatározta némi részben az építés ezen módját, vajon a vas szükség nem rontott-e törvényt a birodalom ezen legkeményebb telű vidékein? Sőt az is kérdés, vajon a templomon nem kellett-e múlhatlanúl változtatni? Az előcsarnok majd minden szélnek, hófuvatagnak kitett nyilt oszlopzatával télen nem volt alkalmas derült hangulatot ébreszteni az imádkozóban és áldozóban, s még ha a csarnok, mint némely porticusoknál divatozott, üvegoldalakkal volt is ellátva, az nem tartott elég meleget. — Azért átalános tudományos értékű lenne a pannoniai magánházak és templomok alapjait ismernünk. A viszonyok logikája azt mondatná velünk, a római ház Pannoniában mellőzte az atriumot az olaszországi alakban. — Nem volt itt szükség körűlépítni az udvart. Elég volt csak egyik szárnyát nyújtani be mélyen az udvarra, egy bolttal vagy egy ablakkal az utczára, mint a mai német- és magyarországi parasztházaknál látjuk. Vagy ha széles volt a homlok, mentűl több, s nagyobbacska ablakot hagyni az utcza felé a télen való világosság kedvéért, mint a mai kis- és

nagyvárosi házaknál divatozik. Az udvar nyitva maradhatott, legfelebb egy tornácz ha vonúlt végig az épület előtt, mint a pesti castellumban. A mi Olaszországban még az atriumban volt, azt az udvaron egy külön kis épületben helyezhették el. Szintén a nevezett castellum udvarán — mit nem említék — kisebb épület alapfalai kerültek napfényre. — A házfedelet sem volt czélszerű laposan kiterjeszteni, inkább több magasságot adni neki, hogy a nagy havak könnyebben lecsúszszanak róla, — mi által a későbbi csúcsives stylnek legalább körrajza meg volt adva. Mert csudálatos logika az, hogy az utóbbi fedélalak kifejlését a középkorba téve azzal indokolják, hogy a clima tette szükségessé, s a clima ugyanezen befolyását felejtik számításba venni a római korra nézve! Mintha a római a climát is magával hozta volna Olaszországból! — Átalán mindazon népeknek, melyek a római örökségbe telepedtek, architecturája nem volt. — Sem a germán széna-boglya, sem a hun-magyar sátor nem szolgált mintául. Véleményem szerint mindaz, a mi a középkoron keresztűl az újkorra maradt, egyenes öröklés volt a rómaitól, s lényeges módosulást nem szenvedett. A római a görögggel ellentétben téglát szeretett használni s boltíveket; nagyban alkalmazta az ablakot és hozzá az üveget. A mit még ezen módosítni tudott a közép- és újkor, nem ér föl azon különbséggel, mely van a római és a régi görög építésmód között, nem művészeti, hanem gyakorlati szempontból. [1])

[1]) Lásd Hope kitűnő művét. „Histoire de l'architecture" traduite de l'anglais par A. Baron. Bruxelles, 1852.

XVI. FEJEZET.

A BELKORMÁNYZATRÓL.

Nem magunk, hanem a tények logicája nyomára vezet annak, mi értelme volt, hogy Aquincumot coloniának nevezték már a II-dik század végén. — Tudjuk, meg volt telepítve már Trajanus, de mindenesetre Hadrianus alatt. Miért nem nevezték a telepítéskor coloniának? Kétségtelen bizonyosság csak ebből is, hogy a római az egyszerű megtelepítést még nem nevezte colonisálásnak. A korunkbeli angol, spanyol és hollandi, mikor felüti lakását Amerika és Ázsia vadonaiban, mihelyt a megszállók elegendő mennyiségben vannak, hogy társadalmilag és politikailag szervezkedjenek, az anyaország coloniáivá lettek. Rómában is a respublica idejében s a császárság elején mindig együtt járt a rómaiak vagy olaszországiak kitelepítése valamely meghódított terűletre a colonia alapításával. De már kezdetben is egy más valami volt összekötve vele, az a fölszentelés s fölmérés, melyet már leirtam. A kiknek ilyenkor házakat vagy házhelyeket s szántóföldeket mutattak ki, azok valóságos, örökös birtokosokká lettek, — a mik mindaddig nem valának; mert elvben az állam tekintetett a tartományokban tulajdonosnak. Később ez a tulajdon-jog maradt a római colonisálás fő jellemvonása, s igen valószinű, hogy egy Mursa vagy Aquincum a nélkül

nyerte a colonia rangot, hogy új telepedőket kapott volna.[1]) És ha voltak új bevándorlók, az mellékes volt ezen lényeghez képest. Csak a colonia czím, mely a föliratokon gyakran van ismételve, elegendő volna Aquincum beléletének jellemzésére; mert a római élet a birodalom minden részében egyforma szokásnak és törvénynek hódolt, ha oly materialis tárgyakban, minő a gyakorlati építészet és öltözet, eltéréseket mutatott is szükségkép. Azonban vannak más világos jelek is, hogy nem kell Aquincumot oly értelemben venni katonai coloniának, mintha az egy nagy kaszárnyánál egyéb alig lett volna. Ez már csak azért sem áll, mert a legio és a cohorsok nagyobb részére nézve fentebb be volt bizonyítva az „alibi.“ — Aquincum katonai colonia abban az értelemben, hogy egy legio állandó főhadiszállása, mig Sabaria nem katonai, mert nincsen helyőrsége, hacsak nem rendkivűli esetekben, háború idején. Különben mindkét esetben colonia egy szabad birtokossággal népes polgári város, s tőle el volt különözve az activ hadsereg, ha a városban lakott is. Azonban a még tán vitatható colonia szón kivűl vannak a föliratos köveken világosabbak is. — Több izben előfordúlnak a colonia — és nem a katonaság decuriói. Decurio a tartományi városokra nézve ugyanaz volt, a mi Rómában a senator, — a helyhatósági administráló testület tagja, egy nagyobb birtokú földesur, ki teljességgel nem tett katonai szolgálatot sem béke, sem háború idején. A katonai és polgári osztály élesen el volt választva Augustus óta. Az előbbire nézve rendes újonczozás nem volt. Önkénytesen állott be nagyobb része a zsold s a húsz év kitelte után a földbir-

[1]) Ezt a kérdést is, mint sok mást, legvilágosabban derítette föl Fustel de Coulanges, Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. (Második kiadás, Paris 1877. I. k. 219. l.) „Fonder une colonie, c'était transformer des terres du domaine public en propriété privée.“

tok- és pénzjutalom fejében. Ha szorúltságból rendkivüli újonczozás kellett, a földbirtokos kiállította földmives szolgáit, szabadosait a kivánt arányban. Néha pénzül fizette a kirovást. Mindaz, kinek huszonöt holdnyi földbirtoka volt, tagja volt a curiának, vagyis decurióvá lett. Földbirtok nélkül senki sem emelkedhetett ezen aristocraticus testületbe. Innen van, hogy a városi lakosság törzsét nem az iparosok és kereskedők, hanem a földbirtokosok alkották. Birtokuk néha messzebb eshetett a várostól, hol villáikban tanyagazdaságot folytattak s fényes házat tartottak; az úri kastély körül foglaltak helyet a földmives rabszolgák, jobbágyok és szabadosok, s igy nyert falu jelentést is a villa szó. A római szabad emberek a nyarat birtokaikon töltötték, mint az angol föur; de a városnak egyszersmind polgárai voltak, még pedig a törvény parancsából. Nagyobb tekintélye volt annak, ki az év csak egy részében volt a város lakosa. [1]) A decuriókat nem a nép választotta, de nem is a kormány nevezte ki. Egy censor-féle tekintélyes birtokos (a duumvir quinquennalis) készítette el minden öt évben azt a névsort, melyben a városnak a 25 holdnál többet biró lakosai be voltak irva. A censusnál fogva lett hát valaki a városi tanács tagjává. A ki ezen osztályban felgazdagodva nagybirtokossá lett, az megszünt decurio lenni, hanem a római senatorok rangjára emeltetett „clarissimus“ czímmel, mely a legfelsőbbek közé tartozott. Az alsóbb néposztály a „plebs“ volt, állott kereskedőkből, mesteremberekből. Kik elég földbirtokot szereztek, a decuriók rangjára emelkedhettek. — Azonban ez sem történt könnyen és gyorsan. Minden mesterember valamely czéhnek (collegium) volt tagja, melyet törvény sze-

[1]) Igy egy aquincumi decurio birtoka Pátyon, egy másiknak Bicskén volt, hol rólok egy-egy fölirat maradt fen. Mommsen 3382. sz. és Romer 87. sz.

rint elhagynia szabad nem volt, — ha elhagyta, helyettest kellett állítnia. A czéhek közűl, melyeket a római császárságtól vett át készen a középkor, egynehányat említnek a föliratos kövek, — s mindjárt épen a legnevezetesebbeket, melyek a vallásos szertartásokkal legszorosabb kapcsolatban állottak. Hagyomány szerint még Numa király idejében alakúlt a „tibicinus"-ok és „faber"-ek czéhe. Előbbiek a zenészek, kik a vallásos szertartásoknál szerepeltek. A faber pedig nem csupán kovácsot és lakatost jelent. Eredetileg inkább faragó értelme volt. Utóbb ezen szó alá foglaltatott mindaz, ki szilárd anyagból dolgozik. Ilyen az ács, asztalos, kőfaragó, a vas és réz idomítója. A mint látni, ez a czéh sokféle külön mesterségre kiterjedett. [1]) Minden czéhnek megvolt a védszentje, „genius" névvel, s ezenkivűl különösen Jupiternek szokott feliratos köveket szentelni. [2]) A színészek is külön czéhet alkottak — egy saját genius védelme alatt, mint az ó-budai mai Proviantházba befalazott fölirat bizonyítja. [3]) Nem egy aquincumi fölirat szól továbbá a centonariusok czéhéről. Cento eredetileg nemez, s centonarius kalapkelméből dolgozót jelentene. De alkalmasint oly széles értelmet nyert ez, mint a faber szó, úgy hogy szabót, szűcsöt, vargát, csizmadiát magában foglalt az ilynevű czéh. Tudjuk a „Notitiá"-ból, hogy Aquincumban volt egy paizsgyár. A föliratokban találunk egy átalánosabb nevű czéhet: „Collegium armaturarum," vagyis a fegyverzetre tartozók gyártóinak czé-

[1]) A schola tibicinorum (Arch. Közl. X. 33.) Schola itt a czéhházat jelenti. Az ó-budai kő Minervának, mint a művészek istennőjének szentelve. A coll. fabrorum többször jő elő. Többek közt egy helyen egy előkelő, mint a czéh elnöke és patronusa van megnevezve. (Mommsen „Corpus" 3438. sz.) Magasrangú pártfogókat szoktak választani.

[2]) Orelli II. 423. l.

[3]) „Genio collegii scaenicorum" T. Fl. Secundus — monitor. A monitor (szólító) rendező volt-e vagy súgó?

hét. [1]) A föliratok említnek még orvost, mérnököt, sőt egy építész-mérnököt is. [2]) Végre találkozni fogunk alább a kereskedés geniusával is, mi arra mutat, hogy Aquincumban ezen szaknak is volt czéhe. Ezen czéheket épen a külön vallásos szertartások hozták és tartották össze, — s a genius annyira nem üres szó, hogy épen az egyesülés eme vallásos jellege miatt volt bajos kilépni a testületből. De a vagyonos mesterember fiait misem gátolta már, hogy földbirtokosokká válva, a decuriók közé emelkedhessenek. — A fentebbiekből látjuk, hogy a „plebs“ zömét tevő iparosok és kereskedők a városok éltető elemét alkothatták, habár mindez megvetett életmód volt. — Csak a földbirtokossal kezdődött a valódi társadalom. Azonban volt még a plebsnél is alsóbb néposztály, különböző fokozatban. Legalsó volt a rabszolgáké, kik urok kegyelméből éltek és attól függöttek, mintegy a házi állatok sorsára alacsonyítva. Azonban a világ annyira haladt volt, hogy a rabszolgák nem képeztek castot, s nem volt áthághatlan válaszfal a szabad és nem szabad ember közt. A gazdának volt joga rabszolgáját szabados rangra emelni, mi által az libertus nevet nyert, az előbbi úr pedig „patronus“-ává lett. De ez csak félig való fölszabadúlás volt. A szabados külön űzletet folytathatott, de keresményének egy része a patronust illette. Tisztelettel, sőt hálával tartozott lenni fölszabadítója iránt. Az ellene vétőt súlyos büntetéssel fenyegette a törvény. Szerzeményéről csak a patronus beleegyezésével tehetett végrendeletet, s csak ennek helybenhagyásával házasodhatott. Elég különös, hogy ezek a félszabad emberek legtöbb esetben jobban meg voltak elégedve sorsukkal, mint a teljes szabadsággal; mert a patronusnak érdekében állott őket védelmezni

[1]) Romer. Arch. Közl. X. köt. 32. l.
[2]) Mommsen 3585. és 3583. sz.

s elősegíteni űzletökben, mely neki is jövedelmezett. Sokan úgy lettek merőben szabadokká, hogy katonaujonczozás alkalmával a birtokos a maga libertusait, vagy az utolsó pillanatban felszabadított rabszolgáit adta be a hadseregbe. A legióba történt fölvétel szabad emberekké tette őket, s kiszolgálván, mint veteránok valódi polgárokká lettek. — Az osztályok közt nem volt hát chinai fal az egyéneket illetőleg; de mindamellett az osztályoknak magoknak merevül el kellett különözve lenniök. A társadalmi szervezet egészen aristocraticus, — mint átalán a római intézmények. A római és egy-egy középkorbeli földesur közt a fő különbség, hogy az utóbbi egyszersmind hadi ember volt, mig az előbbi békés fegyvertelen ur. A többi különbség ebből származott. — A császári Rómában eleinte voltak népgyűlések is; de soha sem emelkedtek uralomra. Aztán mindinkább elvesztették kevés jelentőségöket is, s a III-dik századon innen nem volt szó democraticus népgyűlésekről. Bármily nagy tőkepénz s ingó vagyon magában nem emelhetett senkit egy felsőbb társadalmi osztályba, s merő képtelenségnek tetszett volna ilyen szó: „pénzaristocratia.“ — A tőkeszerzés megvetésben részesült, legalább nyilvánosan, — csak a földbirtok adott tisztességet. — E szerint ha egy római város oly sokban hasonlít az újkoriakhoz, s föl lehet tenni, hogy azt is nagy részben a kereskedés s ipar segítette virágzásra, mindez csak a földbirtokos aristocratia szolgálójának tűnik fel. A polgári elem megvolt; de nem mint fontos állami tényező.

A mi a polgári kormányzatot illeti, a római birodalomban volt centralisatió; bár korántsem merev. A kitűnő utak főkép ennek szolgálatára voltak építve. Akkor a szó teljes értelmében minden ut Rómába vezetett. Csakhogy tévedés azt hinni, mintha a tartományok elégedetlenek

lettek volna a centralisatióval. Fölhoztam fenebb Tacitus azon megjegyzését, mely ezeknek a császársággal való megelégedésére bizonyíték. Vannak ennél hitelesebb tanúk is. Százával mutathatók fel az egykori birodalom minden részéből a föliratos kövek, melyek a legnagyobb ragaszkodást, hálát, imádásig menő tiszteletet fejeznek ki a birodalmi egységet megszemélyesítő császárok iránt. Maga az „augustus“ czím is körülbelül szentnek volna fordítható. Az pedig képtelen állítás volna, hogy annyiféle származású nép, három-négy száz éven keresztül mindenütt és mindig képmutató, aljas hizelgő lett volna. — A respublica idejében nem volt meg a központosítás. De nem is voltak megelégedve a tartományok. A kiküldött proconsul királyi hatalmából semmi sem hiányzott. Csak épen a királyi czím maradt el. Tökéletes teljhatalommal basáskodott egy-egy ily kormányzó a tartományában. Semmi más kapocs nem volt a provincia és Róma közt, mint a proconsul. Kinek tetszett volna az ilyen autonomia, mely sok esetben a tartományok kifosztásával járt? — Augustus és utódai mind jobban egyesítvén saját kezökben valamennyi proconsul hatalmát, a tartományi tisztviselők felelősekké lettek, s a nyomás megszűnt. Némely kikiáltott szörnyeteg császár, mint Domitianus, rendkivüli szigorral ellenőrizte a provinciák kormányzóit. — A tartományok ily módon jobb helyzetben éltek sok esetben, mint a főváros és vidéke, melyek a caesarok zsarnoki szeszélyeit közvetlenül szenvedték. — A tartományoknak ezenkivül mind végig megvolt bizonyos repraesentatiója. A provinciák évenként gyűlést tartottak, néha kettő-három együtt, és ünnepélyes gyűlésben előadta minden város a maga netaláni sérelmeit. Aztán küldöttséget indítottak a császárhoz, ha a kormányzóval megelégedve nem voltak, — s a császár vagy római senatus panaszaikat meghallgatta. Ily

módon a tartományi kormányzók ellenőrzés alatt és felelősek voltak. — A tartományi gyűlések pedig nem a kormány összehivására ültek össze. Mint más intézményeket, ezt is a vallás tette függetlenné a politikai hatóságtól, s mint minden testületnek vagy gyülekezetnek egy templom vagy oltár volt az alapja. Igy Gallia három provinciája Lyon mellett gyült össze évenként, meghatározott napra vallásos szertartásokra, áldozatra, lakomára és aztán a szintén vallásos jellemű játékokra, melyeket tanácskozás követett. Nálunk egy Sár-Pentelén, Fehérmegyében talált kő mutat többek közt ily tartományi szertartásokra, s következőleg tanácskozásokra is. [1])

A mi a városi kormányzatot illeti, több egykorú tekintély nyomán elfogadott felfogás, hogy a coloniák egészen képmásai az anyavárosnak, Rómának. És valóban egy Aquincum decuriói a senatoroknak, az aquincumi duumvirek a consuloknak feleltek meg. — Minden coloniának kebelében volt egy-egy tanács, melyet kizárólag a decuriók rendje alkotott. Láttuk pedig, hogy ez a census szerint ujonczozta magát, s a kormánytól függetlenül alakult. Hatáskörébe tartozott minden helyi érdek. Gyüléseiben vizsgálta meg a város pénzügyi állapotát. Gyakran főtörvényszékké alakult, hogy a municipalis birák itéletét felsőbb vizsgálat alá vegye. Volt joga rendeleteket adni ki, melyek a polgárokat kötelezték. A tisztviselők nagy számúak: a kormányzás élén a duumvirek (néha quatuorvirek) állottak, kiknek a végrehajtó hatalom a kezökben volt. Ők kezelték a pénzügyeket, ők adták bérbe a községi fekvőségeket s hagyták helyben a házak építését. A

---

[1]) Romer-Desjardins 30. sz. Érdekes értekezés olvasható ugyanazok gyűjteményében a tartományi papságról. Különben Fustel de Coulanges ezt a tárgyat is nagy világossággal fejtegeti.

szerződések, adományok, a fiuvá fogadásokról és rabszolga-felszabadításokról szóló levelek általuk nyertek okmányi érvényességet. Minden öt évben czímökhöz járúlt a „quinquennalis“ szó. A quinquennalisok rendezték a népszámlálást, a vagyonok becslését, ők vetették ki ennek nyomán az adót, határozták meg mindenkinek a rangját, s állították össze a decuriók és senatorok jegyzékét. Ezek alatt voltak a városi aedilisek, kik a rendőrséget vezették, utakra, utczákra felügyeltek; aztán egy quaestor, vagyis pénztárnok s több más alsóbbrendű hivatalnok, kik a szegény nép számára történni szokott gabona-kiosztásra, a nyilvános épületek fentartására, s a városi ünnepek rendezésére ügyeltek föl. Voltak tűzoltó testületek is (siphonarii). — A hivatalnokok az év végén letéve tisztjöket, beszámoltak; de nem a kormánynak, hanem a decuriók gyűlésének. Maga az a gyűlés választotta évenként az új tisztviselőket. A városnak magának voltak földjei, s néha tőkepénzei, melyek fölött szabadon rendelkezett; sőt a községi adók mennyiségét és formáját maga határozta meg. Minden évben maga készítette el budgetjét. Maga tartotta fen a várfalakat, utczáit, forumát, basilikáját (börze és törvényszék egy fedél alatt), templomait, fürdőit, színházait, országutjait és hídjait. Iskolákat alapított és fizette tanítóikat. Még a községi rendőr katonatartásnak is van nyoma. „Egy szóval, — mond Fustel de Coulanges — a római coloniák souverain államoknak tűnnek fel, melyeknek csak egy hatalma hiányzott, a háború viselésé. Megannyi kis respublicák a császári monarchia védszárnyai alatt.“ [1]) Még hozzátehetjük, hogy egy-egy város alatt akkori időkben, egész egy megyét, vagy megyéket kell értenünk. Több jelét láttuk, hogy egy Aquincum a tartomány tetemes részére kiterjedő egy község.

[1]) Idézett munkája 137. és köv. l.

Igen eltérő a mai rendszertől a római municipalis hivatalok ingyenessége. Egyik városi tisztviselő vagy decurio sem kapott fizetést. A császári kormánynak a tartományi beligazgatás majd semmibe, s a községeknek magoknak is igen kevésbe került. Átalán a római és középkor kiváltságai nem mai értelemben vehetők. Gyakran az úgynevezett kiváltságos osztály viselte a legsúlyosabb terheket. Igy volt ez a római városokban. Már az Antoninusok alatt, épen mikor Aquincum felvirágzik, kényszerítő törvényt kell hozni, hogy a tanácsosság és a községi hivatalok alól senki, a ki a lajstromba beiratott, ki ne vonhassa magát. Senki sem utasíthatta vissza a választást, s nem törültethette ki magát az „album"-ból, vagyis lajstromból. — A tanácsnok és tisztviselő nemcsak fizetést nem kapott, hanem köteles volt a szokásoknál fogva a maga költségén népünnepeket rendezni, valamely nyilvános épületet: egy templomot, hídat, utat, vagy mint láttuk, szökőkútat, fürdőt állítni, vagy megújíttatni. A közügyek iránti buzgalmat tettekben kellett megmutatni a kitűntetés fejében. A községi adókat egyedűl a decuriók viselték. A kereskedő és mesterember csak állami adót fizetett; hasonlókép a senator rangúak. Ezen kivűl az állam kivetette adók behajtásáért is a decuriók rendje volt felelős.

Átalán véve azt látjuk az egész római élet minden nyilatkozásaiban, hogy a törvények az utolsó részletig mindent szabatosan igyekeztek meghatározni, a nélkül, hogy azok igen bonyolodottak lettek volna. Súlyt adott érvényöknek az, hogy minden, s igy a municipalis élet is a vallás által volt megszentelve. Megvoltak a városnak is, mint az egyes családnak, mint minden czéhnek, mint a provinciának, külön papjai, áldozatai, ünnepei, védszentjei. S a keresztyénség behozatván a IV. században, bámulatos hajlékonyságot bizonyított abban, hogy helyettesítni

tudta az élet minden nyilatkozataiba interveniáló római vallásos szokásokat. Minden utczán, uton-utfélen is sokféle isteneknek, geniusoknak szentelt kőjelek állottak. Ezeket a kereszt helyettesíté. A keresztyénség nem forgatta föl a római helyhatósági rendszert. Azok a római földbirtokosok, kik csak magasb hivatalok viselése után juthattak a „sacerdos“ vagy „flamen“ papi rangra, (világi létökre) Constantinus után, szintén világi létökre keresztyén püspökeivé lettek a városoknak és kormányzóivá. — S mégis az intézmények ezen szivóssága és assimiláló képessége daczára a viszonyok fejlődésének hatalma nem egy nagy változást hozott létre. Sokan úgy vélték ezelőtt, hogy a birodalom bukásának oka a nagy zsarnokság, mások, hogy az elnéptelenedés volt, s még mások, hogy a barbár invasiók erőszakos halállal végezték ki. — Pedig a fő ok, úgy látszik, épen a városok sajátságos fejlése s illetőleg hanyatlása volt. — A hanyatlás pedig nagyban mutatkozik a III. század második felében. Az osztályok közt nevezetes változás látszik ezen idő után. A decuriók rendje meggyengűl, lejárja magát. Ezen középbirtokosok némelyikét a községi terhek koldussá, proletariussá tették. De másfelől számosan felgazdagodtak s emelkedtek a senatori vagyis főuri osztályba. Lassanként a földbirtok kevés nagy ur kezébe pontosúlt össze, s a kisbirtok elenyészett. Igy a városoknak földbirtokos középrendje, az éltető elem, kipusztúlt. Az organismus természetszerű vérkeringése ezen ponton megakadt. Megfejtése nem bajos. Azon mértékben, a mint a középbirtokosok elenyésztek, szükségkép jelentékenyebb lett az iparosok osztálya. Mint mondám, a császárság alatt már a czéhek, a szabad emberekből álló iparosok testületei virágzásban voltak. Egyike a legnagyobb vívmányoknak, melyeket Róma a civilisatio számára megszerzett. Eleinte Rómában is, mint a primitiv társadalmak-

ban, az ipart a házi rabszolgák űzték, kik közt volt mindenféle mesterséghez értő egyén. A házat ezek munkája látta el butorral, ruhával, fényűzési és kényelmi czikkel. Néha bérért a kevesebb módú szomszéd birtokosnak dolgozott a rabszolga. De, kétségkivül apránkint, az ipar mindig jobban emancipálta magát, s szabadok kenyerévé lett. Azonban fejlődését folyton gátolták a szokások és törvények. A kereskedő és iparos osztálynak, mig a decuriók rendje virágzott, fővágya volt földbirtokot szerezni, s ezáltal a tisztességes osztályba emelkedni. Ez baj volt az iparra és kereskedésre nézve; mert tőkepénz nem képződhetett. Az iparos mihelyt volt huszonöt hold vásárlására elegendő pénze, földbe fektette. — A decuriók osztályából is csak mentűl több föld szerzésével lehetett magasb polczra jutni. Igy az iparos osztály nem birt jelentékeny befolyásra emelkedni. De legalább a decuriók osztálya volt honnan kiépülje létszáma hézagait. A városokban iparos és kereskedő nem épített pompás házakat, — hanem mentűl egyszerűbb lakot, hogy földet vásárolhasson. De cserében a tartomány tetemes részének földbirtokosai rangjokhoz illő fényűzést fejthettek ki az ő palais-jokban (villa urbana). — Mihelyt a decuriók állása nemhogy irigylendő, hanem inkább kerűlendő lett, igen eszélytelen űzletember lesz vala, a ki keresményét a tönkrejuttató állás elnyerésére fordítja. Azért föltehetjük, hogy a IV. században már az iparos középosztály számra és ingó vagyonra nézve szaporodott, mig a birtokos középosztály nagyon megfogyott. A mesterember és kereskedő háza talán túl kezdett tenni a középbirtokosokén. Az állam, melynek a plebs az adóit fizette, nyert vele; de a község, melynek nem fizetett, veszteségben volt, s a decuriók alásülyedése maga után vonta a városok hanyatlását. — Elenyészett apránként az önkormányzat, hogy a centralisatio átalánossá le-

gyen. Mert a lovag- és senatori rendből álló felsőbb aristocratia szintén az államnak fizette a földadót, s a curiáknak csak mintegy tiszteletbeli részese volt. Azonban sok hijja annak, hogy az iparos és kereskedő osztály a községben és államban mint politikai tényező szerezzen tekintélyt és befolyást magának. — A traditiók, a fogalmak egyaránt megalázták. A földbirtokhoz kötött babonán a törvény is aligha erőt birt volna venni. Az üzleti osztály megmarad mind végig beszámítás alá nem eső plebsnek, holott ennek révén frisülhet vala fel a magát lejárni kezdő római társadalom. — Az osztály kiskorúságban maradt. A föliratok mutatják, hogy egy-egy nagyobb földbirtokost kénytelen patronusul választani minden czéh. Patronusnak pedig a fél szabad ember gazdáját szokták rendesen nevezni. A mesteremberekнek nem volt, mint a földbirtokosoknak, külön családi temetkezési helyök. Közös temetője volt a czéh összes tagjainak. Talán ezért szólanak kevesebbet a föliratos sirkövek mesteremberről és kereskedőről, mint decurióról, veteránról és katonáról. Egy koldussá lett földesur gyermeke készebb volt valamely ur udvarában mint cliens, vagy pedig a város költségén, mint proletarius kenyeret, sőt mulatságokat is követelni, — szóval ingyen élni, — mint dolgozni. A római társadalom még a semmittevésnek is rendszeres formákat tudott adni, úgy hogy egy nemesi származású kevesebb szégyelni valót talált ebben, mint a testi munkában. Számíthatjuk-e valamibe a még mindig divatozott rabszolgaságot, vagy a patronustól oly nagy mértékben függött szabadosok osztályát? — A városi nép a IV. században egy politikai és közigazgatási ügyekben járatlan, önállástalan, maga magát sem sokra becsülni megszokott tömeg volt, — azonkivül, hogy mint a földbirtokos osztály is, fegyvert nem viselt, mi egészen az állandó katonaság mestersége lett volna.

A földbirtok lassanként a felső aristocratia kezére kerülvén, egy szintén önállástalan tömeget táplált és nevelt. Úgy látszik, a nagy földbirtok egészen szédelgéssé vált a császárság alatt, s a földmüvesek tömeges betelepítése a barbár földről igy magyarázandó, nem pedig, mintha a birodalom néptelenné vált volna. A nagy változást, melyről irunk, átalán a III. század második felétől számítják. Ekkor voltak a nagy belháborúk mellett nagyobb barbár invasiók, — ekkor tűnnek fel a góthok is, a civilisatio ezen ellenségei. A birodalom elnéptelenedése okozta volna e szerint a bajokat. De ez bármi átalánosan elfogadott nézet, képtelen állítás épen Pannoniára nézve, mely eléggé ki volt téve az állított pusztításnak. Hogy lehet felejteni azt a nevezetes tényt, hogy ugyanazon század ugyanazon felében Probus nagyban fog mocsárok irtásához a Szerémségben, s a IV. század elején Galerius császár a Balatont megcsapoltatja és rengeteg erdőket irtat ki? Ilyes nem történhetett egy néptelen provinciában, — hanem igen is ott, hol a létező nép legalább is elég a müvelés alatti földeket jövedelmeztetni. Azt gondolom, nem bajos kitalálni a nemzetgazdasági eszmét, mely ezen tények alapja. Mai statisticusok kiszámítják, hogy még a legnépesebb országban, egy Nagy-Britanniában is három annyi ember megélhetne a föld terményeiből, mint a mennyi most megél. Probus és Galerius ily számításból indúlhattak ki, — s abban a nézetben, hogy egy ország annál gazdagabb, mentül több lakosa van, az irtott és lecsapolt terűleteket a barbárok tömeges betelepítésére akarták fordítni, mely telepítések Marcus Aurelius óta igen nagy mérvűek voltak birodalomszerte. Pannoniába quadok, básztárnok, germán népek telepedtek; Párisba és környékére a mi származtainkat szállásolták el. A IV-dik században azt irják, alig van birtokos a birodalomban, kinek góth jobbágya vagy szolgája ne volna. Probus örökös

békéről való ábrándját talán oly módon akarták kivinni utódai, hogy minden barbár népet a limeseken belül telepítnek meg. Voltak köztök colonusok, azaz röghöz kötött jobbágyok; de némelyek szabadabb feltételek alatt, s voltak, kik felében mívelték a földet, úgy hogy a negyedik században a föld munkásainál szintúgy haladást tapasztalunk a munka felszabadulása felé, mint az iparos osztálynál. Csakhogy politikai érvényre egyik oly kevéssé emelkedhetett, mint a másik, — kivéve a telepítés egy alább említendő veszélyes nemét. A római eredetű legiók, alák és cohorsok némi csekély contingenssel járultak a szabad emberek rendjének gyarapítására, a veteránok által. Azonban maga az activ hadsereg is, mint sok jel mutatja, nem annyira karddal volt activ, mint kapával és mesteremberi szerszámokkal. — Magasztalják a római legiókat, hogy azok nemcsak védik a birodalmat, hanem utakat, házakat, várakat építenek, szőlőt ültetnek, földet mívelnek. Legtöbbnyire a munkás néposztályból ujonczozták, s tanult mesterségöket béke idején, úgy látszik folytatták a szolgálat alatt is. De ez nem lehetett hosszas időn keresztül nagy hatás nélkül arra, hogy a katona mindenek fölött a békét óhajtsa, s a békés munkát ne tartsa fontosabbnak a hadi kötelezettségnél. A legiókat először auxiliariusokkal kellett erősbíteni; majd az Antoninusok korán kezdve, ezek sem elegendők; tömegesen fogadnak zsoldba barbárokat. Mert az előbbi hadsereget fizeti ugyan a kormány; de inkább mint valami kiváltságolt osztályt, mintsem mint valóságos hadsereget. A harczokban mindvégig megtették ugyan kötelességöket a legiók; de úgy látszik, olyszerű hadsereggé váltak volt, mint a mi egykori székely vagy horvát határőreink. Már a III-dik század elejéről, Alexander Severus alatt olvassuk azt a nevezetes újítást, mely szerint a kormány földeket oszt ki örökségül a ka-

tonáknak oly feltétel alatt, hogy ennek fejében hadi szolgálatot tegyenek alkalom szerint, s a föld és kötelezettség firól-fira szálljon. Ilyen katonák kétségkivül a legiókban szolgáltak, — s itt találjuk első csiráját a feudalismusnak; de annak is fontos bizonyítékát, hogy maga az activ hadsereg hovatovább elpolgáriasodott.

Láttuk fentebb egy példáját, hogy a katona a földmívelés istenének áldozik. Idézhetünk több ily példát vidékünkön. [1]) A balparton, tehát az ellenségnek kitett vidéken, Palotán találtak egy feliratot a II-dik legio egy kiváltságolt katonájától, nem a hadsereg isteneinek szentelve, hanem a kereskedés geniusának. [2]) Aquincumban a legiónak külön terűlete is volt. A fölirat megemlékszik egy kisebb fürdőről, mely a legio birtokát képező terűleten fekszik. K. u. a 230-dik év táján. [3]) Hogy ily földeket századonként (centuriák szerint) közösen, vagy felosztva míveltek-e, arról nincs tudomásunk. Annyit látunk, hogy voltak meglehetős vagyonú közkatonák. Budaörsön két ily katona Mithrasnak, a nap istenének templomot épít. Szintén katonai rendhez tartozott a dunai hajóssereg legénysége. Ennek némely tisztjei Alcsúth táján alapjából új házat építnek. Mily jómódú lehetett némely veterán, kiknek egyike Carnuntumban (mely Aquincumhoz hasonló viszonyok közt volt), saját költségén a város egy falát alap-

---

[1]) „Terrae matri“ = a föld termékenységének a II-dik legio „milese“ (Arch. Közl. X. k. 35. l.) Silvano Silvestri (óbudai kő), egy legióbeli katona (u. o. 36. l.) A Silvanoknak (tétényi kő) egy II. legióbeli katona. (Mommsen 3393. sz.) Silvano domestico, egy actarius alae-tól (Mommsen 3392. sz.) sat.

[2]) Genio commerci. A Paur által közlött felirat, melyet Mommsen (3617. sz.) utánnyom némi olvasásváltozattal, bár egy része bajosan értelmezhető, de idézett része világosan olvasható.

[3]) Balneum a solo territorii legionis II. adj. p. f. (Romer Arch. Közl. X. 39.)

jából újra építteti, kapuval s mellette egy porticussal, s a hozzá való kényelmekkel látja el, s valószinüen katonáskodása alatt szerzett pénzéből. [1])

Ily jelek arra mutatnak, hogy a katonai rend nemhogy elölte volna a polgári életet, hanem ellenkezőleg, mikor az hanyatlásnak indúlt, surrogatumul szolgált neki. Rómának katonáira is átszármazott a földbirtok szomja, melynek a kormány csak új meg új ingert szolgáltatott. A hadsereg állandó, s mindinkább tetemes zsoldot kapott. Ehhez pénzgazdaság lett volna szükséges. Egy túlnyomóan földmives államban pedig a jövedelem nem állandó: — a termés szerint ingadozik. — Ez kényszeríthette Alexander Severust és utódait, hogy földbirtokra változtassák át a zsoldot, s a különben is kényeztetett osztály harcziatlan hajlamainak sokat elnézzenek. Kiméltek a birtokos osztályt is az újonczozástól. A mi csorbát pedig a harcziatlanság és a létszám mutatott, azt a barbár zsoldosok betelepítése volt helyreütendő. Egész nemzetségeket vezérestől telepítenek be a birodalom belsejébe, kik híven szolgálnak ugyan karddal; de praecedensekül is arra, hogy majd egész királyságok fészkeljék meg magokat a tartományokban. Tévedésbe esnénk, ha azt vélnők, hogy tán a római katonaság kevesebb lett, például a néptelenség miatt, mint annakelőtte. Mint láttuk, a római legiók és segédcsapataik elejétől fogva csekély számúak voltak a határokon nagyobb mérvű invasiók ellenében. S átalán az összes birodalom lakosságához, de különösen kiterjedéséhez képest Róma hadserege kicsinynek mondható. A terjedelem fölért négy mai Francziaországgal; a lakosok száma legalább is 100 millióra tehető: s a legiók, alák és cohorsok (30 legióba felosztva) mintegy 360,000 embert tettek, kik az Euphráttól N.-Britanniáig és Afrikában Sueztől Gibral-

[1]) Sitzungsberichte IX. k. (1853.) 729. l. Közölte Sacken.

tárig voltak felosztva. Ez a terület, a világ egyik legtermékenyebb része, nem pusztúlhatott ki lakosaiból annyira, hogy könnyű szerrel ki ne állíthasson és el ne tarthasson négyszázezer, vagy egy fél millió rendes katonát. A barbároknak fegyveres szolgálatba való fogadására két ok lehetett: egyik, hogy a birodalom némely pontjain szükségét látta, nagyobb invasiók ellenében, a hadsereg oly szaporításának, mely a népet megkiméli az újonczozástól; s másfelől, hogy igen alkalmasnak vélték oly harczmódot is állítni a barbárok ellenében, minőt magok használnak.

De messze vezetne föladatomtól a római birodalom úgynevezett bukását magyaráznom. Elég volt fölmutatnom a városi szervezetet a császárság alatt, annak hanyatlását, s némi oly fejleményeket, melyeket vagy hasonló alakban, vagy tovább fejlődve feltalálunk majd a középkorban sőt napjainkig. Lesz alkalmam párhuzamokban, emlékeztetésekben visszapillantásokat tenni az ó-kor intézményeire, bár városunk történetét századokig éjjeli sötétség borítja, s első virágzását, melyet az V. században bevégzettnek tarthatunk, a XV-dik századbeli második fölvirágzásától ezer év választja el. Ez a sötét, kopár mező inkább illik a középkorba, mint a rómaiba.

A 375-dik év vala az utolsó évszám, melyet Aquincum történetében fölemlíték. Ekkor fordúlt meg vidékünkön Valentinianus. Ha a tiz évvel azelőtt a Földközi-tenger mellékén s még Dalmatiában is történt roppant földrengés, mely városokat döntött romba, kihatott vidékünkre is, — tartósabb béke alatt a lakosság újra fölemeli a várost. De aligha volt idő rá. Mert Valentinianus halála után pár évvel az Al-Dunán átbocsátott s menekültekül befogadott góthok elkezdik Thracia és Macedonia pusztítását. Már 378-ban esik el ellenökben Valens császár. Nemsokára a góthok Pannoniában, a hunok pedig az egykori szár-

mát és quád földön ütnek tanyát. Városunk annyira utjába esett a népvándorlásoknak, hogy az első állomásnak kellett lennie. Hogy mindjárt 378 után elpusztúlt volna a város, azt már csak azért sem hihetjük, mivel a többször idézett „Notitia“ czimű könyv, mely Aquincumot és vidékének várait, a bennök levő csapatokkal együtt elősorolja, — a 400-dik év táján kelt, a nagyobb invasiók kezdete után egy egész generatióval. — Minő sorsa volt városunknak ezen nagy invasiók alatt, azt az emlékek némasága mellett nem lehet kiderítni. De munkám következő részében megkisérlem a viszonyok egybevetéséből némi fogalmat alkotni róla. Annyi előre is biztosan elhihető, hogy ha semmi, a mi egyszer létezett, el nem tűnik egészen, legkevésbé a római művek és intézmények enyésztek el nyomtalan — és hatástalanul.

TÁRGYMUTATÓ.

A.

Acincum l. Aquincum.
Ádriai ut 246.
Aedilis 351.
Aelia (Aquincum mellékneve) 183.
Akuminkon 122.
Alisca 239, 272.
Alsó-Pannonia 180.
Altino 235.
Ambact 131.
Amphitheatrum 310.
Anamatia 241.
Anavon 208.
Antianis 232.
Antonacum 264.
Antoninus Itinerariuma 105, 230. Antoninus Pius 186.
Appianus 87, 125, 142.
Aquincum — 90, 94, 104, 120, 261; — geographiai fekvése 209; — kiterjedése 294; — lakossága 131, 300; — megtelepítése 153, 164; — municipiummá lesz 186; — római város 192.
Arad-szegedi ut 69.
Áramlási vonalak 49.
Araviscok 115, 123, 147, 165
Armaturarum, collegium 346
Artézi kút, városligeti 7; — margitszigeti 27.
Augustus commentarjai 142.
Autonomia 351.

B.

Balaton 146, 248.
Bánostor 117.
Bányászat 127.
Baracska 242.
Barbárok betelepítése 356, 359; — beütései 286; — viszonya a rómaiakhoz 148.
Baromtenyésztés 127.
Bécs 72.
Bél Mátyás 97.
Beleg 162.
Bicske 77, 243.
Bójok 113.
Bonfin 87; — féle felirat 102.
Bononia 117.
Borgum centenarium 279.
Borostyánkő-kereskedés 68, 147.
Bregetium 117, 221, 245, 272.
Breucok 116.
Bronz-kor 111.
Buda név eredete 82.
Budapest központi helyzete 74.

C.

Campona 242.
Carnuntum 145, 163.
Cannaba 190.
Carpis 206, 251.
Castellum 130, 338.
Castrum, gyárszigeti 328.
Celták 112; — beolvadása 130; — ipara 128; — várépítése 130.
Centonarius 346.
Cerithium 32, 34.
Civitas 131.
Claudius császár 148.
Colonia 13, 145, 343.
Commercium 279.
Commodus-féle béke 194.
Congeria-agyag 38.
Contra-Tautantum 278.
Cornacum 204, 210.
Crumerum 245, 272.

Curta 76, 90, 94, 99, 119, 205, 246.
Crypta 333.
Czéh 345.
Császárfürdő 25.
Csepelsziget 65.
Csigadomb 294, 340.

D.

Dacia 170; — meghódítása 167; — megtelepítése 177.
Dachstein mész 18.
Dákok 113, 176.
Dalmátok 269.
Dánuvius 112.
Decurio 344.
Diadalmenet Pannoniáért 136.
Diluvialis képződések 21.
Dio Cassius 125.
Dolomit 8, 17, 19.
Dombok, csömöri 47; — czinkotai 47.
Dombovár 249.
Diocletianus cs. 289.
Domitianus cs. 153, 168; — diplomája 162.
Drungos 128.
Duna ágya 5, 59; — áradásai 326; — folyása 228; — holt 61; — a jégkorszakban 57; — medre 58, 63, 65; — Pentele 241; — völgy megszállása 196; — völgyi birodalmi ut 231.
Duumvirek 190, 345, 350.

E.

Eger 75.
Eraviscok l. Araviscok.
Erődítési rendszer 284.
Erdők, egykori 22.
Eszék l. Mursa.
Esztergom 76, 99, 206, 251.
Etele vára 83.

F.

Faber 346.
Fekete tengertől vezető ut 69.
Feliratok 81, 85, 141.
Felső Nánán talált diploma 164.
Fertő 76, 146.
Flavia ala 265.
Florentia 276.
Floriana 250.
Frontoniana 263.
Frigeridus 335.
Fürdősziget 25, 297.
Fürdők 314.

G.

Gabinius quád király 290.
Galerius cs. 305.
Galba 155.
Garam 75.
Gellérthegy 6, 8, 17, 24.
Germánok 175.
Győr 76, 117.

H.

Hadrianus császár 161, 180.
Hajóhad 149, 276.
Hanyatlás okai 353.
Harmadkor, geologiai 43.
Háromhatárhegy 17.
Hárshegy 21.
Határvédelem 281.
Helynevek 113.
Helyőrség 262, 267, 273.
Herculea castra 89, 99, 251, 273.
Hévvizek, budai 24.
Hister, pannoniai parancsnok 148.
Homokbuczkák 15, 62.
Hosszúság meghatározások 213.
Hypocausis a Floriantéren 306.

I

Illyria 144.
Insidiatores 270.
Ipar 127, 354.
Ipoly 75, 217.
Irás 130.
Ister 112.
Itinerarium l. Antoninus.

J.

Jánoshegy 17.
Japydok 129.
Jasulonibus 249.
Jazygok 176.
Jégkorszak 48, 56.
Jovia 279.
Józsefhegy 24.

K.

Kapuk 220.
Katonaság 269, 357; — i helyzet 172.
Kecskehegy 17.
Kereskedelem 256, 347.
Keresztyénség 353.
Kertészet 12.
Királyfürdő 25.
Királyhegy 310.
Komárom 76, 119.
Kornak, Kornakon 119.
Kőbánya, kőbányák 13, 19, 20, 32, 39; — faragás 35, 36; — kőpor 20.
Kőrös 69.
Körsziklák 37.
Középhegység, magyar 18, 45, 72.

Közlekedés 140, 166.
Kutak 10, 30.

L.

Lacum Felicis, ad 245.
Lajtha-mész 35.
Lázadások 152.
Lazius 89, 92.
Légfűtő l. hypocausis.
Legio I. adjutrix 155; — II. (adjutrix) 154, 157, 159, 161, 189, 260, 334; — IV. 188; — XIII. (gemina) 163, 188; — XIV. (gemina) 188; — XV. 163; — classica 156.
Levencz patak 39.
Lősz 21.
Lugio 118, 237, 241.
Lugionum 211.
Lukácsfürdő 25.
Lussonium 239.

M.

Magánházak 340.
Magister 191.
Magyarország a népek országutja 67.
Malom 319, 323, 335, 336.
Mansio 235.
Marbod 137, 148.
Marcus Aurelius 186.
Márga 6, 8, 23.
Markomán háboru l. Pannoniai nagy háboru.
Markománok 137, 167.
Marsigli 96.
Martonvásár 242, 249.
Matrica 119, 242, 272.
Mátyás király 84.
Medio 237.
Mediolanumok 131.
Mediterran réteg 7, 21.
Meleg források 25.
Mértföldmutató kövek 218, 226.
Mészáros ut 21, 76.
Mész-bányák 19; — tuff 26, 29.
Metullum 135.
Miliare, ad 279.
Montanorum cohors I. 263.
Moór 76.
Morava 73.
Morénák, oldal 51.
Munkács 71.
Muratori 95.
Mursa 119, 189, 212, 224.
Mursella 119.

N.

Nagysziget, ó-budai 297.
Negyedkor 48.
Notitia Dignitatum 268.
Noricum meghódítása 137.
Noviodunum 119.
Nummulit-mész 19.
Nyerges-Ujfalu 263, 273.
Nyitra 75.

O.

Ofen 123.
Olaszországi ut 72, 76.
Oligocaen 8, 19.
Oppidum 130.
Orsovai ut 69.
Országutak 252.
Óbuda 83.
Ózok 123.
Ördögárok 6, 21.

P.

Pannonia függése az első században 165; — leirása különböző iróknál 142, 143, 144, 162; — meghódítása 134, 139, 141, 149, 167; — városai 117; — pannoniai nagy háboru 192; pannon népek 113, 143; — ok lovassága 264; — lázadásai 137; — nyelve 123; — müveltségi állapota 125; — Pannonia és Dacia egyesítése 185.
Parka 217.
Partiscon 215.
Pavimentum sectile 307.
Pécs 231, 234, 248.
Pectunculus 7, 21.
Peiso 146.
Pelso l. Peiso.
Pertinax 197.
Pession 216.
Pesti homok 62; — völgyteknő 60.
Pettau l. Poetovio.
Piacz 339.
Pilishegy 18.
Plebs 345.
Poetovio 150, 163, 179, 246.
Pone-Navata 279.
Ponte Sociorum 249.
Porticus 317.
Pósta 232, 271.
Probus cs. 289, 305.
Promoti 272.
Promontor 33.
Ptolemaeus 90, 105, 113, 116, 187, 201, 203; — féle fokhosszúság 213.

Q.

Quád háboru 290.
Quadok 148, 167, 175, 193, 194.

Quadriburgium 278, 331.
Quaestor 351.

R.

Rába 76.
Rabszolgák 347.
Ráczfürdő 25.
Rákos patak 10, 14, 60.
Rambertus 86.
Rézkor 111.
Ripa Alta 239, 272.
Rudasfürdő 25.

S.

Sabaria 145, 250, 273.
Salinon 211, 242.
Salva 206, 251, 272.
Sámborja 89.
Sárosfürdő 25.
Sashegy 17.
Scarabantia 118, 145.
Scordiscok 115, 137, 264.
Scutarii 273.
Segédcsapatok 148, 261.
Senatus 131, 345.
Septimia 199.
Septimius Severus 198.
Sicambria 82, 88, 107.
Síkság, ó-budai 30.
Singidunum 119.
Sirmium 150.
Siscia 135, 146, 150.
Sopianae 248, 273.
Soprony l. Scarabantia.
Sóskut 34.
Spatha 128.
Stablesiani 270.
Statuas, ad 239.
Svábhegy, kis 19.
Svévek 167.
Sycambria l. Sicambria.
Sycan 83, 88.
Szamos 75.
Származát 38, 148, 168, 289.
Szávamelléki helyek meghatározása 210.
Széchenyi hegy 17.
Székesfehérvár l. Curta.
Szent-Endre 263; — Lőrincz 13.
Szilaspatak 10, 60.
Színészek 346.
Szolnok 75.
Szombathely l. Sabaria.
Szőlő mívelés 23.
Szőny l. Bregetium.

T.

Tárnok 225.
Tárnokvölgyi fölirat 283.
Tartományok állapota 152, 289, 349.
Téglagyárak 4.
Templomok 339.
Térképek 91.
Tétény 119, 242.
Teutoburgium 212.
Tiberius cs. 148.
Tisza 69.
Tisza és Duna közti dombsor 70.
Titel 225.
Tőzeg 15.
Trachyt 39, 54.
Trajanus cs. 168, 179; — hidja 184.
Transacincum 278.

U.

Ujonczozás 266.
Ulciscia castra 251.
Utak 129, 233, 235; — építés 128, 218, 254; — vám 236.
Utazás 257.

V.

Vág 75.
Valentinianus cs. 290.
Valeria 268, 289.
Vallás 131.
Várak, Buda körül 275.
Várhegy 6.
Városok keletkezése 1, 302.
Vercingetorix 131.
Veredarii 271.
Vespasianus cs. 153, 156.
Veteránok 158.
Vetussalina 242.
Vicus 181.
Vincentia 122, 278, 331, 335.
Vindonia 182.
Virágzás korszakai 3.
Visegrád 263; — i hegység 38, 40, 274; — szoros 53.
Visztula 68.
Víz, földalatti 23; — i közlekedés 66, 253; — ivó 10, 29; — minősége 15; — mosás 59; —választó a Duna és Tisza között 47, 50; — vezeték 321.
Vizafogó 333.
Völgyei, a középhegységnek 46.
Vukovár l. Cornacon.

57.610/1
BUDAPEST

TARTALOM.

	ELŐSZÓ	. . . . .	I—IV.
I.	Fejezet.	Pest földje	1
II.	„	Buda földje	17
III.	„	Déli és éjszaki határhegyek	32
IV.	„	A vidék alakulásáról	43
V.	„	Közlekedési vonalak	67
VI.	„	A név története	79
VII.	„	Az első telepitők	109
VIII.	„	Az első század	133
IX.	„	A második század	167
X.	„	Geographiai meghatározások	201
XI.	„	Vidékünk római utjai	230
XII.	„	Hadi viszonyok	260
XIII.	„	Aquincum váza	293
XIV.	„	Aquincum épületei	306
XV.	„	A castrumok	328
XVI.	„	A belkormányzatról	343
	Tárgymutató	. . . . .	363

MAGYAR KÖNYVTÁR

D982

2 119430 576103
2-1-1-943-057610-3
MEGYEI KÖNYVTÁR, SZENTENDRE